

Patrimoniul arhitectural ecleziastic din sudul Transilvaniei. Perspectivă arheologică

Ioan Marian ȚIPLIC & Maria CRÎNGACI ȚIPLIC

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu

Personal e-mail: ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro; mariatiplic@icsusib.ro

Ecclesiastical Architectural Patrimony in Southern Transylvania. Archaeological Perspective

The archeologic research of ecclesiastical monuments became inevitable especially for those monuments that have a history beginning before the 13th century, when written data begins to spread. Written sources can be useful, if available, for the detailing of the information gained from archaeological research, but before the mid-13th century, it is highly unusual to find such sources. The research of the ecclesiastical heritage from Southern Transylvania has a long tradition in German-language historiography, but, in most cases, their focus was on architecture and the history of art. Ensembles, fortified or not, have caught the attention of certain archaeological research programs especially between 1960 and 1980, when ample restoration projects were started for several important sites: Sibiu – The Evangelical Parochial Church; Sebeș – The Evangelical Church; Brașov – The Black Church; Alba Iulia – The Roman-Catholic Church, among others.

Keywords: Medieval archaeology, Urban archaeology, Transylvania, Sibiu.

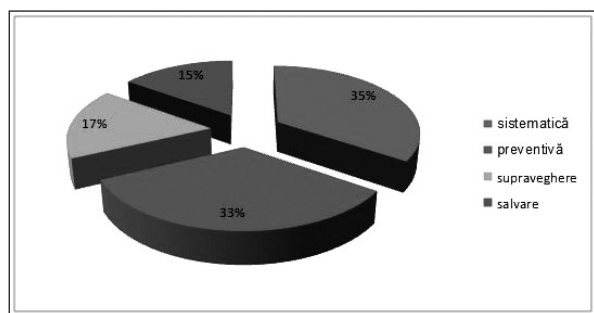

Premise. Cercetările arheologice la monumente medievale ecleziastice din Transilvania au cunoscut în ultimii 15 ani o creștere spectaculoasă (vezi tab.1 și grafic 3.) ca urmare a derulării unor proiecte de restaurare cu finanțare oferită de fondurile europene. În acest context cercetările arheologice de salvare efectuate, mai ales, în centrele orașelor medievale, au permis abordarea arheologică a celor mai importante construcții ecleziastice medievale din Transilvania: Catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia, Biserica Neagră din Brașov, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca, Biserica Parohială Evanghelică din Sibiu, Biserica din Deal de la Sighișoara. Aceștia li s-au adăugat numeroase alte cercetări la monumente ecleziastice situate în centre mai mici sau în mediul rural: Biserica romanică din Acâș, Biserica fortificată din Agnita, Biserica Fortificată din Biertan, Biserica fortificată din Cenade, Biserica

romanică din Cincu, Biserica Fortificată din Cisnădie, Biserica romanică din Herina, Biserica evanghelică din Mălâncrav, Biserica Fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica Fortificată din Moșna, Cetatea Orăștiei, Biserica Fortificată din Ruja, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica Fortificată din Șaroș pe Târnava, Biserica Fortificată din Șeica Mică (vezi tab.1 și harta 3) ș.a. dar nu întotdeauna aceste cercetări au fost efectuate de arheologi medieviști și aceasta s-a datorat, printre altele, și lipsei unei coagulări la nivel teoretic a ceea ce înseamnă arheologia medievală românească, lucru ce derivă, în opinia noastră, din inexistența unei concentrări durabile a unei sau unor școli de arheologie medievală.

Aspecte legislativ-administrative și de formare a specialiștilor. Cadrul legislativ privitor la cercetările arheologice în România este dat de o serie

de legi și hotărâri de guvern, adoptate la începutul anilor 2000: Lege nr. 422 din 18 iulie 2001 privind protejarea monumentelor istorice (Republicată în MONITORUL OFICIAL nr. 938 din 20 noiembrie 2006); ORDONANȚA nr. 43/2000 privind protecția patrimoniului arheologic și declararea unor situri arheologice ca zone de interes național - Republicare (M.O. nr.951/24.11.2006); OMCC nr. 2072 din 03.07.2000 privind instituirea Registrului Arheologilor. Din punct de vedere administrativ cercetările arheologice din România sunt avizate de către Ministerul Culturii și Identității Naționale, prin Direcția Patrimoniu Cultural. Această Direcție își desfășoară activitatea cu sprijinul Comisiei Naționale de Arheologie, ce este un organism consultativ în Subordinea Ministerului Culturii, reunind reprezentanți ai muzeelor, institutelor de cercetare și universităților.

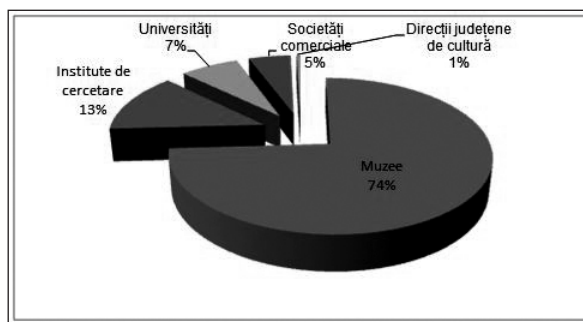

Grafic 1. Situația cercetărilor arheologice în situri medievale – 2000-2008 (prelucrare după Z.K. Pinter, *Tradiții, probleme și perspective*)

Din păcate reglementările existente nu sunt bine articulate cu cele referitoare la conservarea și restaurarea patrimoniului istoric construit. Legislația prevede obligația beneficiarului de a realiza cercetarea arheologică preventivă anterior intervențiilor de restaurare a monumentelor, dar practica ultimilor 20 de ani a demonstrat că această obligație este încălcată în mod frecvent, chiar fiind omise orice cercetări arheologice.

Această situație este generată și de lipsa unui dialog constructiv dintre arhitecții responsabili de proiectele de restaurare a monumentelor istorice și arheologi, două grupuri profesionale cu evoluții diametral opuse. În timp ce primii sunt organizați profesional și reprezintă o voce ascultată, ceilalți sunt lipsiți de sprijinul dat de o astfel de organizare, iar vocea lor este doar auzită câteodată. Tocmai pentru a încerca construirea unor punți de dialog a fost organizată o masă rotundă sub titlul *Arheologie și restaurare. Tentativa reconstrucției monumentelor*, la Cluj-Napoca, în 28 octombrie 2016, la care au participat, pe lângă membrii Comisiei Naționale de Arheologie, mai mulți specialiști locali din domeniul protecției patrimoniului,

inclusiv arhitecți (dar în număr redus).

Grafic 2. Situația repartizării cercetărilor arheologice medievale pe tipuri de instituții (prelucrare după Z.K. Pinter, *Tradiții, probleme și perspective*)

Lipsa unui sistem integrat de formare a specialiștilor, a unei teoretizări și unei/unor metode de cercetare a făcut ca după anul 1990 să nu fie posibilă continuarea programului de cercetare sistematică arheologico-istorică a microregiunilor, program inițiat de Radu Popa¹. În prezent derulându-se doar cercetări conjuncturale, datorate mai ales proiectelor mari de restaurare a unor centre urbane (Alba Iulia, Brașov, Cluj-Napoca, Bistrița, Sibiu, Sighișoara, Mediaș) sau a unor proiecte de restaurare a monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei (proiecte derulate sub coordonarea Consistoriului Superior al Bisericii Evanghelice C.A. din România).

Arheologia monumentelor ecleziastice din sudul Transilvaniei.

Cercetarea arheologică a monumentelor ecleziastice a devenit inevitabilă mai ales pentru acele monumente a căror istorie începe înainte de secolul al XII-lea, perioadă pentru care informațiile scrise sunt foarte puține sau lipsesc. Situația aceasta este universal răspândită din vestul extrem al continentului european și până în cele mai îndepărtate colțuri ale câmpiei ruse. Arheologia bisericilor rămâne totuși o ramură arheologică ce se află la începutul definirii metodologice și teoretice în multe țări ale Europei. În Suedia arheologia bisericilor a fost identificată și recunoscută ca branșă a arheologiei abia în anul 1981 cu prilejul unui simpozion susținut la Arhus/Danemarca².

Astăzi orice monument din zona de sud a Transilvaniei este prin definiție și un potențial sit arheologic. O abordare arheologică a acestora necesită un volum de muncă uriaș, existând riscul obținerii unor date extrem de elaborate, necesitând o gestionare digitalizată în vederea corelării lor. Tocmai de aceea este necesară o abordare sistemică și în baza unui plan bine conceptualizat, care să reprezinte o matrice comună pentru toate monumentele cercetate și să permită apoi

închegarea unor baze de date unitare.

Arhitectul sau constructorul unei biserici a fost constrâns și motivat de mulți factori. În primul rând este vorba de **funcția** pe care trebuie clădirea să o deservească, funcție ce determină și forma generală și compartimentarea ei. În al doilea rând este vorba de simbolismul pe care clădirea îl poate manifesta, **iconografia** fiind la rândul ei cea care poate solicita anumite aspecte particulare în construcție. Urmează apoi **tehnologia**: capacitatea tehnologică a arhitectului și a constructorului, materialele și sculele ce pot fi utilizate, care toate determină realizarea finală a construcției. Nu în ultimul rând este **stilul** care se dorește a fi respectat, acesta fiind la libera alegere a arhitectului, dar condiționat de aprobarea celui ce a solicitat construcția și de cutumele societății vremii³.

În trecut abordarea arheologică a bisericii era realizată doar din perspectiva răspunderii la câteva întrebări: cât de veche este biserica? Există și alte faze de construire? A fost abandonată? Aparține comunității sau era biserică de familie?

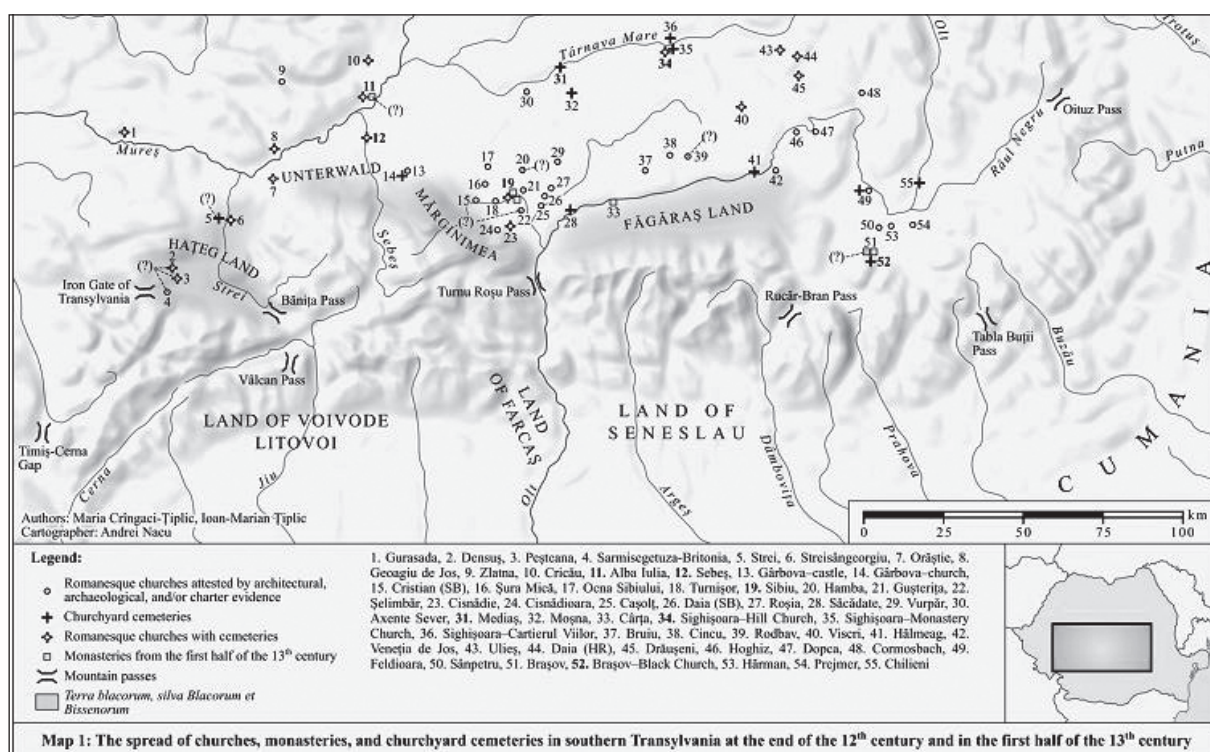
Considerăm că abordarea arheologică a unei biserici

trebuie să ia în calcul relația acesteia cu cimitirul care o înconjoară, relația complexului ecleziastic (clădire(i), cimitir) cu așezarea în care se află, analiza comparativă a dimensiunii bisericii cu potențiala mărime a localității. H. Stoecker, analizând istoricul și perspectivele arheologiei bisericilor din Olanda, susține că, fără a minimaliza rolul cercetării arheologice a unei biserici în manieră „ortodoxă”, viitorul acestei discipline este legat de studierea bisericii în relație cu mediul înconjurător. În acest sens atenția poate fi centrată pe două probleme majore:

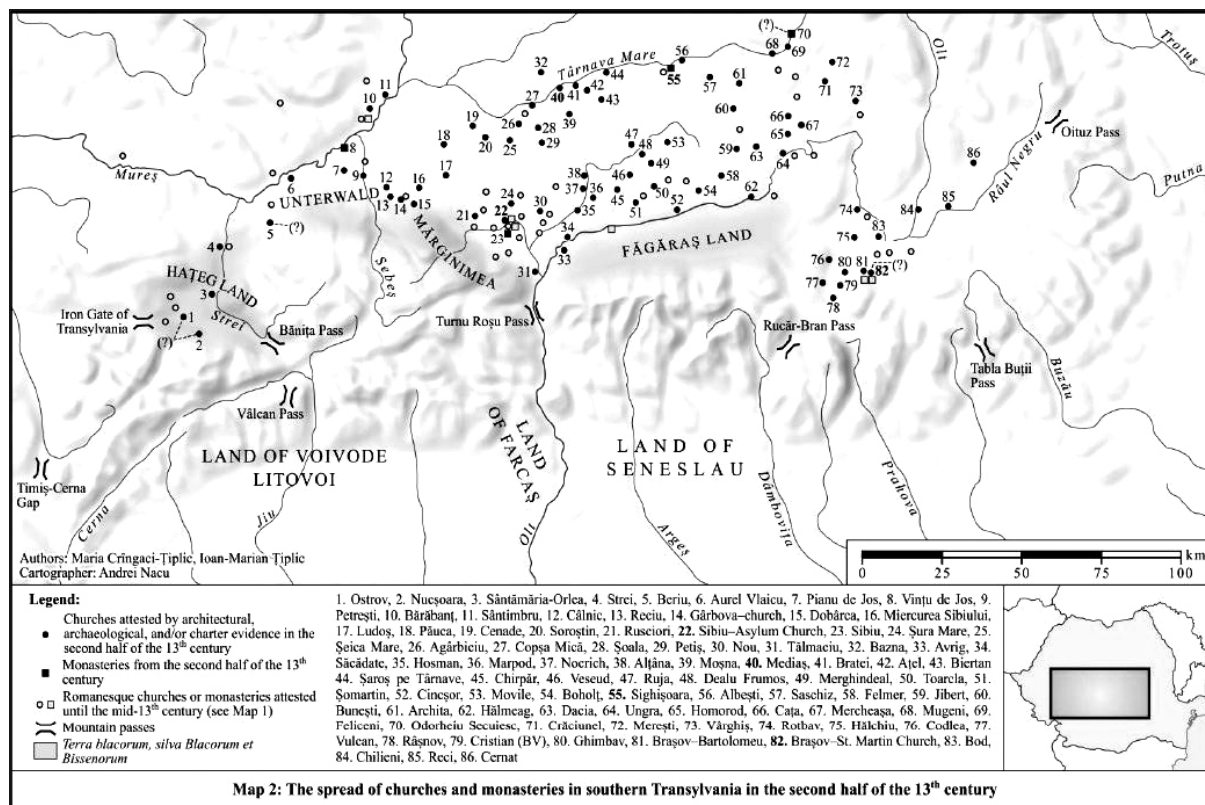
a. arheologia bisericilor ca un aspect al istoriei arhitecturii în context geografic;

b. arheologia bisericilor ca un aspect al arheologiei așezărilor.⁴

În primul caz se are în vedere relația dintre bisericile existente într-o anumită zonă și pe o anumită falie temporală cu mediul înconjurător (landscape), aceasta fiind o abordare la nivel regional și super-regional (ex. arhiepiscopii, episcopii, parohii medievale). Răspunsul principal al acestei metode de abordare este legat de întrebarea: cum a evoluat creștinarea și apoi divizarea

Harta 1. Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei până în prima jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space, în Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications, Sibiu, 2016, p. 153).

Harta 2. Răspândirea geografică a bisericilor romanice din sudul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al 13-lea (după Maria Crîngaci Țiplic, Ioan Marian Țiplic, *The Southern Transylvania in the 13th century, a Border between Catholic Space and Non-Catholic Space*, în *Arhin. I. Medieval Changing Landscape: Settlements, Monasteries and Fortifications*, Sibiu, 2016, p. 154).

administrativă a bisericii în regiunea dată?

În al doilea caz, ce de altfel este puternic legat de primul, avem de a face cu o abordare la nivel local sau sub-regional, iar atenția este îndreptată spre legătura dintre biserică, așezare și mediul înconjurător: Acest tip de abordare se poate raporta la trei situații în care cele trei componente menționate mai sus interacționează:

biserica și așezarea au fost fondate în același timp (ex. Sibiu II - Bazilica Romanică)

biserica a fost construită ulterior așezării a cărei existență este mai veche (vezi Morești)

biserica este construită la o distanță mai mult sau mai puțin egală față de satele din împrejurimi (situație nedocumentată arheologic în Transilvania, în Crișana există exemple – v. Rusu *Biserici din județul Arad*, dar nu atestate arheologic, ci arhitectural sau documentar).

Acestea sunt aplicabile bisericilor de comunitate și mai puțin acelor particulare aparținând nobililor din secolul al XII-lea, cum este cazul celor de la Orăștie, Geoagiu, Alba Iulia sau Sibiu I (Rotondă).

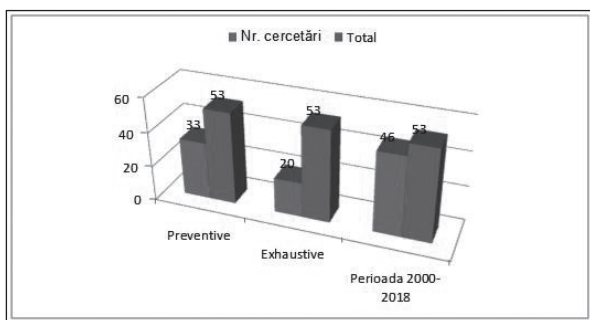
Stadiul cercetărilor arheologice la monumentele medievale din sudul Transilvaniei

Primele cercetări arheologice derulate în cadrul unui proiect amplu de cercetare a unor micro-zone istorice a vizat cercetarea unor ansambluri nobiliare și ecleziastice din Țara Hațegului sub coordonarea lui Radu Popa, fiind vizate situri precum cele de la Strei, Streisîngorgiu. Din nefericire dispariția prematură a lui Radu Popa nu a permis coagularea unei echipe închegate care să ducă mai departe acest proiect, fiind, totuși, notabile unele rezultate obținute la nivel de analiză istoriografică de către I.A. Pop⁵, A.A. Rusu⁶ sau la nivel arheologic de către V. Eskenassy (Cetatea de Colț), A.A. Rusu (Densuș, Mălăești, Nălați, Răchitova, Subcetate), Z.K. Pinter, I.M. Țiplic, M. Căstăian (Râu de Mori).

În ultimii 30 de ani cercetările arheologice la monumentele reprezentative din Țara Hațegului au fost prilejuate în special de proiectele ce au vizat restaurarea unor ansambluri nobiliare sau ecleziastice în vederea includerii lor în circuit turistic. Din nefericire astfel de proiecte nu au avut totdeauna un final fericit pentru

monumentul propriu-zis (vezi Mălăești sau Clopotiva) sau nu a fost finalizate (vezi Râu de Mori).

Cel mai complex proiect de restaurare care a vizat un sit de pe fostul teritoriu nobiliar este cel de punere în valoare a cetății bastionare a Albei Iulia. Acest proiect derulat cu fonduri europene și finalizat prin restaurarea aproape în întregime a fortificației bastionare nu a beneficiat de un proiect de cercetare arheologică dimensionat la volumul lucrărilor de restaurare, ceea ce a dus la evacuarea mecanică a mii de metrii cubi de pământ din zona susceptibilă a conține date cu privire la istoria perioadei romane și medievale a așezării și fortificației.

Grafic 3. Situația privind cercetările arheologice la monumente eclesiastice din sudul Transilvaniei

În acest fel astăzi este cu totul pierdută șansa de a mai putea obține eventuale date arheologice. Sunt de menționat doar cercetările preventive care au vizat necropolele descoperite pe raza actualului municipiu Alba Iulia sau în teritoriul imediat limitrof acestuia (realizate de către Blăjan, A. Dragotă⁷), la care se adaugă cercetările arheologice extinse, prilejuite de proiectul de restaurare a catedralei romano-catolice din Alba Iulia (realizate de R.R. Heitel, Daniela Marcu Istrate). Acestea din urmă au dus la obținerea unor date suplimentare privind evoluția planimetrică a monumentului, dar și la completarea datelor cu privire la primele construcții eclesiastice medievale ale Albei: rotonda, biserica de plan bizantin⁸.

O cercetare arheologică importantă, derulată în baza unui proiect de cercetare multianual, este cea dedicată rotondei de la Geoagiu, una dintre cele mai timpurii construcții eclesiastice de pe teritoriul Transilvaniei (Gh. Petrov⁹). Proiectul acesta a fost unul derivat din proiectul de cercetare arheologică a cetății Orăștiei, început în anul 1990 ca urmare a unui dintre primele proiecte de restaurare a unui ansamblu medieval din Transilvania după căderea regimului comunist. Cercetarea arheologică a cetății Orăștiei s-a derulat fără întrerupere până în anul 2000 sub coordonarea lui Z.K. Pinter¹⁰, fiind descoperită cu acest prilej rotonda și demarându-se astfel o dezbatere științifică cu privire la rolul construcțiilor eclesiastice de tip familial în teritoriul de colonizare săsească.

Dintre rotondele cercetate arheologic singura publicată integral este cea de la Orăștie, cea de la Sibiu, având în vedere diferitele colective de arheologi, a fost publicată parțial și foarte concis, sub formă de raport arheologic¹¹, iar rotonda descoperită la Sighișoara este doar amintită într-un raport arheologic, fără a se da alte detalii, rezultatele fiind încă nepublicate.

Un alt tip constructiv răspândit în sudul Transilvaniei este reprezentat de *bisericele cu absidă semicirculară*, fiind evidențiat în special datorită cercetărilor arheologice și caracterizat prin dimensiuni reduse. Acest tip a fost preferat – consideră M. E. Țiplic - mai ales de către greavi, având ca destinație inițială aceea de capele private / senioriale și aici ne referim la cele de la Călnic, Albești¹², Axente Sever (vezi harta 2); ele au fost datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Din păcate nici una dintre ele nu a beneficiat de cercetări arheologice concludente sau nu au fost publicate rezultatele acestor cercetări¹³. Tot aici se încadrează și bisericele de la Viscri¹⁴ și Drăușeni (?)¹⁵ (vezi harta 2), dar a căror datare este mult mai timpurie, la mijlocul secolului al XII-lea și a căror destinație inițială este greu de stabilit.

Putem spune că pentru secolul al XIII-lea particularitatea cea mai marcantă este aceea că majoritatea bisericilor ridicate de oaspeții germani au fost bazilici cu trei nave, cu trei până la cinci travee¹⁶; nava principală continuă spre est cu un cor pătrat încheiat cu o absidă semicirculară – o excepție de la această dispoziție planimetrică întâlnim la prima fază a bazilicii de la Sebeș-Alba (vezi harta 2); nava centrală este despărțită de colaterale prin stâlpi scunzi, a căror lățime depășește uneori grosimea pereților (Cisnădioara, Cisnădie, Chirpăr, Gușterița, Feldioara).

În Sibiu cercetările arheologice completate de izvoarele documentare, cartografice și / sau arhitecturale au reușit să identifice în teren prima biserică parohială de factură romană a oaspeților germani care avea aceeași dispoziție spațială cu cea gotică din Piața Huet (v. tabel și hartă nr. 100) precum și cimitirul care a funcționat în jurul ei, cinci mănăstiri medievale din șase câte au fost atestate documentar pe teritoriul Sibiului, trei capele în Piața Huet din cele 4–5 atestate documentar și două în proximitatea Pieței Mari. Literatura de specialitate este dominată încă de confuzii în ceea ce privește identitatea și identificarea în teren a mănăstirilor și capelilor.

Din păcate nu beneficiem pentru celelalte orașe de pe teritoriul de colonizare săsească (Sebeș, Mediaș, Sighișoara, Brașov) de astfel de analize sintetice, existând doar studii rezultate în urma unor cercetări arheologice punctuale cum este cazul pentru Brașov (Biserica Neagră, Biserica Sf. Martin), Sebeș (Biserica parohială evanghelică) sau Sighișoara (Biserica din Deal). Dintre toate monumentele eclesiastice urbane, singurul care a beneficiat de un proiect de restaurare

derulat cu succes și până la capăt este Biserica din Deal care a beneficiat de finanțarea dată de Fundația Restauro Messerschmidt din Germania și de Ministerul Culturii din România.

Cercetarea bisericilor urbane din sudul Transilvaniei nu a fost rezultatul unui proiect unitar și modalitățile de cercetare au diferit de la monument la monument, ceea ce a condus la obținerea de informații fragmentare greu, câteodată, de pus în relație unele cu altele. Pe de altă parte diseminarea rezultatelor cercetărilor arheologice la aceste monumente reprezintă un alt aspect ce ilustrează lipsa unei coerențe a cercetărilor, pentru Sebeș și Sighișoara, deși cercetate amplu, neavând niște sinteze monografice publicate până în prezent. Dintre toate bisericile urbane din sudul Transilvaniei, singura care s-a bucurat de o atenție sporită, constantă și de o publicare – aproape sistematică – a rezultatelor cercetărilor arheologice, este cea din Sibiu.

Cercetarea arheologică a bisericilor din mediul rural, deși cantitativ mai consistentă, are un grad de publicare a rezultatelor mai scăzut decât în cazul celor urbane. Deși, discutăm despre câteva zeci de biserici ce au făcut obiectul unor intervenții de restaurare de mai mare sau mai mică amploare, avem foarte puține studii monografice publicate. Un exemplu care ilustrează foarte bine situația publicării rezultatelor este dat de cercetările arheologice de la Drăușeni, derulate în mai multe etape, cu întreruperi, pe o perioadă de timp de mai bine de 30 de ani și rămase în cea mai mare parte necunoscute.

În prezent sunt în derulare sau sunt în pregătire proiecte de restaurare pentru monumente importante cum ar fi: Biserica fortificată din Agnita, Biserica fortificată din Biertan, Bazilica romanică de la Cincu, Biserica fortificată din Cisdădie, Biserica fortificată din Miercurea Sibiului, Biserica fortificată din Moșna, Biserica fortificată din Seliștat, Biserica fortificată din Șeica Mică ș.a. Ca urmare a acestor proiecte sunt sau vor fi realizate o serie de cercetări arheologice care vor aduce un volum de cunoștințe important pentru cunoașterea

istoriei ecleziastice a coloniștilor sași pentru secolele XII-XVI.

În loc de concluzii

Volumul mare de informații acumulate în urma cercetărilor arheologice preventive sau exhaustive derulate la monumetele ecleziastice din sudul Transilvaniei necesită o prelucrare unitară și integrarea lor într-o bază de date comună. Totodată, proiectele de cercetare arheologică a unui ansamblu trebuie corelate și realizate în baza unui plan unitar aplicabil în etape, în funcție de condiționările specifice solicitate de etapele proiectului.

Încă din această fază de proiectare e indicat să fie constituită o echipă mixtă de specialiști (arhitect, inginer, arheolog, microbiolog, restaurator), care astfel poate duce la realizarea unui dialog reciproc avantajos pentru toți participanții într-un proiect de restaurare: beneficiar, executant, comunitate. Se va putea evita situația în care restaurarea monumentului va duce la crearea unei imagini defavorabile acestuia. Un exemplu ce ilustrează o restaurare nefericită este dat de proiectul restaurării și punerii în circuitul turistic al cetății Feldioara (vezi foto 1-2).

Constituirea unor baza de date pentru fiecare ansamblu, relaționarea acestor baze de date și publicarea unor studii monografice de monument ar trebui să reprezintă modalități care să fie în atenția celor care își propun să realizeze cercetări asupra monumentelor ecleziastice. În prezent sunt în derulare o serie de proiecte ce furnizează date cu privire la istoria, inventarul, arhitectura sau iconografia monumentelor ecleziastice (www.varak.hu, www.medievistica.ro, www.arhin.ro), dar ele nu sunt realizate ca adevărate baze de date relaționale și reprezintă inițiative independente una de cealaltă.

7

Foto 1. Feldioara – interiorul cetății după finalizarea restaurării

Nr.	Localitate	Punct	Tip de cercetare arheologică	An de desfășurare	Coordonator
1.	Agnita/ Agnetheln	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
2.	Alba Iulia/ Kalrsburg	Catedrala romano-catolică	Sistematică / preventivă	1983-1985 / 2000-2010	Radu R. Heitel / Daniela Marcu Istrate
3.	Alma Vii	Biserica fortificată	preventivă	2016	Despina și Andrei Măgureanu
4.	Axente Sever/ Frauendorf	Biserica fortificată	preventivă	2005-2006	Petre Munteanu Beșliu
5.	Biertan/ Bierthälm	Biserica fortificată	preventivă	2012	Ioan Marian Țiplic
6.	Bod	Biserica evanghelică	preventivă	2007, 2013	?

7.	Brateiu	Biserica fortificată	preventivă	2015	?
8.	Brădeni	Biserica fortificată	preventivă	2005	Petre Munteanu Beșliu
9.	Brașov/ Kronstadt	Biserica Neagră / Biserica Sf. Martin / Sf. Bartolomeu	preventivă / preventivă	2017 / 2008- 2009 / 2008	Daniela Marcu Istrate / Daniela Marcu Istrate/ Daniela Marcu Istrate
10	Brădeni/ Hendorf	Biserica evanghelică	preventivă	2005	Petre Munteanu Beșliu
11	Cașolț/ Kastenholz	Biserica de pe deal	sistematică	2007-2010	Ioan Marian Țiplic
12	Câlnic/Kelling	Cetate / Biserica parohială evanghelică	sistematică / preventivă	1968 / 2018	Radu R. Heitel / Maria Emilia Țiplic
13	Cârța/Kerz	Mănăstirea cisterciană	sistematică	1981-1985	Martin Rill, Thomas Nögler
14	Cenade/ Scholten	Biserica fortificată	preventivă	2000-2001, 2003, 2005	Ioan Marian Țiplic, Maria Emilia Țiplic
15	Cincu/ Grosschenk	Bazilica romanică	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
16	Cisnădie/Heltau	Biserica fortificată	preventivă	2017	Ioan Marian Țiplic
17	Cisnădioara/ Michelsberg	Bazilica romanică	sistematică	1965-1966	Radu R. Heitel
18	Codlea/Zeiden	Biserica fortificată	preventivă	2006	Daniela Marcu Istrate
19	Cricău/Krakau	Bazilica romanică	sistematică	1961, 1965- 1966	Radu R. Heitel
20	Dealul Frumos/ Schönberg	Biserica fortificată	preventivă	2009	Daniela Marcu Istrate
21	Drăușeni/Draas	Biserica fortificată	preventivă	1973-1977 / 1993-1996	M. Dumitrache / Daniela Marcu Istrate
22	Dumbrăveni/ Elisabethstadt	Biserica	sistematică	1989-1990	Petre Munteanu Beșliu
23	Feldioara/ Marienburg	Cetate / Biserica fortificată	Sistematică / sistematică	1990-1996	R. Popa, A. Ioniță, D. Marcu Istrate
24	Gârbova/ Urwegen	Biserica de pe deal	sistematică	1972	Radu R. Heitel

25	Geoagiu	Rotondă	sistematică	1992-1999	Gheorghe Petrov
26	Hălmeag/ Halmagen	Biserică	preventivă	2006-2007, 2016	Daniela Marcu Istrate
27	Hărman/ Honigberg	Biserica fortificată	sistematică	1970	Mariana Dumitrache
28	Homorod	Biserica fortificată	preventivă	2018	Daniela Marcu Istrate
29	Mălâncrav/ Malmkrog	Biserică	preventivă	2003	Zeno Karl Pinter
30	Mediaș/ Mediasch	Biserica fortificată	sistematică	1971-1973	Mariana Dumitrache
31	Meşendorf	Biserica fortificată	preventivă	2013	?
32	Merghindeal/ Mergeln	Biserica fortificată	sistematică	1976-1978	Mariana Dumitrache
33	Miercurea Sibiului/ Reussmarkt	Biserica fortificată	preventivă	2018	Zeno Karl Pinter, Maria Emilia Țiplic
34	Moşna/Meschen	Biserica fortificată	preventivă	1999	Daniela Marcu Istrate
35	Orăştie/Broos	Cetate / Mănăstirea franciscană	Sistematică / sistematică	1990-2000 / 2005	Zeno Karl Pinter
36	Prejmer/Tartlau	Biserica fortificată	sistematică	1960-1970	?
37	Râşnov/Rosenau	Cetate	preventivă	1971-1980, 1998-2001, 2005	Florea Costea, Adrian Rusu, Angel Istrate
38	Ruja/Roseln	Biserica fortificată	preventivă	2002, 2003	Zeno Karl Pinter
39	Rupea/Reps	Cetate	preventivă	2005	Ioan F. Pascu
40	Saschiz	Biserică / Cetate	sistematică / preventivă	1999-2000, 2010 / 1999- 2000	Daniela Marcu Istrate
41	Săcădate/ Sakadat	Biserica romanică	preventivă	1968	Radu R. Heitel
42	Sîntimbru/ Emerichsdorf	Biserica gotică	preventivă	2002-2004	Marius Ciută
43	Sebeş/Mülbach	Biserica fortificată	preventivă	1960-1962	Radu R. Heitel
44	Seliştat/ Seligstadt	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic

45	Sibiu/ Hermannstadt	Biserica azilului / Biserica parohială evanghelică / Rotondă / Capela Sf. Iacob- Piața Huet / Mănăstirea dominicană /	sistematică / preventivă / preventivă / preventivă / preventivă / preventivă	1988, 1990- 1997, 2002 / 2001, 2012, 2015 / 2006, 2018 / 2000, 2002, 2006 / 2000 / 2003 / 1991	Petre Munteanu Beșliu / Ioan Marian Țiplic / Daniela Marcu Istrate / Petre Munteanu Beșliu, Zeno Karl Pinter / Daniela Marcu Istrate / Ioan Marian Țiplic / Ioan Marian Țiplic / Petre Munteanu Beșliu
		Mănăstirea Franciscană			
46	Sighișoara/ Schäsburg	Biserica din Deal / Biserica Mănăstirii	preventivă / preventivă	1998-2001	Daniela Marcu Istrate
47.	Șaroș pe Târnava/ Scharosch	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
48.	Șeica Mică/ Kleinschelken	Biserica fortificată	preventivă	2018	Ioan Marian Țiplic
49.	Turnișor/ Neppendorf	Biserică	preventivă	1986	Martin Rill
50.	Valea Viilor/ Wurmloch	Biserica fortificată	preventivă	1970	Mariana Dumitrache
51.	Vințu de Jos/ Winzendorf	Mănăstirea dominicană – Castelul Martinuzzi	sistematică	1991-1999	Adrian Andrei Rusu
52.	Viscri/Deutsch- Weisskisch	Biserica fortificată	preventivă	1970-1971	Mariana Dumitrache
53.	Zlatna/ Kleinschlatten	Biserică (actualmente ortodoxă)	preventivă	1992	Gheorghe Petrov

Note:

1. vezi Radu Popa, *Cnezatul Mării. Studii documentare și arheologice în Maramureșul istoric*, Baia Mare, 1969; *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; *La începuturile evului mediu. Țara Hațegului*, București, 1988.
2. Pam Crabtree, *Medieval Archaeology: An Encyclopedia*, New York: Garland Publishing, p. 336.
3. J. Blair, Carol Pyrah, *Church archaeology. Research directions for the future*, London, 1996, p. 2.
4. H. Stoeper, *Church Archaeology in the Netherlands. Problems, Prospects, Proposal*, în: *Medieval Archaeology in the Netherlands*, p. 206.
5. Ioan Aurel Pop, Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402-1473)*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989
6. Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până în anul 1700*, Satu Mare, 1997.
7. Mihai Blăjan, Alexandru Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „Stația de Salvare”*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XV, 1983, 375 – 380; Aurel Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală: rit și ritual funerar în Transilvania și Europa centrală și de sud-est (secolele IX-XI)*, Alba Iulia, 2006.
8. Daniela Marcu Istrate, *Erdély ezeréves püspöksége. A Gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. régészeti kutatása 2000-2008 / Thousand Years of the Diocese of Transylvania. The Archaeological Investigation of the Saint Michael Cathedral and of the Archiepiscopal Palace in Alba Iulia 2000-2008 / Episcopia Romano-catolică a Transilvaniei: 1000 de ani de existență. Cercetarea arheologică a Catedralei Sfântul Mihai și a Palatului Arhiepiscopiei din Alba Iulia 2000-2008*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010.
9. Gheorghe Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995)*, în *Acta Musei Napocensis*, 33/I, 1996, pp. 403-414
10. Zeno Karl Pinter, *Die Rotunde in Broos/Orăștie (Kreis Hunedoara)*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 54/2011.
11. Petre Munteanu-Beșliu, Nicolae Rodean, Adrian Georgescu, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2000*, p. 471 sqq; Zeno Karl Pinter, Ioan Marian Țiplic, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2002, 2003*, p. 284-285; Daniela Marcu Istrate, în *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2006, 2007*, p. 44-50.
12. Gheorghe Baltag, *Sighișoara înainte de Sighișoara*, 2000, p. 219.
13. Petre Munteanu-Beșliu, *Cercetări arheologice la biserica fortificată și la cimitirul de la Axente Sever (Frauendorf, Assonyfalva, Frâna), județul Sibiu*, în Petre Munteanu Beșliu, *Biserici dispărute, biserici pustiite, biserici regăsite*, Sibiu, 2018, pp. 76-89; Radu R. Heitel, *Cetatea Călnic*, București, 1968.
14. Primul edificiu de cult de la *Viscri* a fost o biserică-sală, de dimensiuni relativ reduse, constând dintr-o sală simplă și absidă semicirculară decroșată (lungimea totală este de 13,5 m, din care lungimea sălii este de 9, 8 m, în timp ce lățimea sălii era la capătul ei estic de 8 m, iar la cel vestic de 7,8 m) (vezi Mariana Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, București, 1981, p. 257).
15. Dimensiunile bisericii-sală se desfășoară astfel: sala are dimensiunile interioare de 5, 8 x 5, 2 m, spre est cu o absidă decroșată semicirculară având o deschidere de 3,2 m și o adâncime de 2, 7 m, iar spre vest un mic turn pătrat cu latura interioară de 1,3 m. Lungimea totală a bisericii-sală a fost de 12, 5 m iar lățimea totală probabil de 7, 2 m (vezi Mariana Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, Jud. Brașov, Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973-1977*, în: *Cercetări Arheologice*, 3/1979, pp. 155-198).
16. Excepție de la această caracteristică generală o fac două bazine: cea de la Cisnădioara, unde nava cu două travee a avut un plan aproximativ pătrat, și cea de la Cincu al cărei plan longitudinal este lungit printr-o travee specială dispusă la capătul de est al navei, între capelele din cele două turnuri (v. detalii mai multe la Paul Niedermaier, *Die mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 16-18).

Ceramică orientală din perioada „honfoglalás”. Vase cu gât cilindric și canelat din Bazinul carpatic

Adrian Nicolae ȘOVREA

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: sovrea_adrian@yahoo.com

Oriental pottery from the honfoglalás period. Cylindrical-neck, grooved vessels in the Carpathian Basin

The topic of cylindrical-neck, grooved vessels in the Carpathian Basin has been debated in the Hungarian historiography, mostly by the likes of Mesterházy Károly (1975), Fodor Janos (1985), Takács Miklós (2012), Szabina Merva (2014), and in the Romanian field literature by Petru Iambor (1985-1986), Dan Băcuț-Crișan (2013) and others. This kind of vessels were uncovered both in settlements, as fragments, and burial places, where these were better preserved, some even as a whole, and are more interesting. The neck marks a distinct part of the vessel, being made of leveled clay rolls forming deep shafts. The neck's upper part, namely its lip, is mostly straight but sometimes, in rare cases, flared. One can observe a diversity in the classification criteria of these vessels' typology, an emphasized attention being directed towards the presence or lack of holder, the type of vessel's lip, the type of shaft, the technology used in producing them and their sizes. Most of these vessels were produced using the slow potter's wheel. Their chronology has been established between the 10th and 11th centuries, being attributed to some nomad populations, especially Khazars. This vessels' typology has been also unearthed in Bulgarian or Pecheneg dominated regions. The ones found in the so called Silvaniei Plateau are dating back to the 10th – 12th centuries.

(Translated by Corina Hopârtean)

Keywords: cylindrical-neck grooved vessels, 10th – 12th centuries, slow potter's wheel, Carpathian Basin.

Istoriografia

Vase cu gât cilindric și canelat au fost descoperite atât în așezări cât și în necropole. În privința necropolelor, în perioada *honfoglalás* (sec. X-XI), ritualul depunerii de vase ca ofrandă alături de defunct în morminte este rar¹. De aceea în secolul trecut cercetarea ceramicii descoperite în necropole nu a făcut parte decât arareori din studiile cercetătorilor maghiari, iar atenția acestora s-a îndreptat spre piesele de port,

podoabă, de harnașament și armament, care erau mult mai numeroase. Studiul lui Mesterházy Károly² din 1975 aduce în atenția cercetării arheologice maghiare vasele cu gât cilindric și canelat descoperite pe teritoriul Ungariei. Nu sunt numeroase, dar raritatea și forma atipică a acestor vase a pus sub semnul întrebării originea lor. Prin cercetările lui Mesterházy Károly³ și a lui Fodor Janos⁴ din 1985 s-a evidențiat caracterul oriental al acestora.

Aceste vase nu sunt specifice bazinului intracarpatic,

mult mai multe astfel de vase fiind descoperite înafara arcului carpatic în special în estul Europei. Mesterházy Károly a adoptat ideea originii *cabare* a acestora numindu-le **vase cu caracter oriental**. De asemenea în articolul din 1975 descrie vasele cu gât cilindric și canelat ca un singur tip⁵. Însă formele și alte detalii ale acestor vase obligă crearea unor subtipuri. Vasele cu gât cilindric și canelat fac parte din categoria celor cu gât cilindric. În tipologia realizată în 1994 Takács Miklós include și aceste vase cu gât cilindric creând categorii în care a urmărit patru criterii în funcție de existența canelurii pe gâtul cilindric și în funcție de existența toartelor/urechilor de prindere/mânerelor.

În privința vaselor cu gât cilindric și canelat au fost evidențiate două tipuri: 1) vase cu gât cilindric și canelat cu toarte și 2) vase cu gât cilindric și canelat fără toarte. Mai târziu Takács Miklós considera că trebuie luat în vedere și un al treilea criteriu anume al tipului de canelură. Spre exemplu trebuie văzut dacă vasele cu gât cilindric și canelat au caneluri subțiri, tocite, asemănătoare cu incizii de linii drepte sau dacă acestea sunt largi și adâncite⁶. Tot același autorul ne spune însă că acest ultim criteriu este dificil de realizat din cauza publicării nedetaliată în articole și lucrări științifice a acestor vase precum și a nepublicării până la ora actuală a unor situri importante.

În articolul din 2014 Szabina Merva⁷ revine cu noi informații asupra ceramicii descoperite în **necropole** din perioada *honfoglalás* incluzând aici și vasele cu gât cilindric. În analiza sa autoarea face și o tipologie care pune în evidență aceste vase.

Cercetarea ceramicii din **așezări** rămâne totuși încă lacunară motivul fiind publicarea parțială sau deloc a unor situri până în acest moment. Cu privire la vasele cu gât cilindric descoperite în așezări Takács Miklós a cartografiat siturile cu astfel de descoperiri oferind și informații de tipologie⁸.

În istoriografia românească veche un singur articol este dedicat exclusiv acestor tipuri de vase, anume cel al lui Petru Iambor⁹, care pornind de la studiul lui Mesterházy Károly din 1975 semnalează și în partea Transilvaniei existența vaselor cu gât cilindric și canelat, descoperite în așezările de la Dăbâca și Cluj-Mănăstur, punându-le într-o lumină nouă pentru istoriografia românească. De curând Dan Băcuet-Crișan¹⁰ readuce în atenția cercetării arheologice aceste vase prin crearea unei tipologii cu vase descoperite în depresiunea Silvaniei din așezări și fortificații. Cei doi autori s-au ocupat în cele două articole doar de studiul acestor tipuri de vase, dar acestea nu au fost trecute cu vederea de ceilalți cercetători, care în articole de analiză se opresc și asupra acestor tipuri de vase¹¹.

Probleme de tipologie

Forma acestor tipuri de vase iese imediat în evidență: gâtul vasului face parte separată față de corpul acestuia și se termină, în cele mai multe cazuri, într-o buză dreaptă. Prin urmare canelura nu este un decor, ci are un rol în utilitatea pe care aceste vase trebuie să o îndeplinească, păreri în general fiind că aceste „caneluri de pe gâtul vasului au permis fixarea și legarea textilei care acoperea vasul cu o sfoară sau cu un șnur de piele”¹².

În studiul lui Takács Miklós vasele cu gât cilindric și canelat fac parte din tipul vaselor cu gât cilindric. Atât tipologia lui Takács Miklós cât și tipologia propusă de Szabina Merva evidențiază următoarele forme: vase cu gât cilindric și canelat cu toarte/mânere/urechiișe de prindere aflate pe corp și vase cu gât cilindric și canelat fără toarte/mânere/urechiișe de prindere.

Pentru a nu îngreuna lectura și a nu provoca confuzie am să folosesc în locul expresiilor „vase cu toarte/ mânere/ urechiișe de prindere” și „vase fără toarte/ mânere/ urechiișe de prindere” cele de „vase cu toarte” și „vase fără toarte”. În istoriografie sunt întâlnite toate cele trei forme: vase cu/fără toarte, vase cu/ fără mânere și vase cu/fără urechiișe de prindere.

Cum am menționat la *Istoriografie* canelurile impunătoare de pe gâtul cilindric obligă crearea unor subtipuri fiindcă în mod evident vasele au forme diferite. Utilitatea acestora și caracteristicile principale sunt aceleași doar modul de prelucrare și forma fiind diferite.

Vasele cu gât cilindric și canelat cu toarte sunt întâlnite în Transilvania în două puncte unul de **necropolă** la Orăștie – *Dealul Pemilor/X2* și celălalt de **așezare** la Morești – *Podei*¹³. În Ungaria astfel de vase au fost descoperite în **necropolele** de la Hajdúsámson – *Majorsági föld*, Tarpa – *Nagyhegy*, Edelény-Borsodi-Földvár. În Slovacia în **necropola** de la Biel (în magh. Bély).

În cazul vaselor cu gât cilindric și canelat fără toarte acestea au fost descoperite în Transilvania în **așezările** de la Cluj-Mănăstur și Dăbâca, în Depresiunea Silvaniei la Aghireș – *Sub Pășune*, Șimleul Silvaniei – *Cetate* și la Zalău – *Valea Mâții*. În Ungaria vase cu gât cilindric și canelat fără toarte au fost descoperite în **necropolele** de la Edelény-Borsodi-Földvár, Tiszabura – *Szölöskert dűlő*, Miskolc – *Repülőtér*, Nagyhegyes – *Józsa tanya*. În Slovacia la Čierna (în magh. Agcsernyő) și în Ucraina la Choma (în magh. Tiszacsoma), ambele localități situate la granița cu Ungaria în colțul de nord-est al Pannoniei.

Tipologia propusă de Szabina Merva, în ceea ce privește vase ritualice descoperite în necropole de secole X-XI din spațiul nord-estic al Pannoniei, încadrează vasele cu gât cilindric în tipul III având alte trei subtipuri (fig. 1): III/1 vase cu gât cilindric și

canelat cu toarte, III/2 vase cu gât cilindric și canelat fără toarte și III/3 vase cu gât cilindric și cu toarte.

În continuarea las deoparte al treilea subtip nefind subiectul acestui articol și continui cu o scurtă analiză a celorlalte două subtipuri de interes pentru acest articol. În ceea ce privește vasele cu gât cilindric și canelat care fac parte din studiul Szabinei Merva, și cu ajutorul cărora a creat tipologia, cele ce țin de subtipul III/1 sunt patru astfel de vase și au câte două toarte pe umeri. Trei dintre acestea au fost descoperite în regiunea Tisa Superioară¹⁴ în siturile Ágcsernyő-*Nagyréti domb* (fig. 1, imag. III/1.1), Bély (fig. 1, imag. III/1.2), Tarpa-*Nagyhegy* (fig. 1, imag. III/1.4)¹⁵, iar vasul descoperit la Hajdúsámson-*Majorsági fold* (fig. 1, imag. III/1.3) este dintr-un sit aflat în regiunea Debrecen de pe valea mijlocie a Tisei.

Subtipul III/2 din tipologia Szabinei Merva conține 5 vase cu gât cilindric și canelat fără mânere descoperite în partea de nord-est a Pannoniei. Vasul din situl de la Tiszacsoma (Csamo)-*Szipahát* (fig. 1, imag. III/2.4) se află pe Tisa Superioară, cel de la Miskolc-*Repülőtér* (fig. 1, imag. III/2.1) pe râul Sajo affluent al Tisei, urmate apoi de cele trei situri în partea superioară de pe valea mijlocie a Tisei la Kálmánháza-*Vitéz sorok* (fig. 1, imag. III/2.5), Nagyhegyes-*Jónatanya* (fig. 1, imag. III/2.2) și Tiszabura-*Szölőskert dűlő* (fig. 1, imag. III/2.3)¹⁶.

La acestea mai adăugăm vase descoperite în alte necropole precum cele de la Edelény-Borsodi-*Földvár* (două astfel de vase, unul încadrabil în subtipul III/1 și celălalt în III/2), sit aflat tot în partea de nord-est a Pannoniei, dar la vest de Tisa pe un affluent al râului Sajo. Vasele de la Halimba - *Cseres*, trei vase care aparțin subtipului III/2 fără toarte, sit aflat la nord de lacul Balaton. Situl de la Szob - *Vendelin* se află pe Dunăre în apropierea cotiturii fluviului și conține un vas cu gât cilindric și canelat de subtipul III/2. La Majs în sudul Pannoniei în apropierea zonei de confluență a Dravei cu Dunărea necropola conținea un vas de subtipul III/2 fără toarte.

În afara spațiului panonian, dar tot în bazinul carpatic, avem vasul din necropola de la Orăștie – *Dealul Pemilor X2*, aflat în partea de final a văii Mureșului Mijlociu, unde a fost descoperit și un mormânt cu un vas-borcan cu gâtul cilindric și canelat aparținând subtipului III/1 cu toarte.

Într-o tipologie a vaselor descoperite în necropolele din Transilvania din secolele IX-XI, Călin Cosma a încadrat vasul de la Orăștie în tipul 2, anume vas cu două toarte, cu înălțimea între 10-15 cm, cu arderea semioxidantă, lucrat la roata olarului cu turație medie. În categoria sa vasul este unic pentru Transilvania nemaifiind întâlnit un vas asemănător în vreo **necropolă**. În așezări, vase cu gât cilindric și canelat cu toarte (fie la nivel median fie în partea superioară a vasului) au fost semnalate la Morești – *Podet*¹⁷.

Vasul de la Orăștie are corpul bitruncat, cu

înălțimea de aproximativ 12.2 cm și diametrul maxim (aflat la mijlocul înălțimii) de 13.5 cm. În partea superioară pereții se termină într-un gât cilindric și canelat. Vasul are un decor de linii orizontale aplicat în zona umerilor, buza este evazată, iar cele două mânere sunt localizate pe diametrul maxim¹⁸.

Din punct de vedere tipologic, dacă urmărim criteriile Szabinei Merva și ținând cont că a fost descoperit într-o necropolă, vasul de la Orăștie se încadrează în tipul III/1. Caracteristicile comune ale vasului de la Orăștie cu cele 4 vase din tipul III/1 găsite în Ungaria țin de forma vasului - tip borcan, modul de prelucrare al gâtului vasului - cilindric și canelat, elemente de utilitate - vas cu două mânere, tehnologia de confecționare -lucrat la roata înceată. Diferența constă în poziționarea toartelor, acestea fiind plasate în zona mediană a vasului unde este și diametrul-maxim aflat la jumătatea înălțimii vasului, pe când la celelalte vase din Ungaria toartele sunt în partea superioară aproape de umeri sau pe umeri.

Pentru **așezări** avem o tipologie propusă de cercetătorul Dan Băcuet-Crișan (vezi fig. 3), care se bazează pe „un singur vas cu gât canelat întreg, restul descoperirilor constând numai în fragmente din astfel de vase”¹⁹. Topologia este următoarea: 1) vase care au buza ascuțită și înclinată spre exterior și gâtul este prevăzut cu caneluri ascuțite²⁰, iar tehnica de modelare roata olarului înceată²¹. 2) Vase cu buza tăiată drept; aici sunt două subtipuri: a) vase care au buza tăiată drept și înclinată spre interior, gâtul are caneluri ascuțite²², iar tehnica de modelare roata olarului înceată²³ și b) vase care au buza tăiată drept și lătită, gâtul are caneluri ascuțite²⁴, iar tehnica de modelare roata olarului înceată²⁵. 3) Vase cu buza rotunjită, gâtul aproape drept cu caneluri late și rotunjite²⁶, iar tehnica de modelare roata olarului înceată²⁷.

Concluzii

Caracteristicile acestor vase oferă informații privind diferențele dintre ele dar și asemănările. Printre caracteristicile comune e tehnica de prelucrare - roata olarului înceată.

O atribuirea etnică pentru aceste tipuri de vase e dificil de dat întrucât suntem în perioada „honfoglalás”. Maghiarii nu sunt singurii care se aflau sub conducerea lui Arpad în momentul pătrunderii în spațiul panonian. Printre aceste triburi sunt cazarii (cabarii), pecenegii, secuii ș.a. Ținând cont de faptul că în spațiul extracarpatic, în partea de est a Europei, aceste vase sunt mai numeroase, s-a vehiculat originea orientală a acestor vase printre populațiile nomade.

Dar astfel de vase se găsesc și în spațiul bizantin. Oricum majoritatea cercetătorilor merg pe o atribuire chazară a acestor vase. Chazarii erau în contact direct

cu civilizația bizantină, Constantin Porfirogenetul menționa că meșteri bizantini au ajutat la ridicarea capitalei chazare Šarchel. După ce în jurul anului 860 statul chazar a fost distrus de invazia pecenegă, o parte s-au îndrepta spre Volga mijlocie, iar alții s-au alăturat triburilor maghiare, ajungând o dată cu aceștia în Pannonia.

Dacă urmărim harta cu descoperiri de astfel de vase din așezări din Pannonia observăm că înafara spațiului de sud-vest (dominat de bulgari în secolele IX-X) celelalte regiuni panonice conțin descoperiri de astfel de vase. Folosirea acestora devine una universală.

Harta Transilvaniei cu privire la astfel de descoperiri din așezări arată prezența vaselor pe Someșuri, pe linia Mureșului și până acum o descoperire în depresiunea Ciucului, o regiunea ocupată de pecenegi în secolele IX-X și apoi de secui.

Teoria cu privire la utilitatea lor în gospodărie, acceptată de majoritatea cercetătorilor, e că în acestea erau depozitate produsele din lapte²⁸. „Canelurile de pe gâtul vasului au permis fixarea și legarea textilei care acoperea vasul cu o sfoară sau cu un șnur de piele”²⁹.

În privința **ritului și a ritualului**, în mormintele clasice din perioada „honfoglalás” vase cu gât cilindric și canelat se găsesc foarte rar. Aceste morminte clasice sunt înmormântările cu depunere de cabaline fiind încadrate până în a doua treime a secolului X³⁰. Două vase cu gât cilindric și canelat au fost descoperite în morminte de călăreți din perioada „clasică”³¹.

Cronologic aceste vase cu gât cilindric și canelat sunt atestate printre materialele arheologice ale așezărilor de secol X³². Însă în cronologia realizată de B. M. Szőke aceste vase lipsesc din Grupa A, specifică secolului X. Deoarece acestea se găsesc rar în morminte din perioada „honfoglalás”, vasele nu sunt un reper sigur de datare a sec. X³³.

Necropolele care conțin vase cu gât cilindric și canelat depuse ritualic sunt datate de asemenea în secolele X-XI. Vasul de la Orăștie ar fi încadrat în „a treia decadă a secolului al X-lea”³⁴.

În așezări, vase cu gât cilindric și canelat au fost descoperite așa cum spuneam în depresiunea Silvaniei, în așezările de la Zalău – *Valea Mății*³⁵ și Aghireș – *Sub pășune*³⁶ și într-o fortificație la Șimleul Silvaniei – *Cetate/ Várhegy*³⁷. Așezarea de la Aghireș a fost încadrată cronologic în a doua jumătate a secolului X și începutul secolului XI, așezarea de la Zalău în perioada secolelor X-XI, iar fortificația de la Șimleul Silvaniei este încadrată între secolele XI-XII/XIII, prin urmare vasele cu gât canelat din Depresiunea Silvaniei au ca „limită inferioară a doua jumătate a secolului X – începutul secolului XI, iar ca limită superioară secolul XII/XIII”³⁸.

O astfel de descoperire a fost făcută și în fortificația de la Biharea, în orizontul de locuire a secolelor XI-XIII, lipsind din perioada anterioară³⁹.

În spațiul intracarpatic transilvan au mai fost descoperite vase cu gât cilindric și canelat în fortificațiile de la Dăbâca și Cluj-Mănăstur pe valea Someșului Mic și în așezarea de la Morești de pe Mureșul superior⁴⁰. Cele două fortificații sunt încadrate în secolele IX-X, în timp ce așezarea în perioada secolelor XI-XII.

La Capidava, Isaccea și în Bulgaria la Preslav și Pliska au fost descoperite amfore și ulcioare cu gât canelat, fiind încadrate în secolele VIII-X, dar „decorul cu caneluri sub buza vasului este cunoscut și la ceramica romană, post-romană și bizantină”⁴¹.

În Pannonia astfel de vase descoperite în necropolele din zona de N-E sunt în număr mic, iar necropolele sunt încadrate în secolele X-XI⁴². Din spațiul extracarpatic apropiat bazinului carpatic, astfel de vase au mai fost descoperite în trei cimitire din estul Slovaciei și într-un cimitir din sudul Poloniei, iar aici vasul era depus alături de scărițe de șa, vârfuri de săgeți, catarame, silex pentru amnar, craniul și oasele picioarelor de la un cal, oase de bovine, prin urmare un mormânt de călăreț, autorii considerându-l ca fiind chazar⁴³. În centrul Moraviei au fost descoperite vase cu gât canelat asociate cu ceramică locală, fiind încadrate în secolul IX⁴⁴.

Petru Iambor concluzia cu privire la vasele cu gât canelat că acestea sunt specifice sec. X-XI, sunt întâlnite și înainte de această perioadă în lumea romană și bizantină și au influențe orientale: „fac parte din generația a doua fiind produse locale imitate după prototipuri mai vechi, ajuns după impactul cu maghiarii de la începutul secolului X sau mai târziu cu pecenegii”⁴⁵.

Tipologia acestor vase beneficiază de două puncte de vedere una a Szabinei Merva și alta a lui Dan Băcuet-Crișan. Szabinei Merva a făcut clasificarea pe vase descoperite în necropole dintr-un spațiu restrâns din nord-estul Pannoniei și completează clasificarea începută de Mesterházy Károly, continuată de Janos Fodor și apoi de Takács Miklos.

Clasificarea lui Dan Băcuet-Crișan⁴⁶ este făcută pe vase descoperite în așezări, tot într-un areal restrâns anume nord-vestul României. De asemenea pentru situri cu așezări avem o cartografiere făcută de Takács Miklós⁴⁷.

Trebuie reținut faptul că vasele descoperite în necropole sunt în majoritate întregi, în timp ce în așezări aceste vase au fost descoperite fragmentar și rar au putut fi reîntregite.

Trei criterii de clasificare (vezi mai jos) se evidențiază în cadrul studiului ceramicii cu gât cilindric și canelat din secolele IX-XI: în funcție de utilitatea lui (numit aici „Criteriul A”) și se referă la faptul că vasul are sau nu toarte, iar criteriul urmează clasificările lui Takács Miklós și a Szabinei Merva; în funcție de tipul de buză și tipul de canelură („Criteriu B”, cel folosit de Dan Băcuet-Crișan); în funcție de dimensiunile vasului,

în special înălțimea (h) acestuia („Criteriul C”, după tipologiile lui Călin Cosma).

O mențiune privind aceste criterii. Ele au fost create pe eșantioane de vase din situri atât de necropole cât și de așezări astfel: criteriul general al lui Takács Miklós cuprinde atât necropole cât și așezări, Szabina Merva a creat tipologia bazându-se pe situri de tip necropole, iar tipologia lui Dan Băcuț-Crișan pe eșantioane din așezări și fortificații.

Contribuții importante aduc și alți autori mai ales prin evidențierea existenței unor astfel de vase cu gât cilindric și canelat în alte regiuni. Descriind tipurile de vase ceramice din fostul Scaun Mureș, Keve László evidențiază prezența vaselor cu gât cilindric și canelat pe valea Mureșului (Morești – *Borsofed*, Morești – *Podei*, Sângeorgiu de Mureș – *Sub Ghera*). Altfel, în tipologia privind acest areal avem vase de tip borcan simple (I.1. după Keve László) și vase borcan cu gât cilindric și canelat (I.2. după Keve László).

În acest articol s-a încercat încadrarea acestor tipuri de vase din necropole și așezări din bazinul carpatic în toate cele trei criterii. Este urmărită prezența sau lipsa toartelor, tipul de buză, forma gâtului și a canelurilor, dimensiuni privind înălțimea. Aceste criterii și clasificări sunt după cele ale Szabinei Merva, Călin Cosma și Dan Băcuț-Crișan. Având aceste criterii, vasele cu gât cilindric și canelat, descoperite în necropole din bazinul carpatic, au următoarele clasificări.

Criteriul A

Acest criteriu urmărește prezența sau lipsa toartelor pe corpul vaselor cu gât cilindric și canelat. Urmează clasificarea făcută de Szabina Merva⁴⁸. Clasificarea prevede că vasele fac parte din tipul vaselor cu gâtul cilindric și dacă au sau nu toarte. Aici ar mai fi interesant de urmărit poziționarea acestor toarte, pe umeri sau pe pântec. Un singur caz are toartele pe pântec (zona mediană) anume vasul de la Orăștie – *Dealul Pemilor X2*. Clasificarea este următoarea:

III/1. Vase cu gât cilindric și canelat cu toarte: Biel (Bély); Čierna (Ágcsernyő) – *Nagyréti domb*; Edelény-Borsodi-*Földvár* (două vase); Hajdúsámson – *Majorsági föld*; Orăștie – *Dealul Pemilor X2*; Tarpa – *Nagy-hegy*.

III/2. Vase cu gât cilindric și canelat fără toarte: Csoma (Tiszacsoma) – *Szipa hát*; Edelény-Borsodi-*Földvár* (1vas); Halimba – *Cseres* (3 vase); Kálmánháza – *Vitézsor*; Majs – *udvari rétek*; Miskolc – *Repülőtér*; Nagyhegyes – *Józsa tanya*; Szob – *Vendelin*; Tiszabura – *Szölöskert dűlő*.

Criteriul B

Este realizat după criteriile lui Dan Băcuț-Crișan⁴⁹. Autorul a folosit trei tipuri în realizarea tipologiei (notate aici cu 1, 2.a., 2.b. și 3), la care am completat cu subtipuri în funcție de existența sau nu a toartelor (1.1, 1.2., 2.a.1., 2.a.2, 2.b.1., 2.b.2., 3.1. și 3.2.). Clasificarea urmărește tipul de buză, tipul de canelură precum și tehnologia folosită la modelare. Din această cauză am mai adăugat și alte categorii la tipologia originală precum existența unei „borduri” bine evidențiate a buzii vasului care acoperă într-un fel gâtul (tipul 4) sau alungirea gâtului datorită unor suluri de lut care au dus la realizarea canelurilor foarte bine evidențiate altfel (tipul 5), iar la a șasea categorie sunt vase cu canelurile realizate tot din suluri dar sunt mai înguste și nu la fel de evidențiate ca la alte vase. Clasificarea este următoarea:

1.1. vase care au buza ascuțită și înclinată spre exterior, gâtul este prevăzut cu caneluri ascuțite, cu toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Orăștie – *Dealul Pemilor X2*.

1.2. vase care au buza ascuțită și înclinată spre exterior, gâtul este prevăzut cu caneluri ascuțite, fără toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Șimleul Silvaniei – *Cetate/Várhegy*; Halimba – *Cseres* (M313)

2.a.1. vase cu buza tăiată drept și înclinată spre interior, gâtul are caneluri ascuțite/adâncite, cu toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Aghireș – *Sub Pășune*; Edelény-Borsodi-*Földvár* (primul vas);

2.a.2. vase cu buza tăiată drept și înclinată spre interior, gâtul are caneluri ascuțite/adâncite, fără toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Edelény-Borsodi-*Földvár* (al doilea vas).

2.b.1. vase cu buza tăiată drept și lătită, gâtul are caneluri ascuțite/adâncite, cu toarte, iar tehnica de modelare roata e olarului înceată: Aghireș – *Sub Pășune*.

2.b.1. vase cu buza tăiată drept și lătită, gâtul are caneluri ascuțite/adâncite, fără toarte, iar tehnica de modelare roata e olarului înceată.

3.1. vase cu buza rotunjită, gâtul aproape drept cu caneluri late și rotunjite, cu toarte, iar tehnica de modelare e roata olarului înceată: Biel (Bély); Čierna (Ágcsernyő) – *Nagyréti domb*; Hajdúsámson – *Majorsági föld*; Tarpa – *Nagyhegy*.

3.2. vase cu buza rotunjită, gâtul aproape drept cu caneluri late și rotunjite, fără toarte, iar tehnica de modelare e roata olarului înceată: Csoma (Tiszacsoma) – *Szipa hát*; Halimba – *Cseres* (M87); Halimba – *Cseres* (M149); Kálmánháza – *Vitézsor*; Nagyhegyes – *Józsa tanya*; Tiszabura – *Szölöskert dűlő*; Zaláu – *Valea Mății*.

4.1. vase cu buza dreaptă, lătită vertical de tip „bordură” ușor canelată, gâtul are caneluri adâncite și ascuțite, cu toarte, tehnica roata olarului înceată: nu avem astfel de vase.

4.2. vase cu buza dreaptă, lătită vertical de tip „bordură” ușor canelată, gâtul are caneluri adâncite și ascuțite, fără toarte, tehnica roata olarului înceată: Majs - *udvari rétek*.

5.1. vase cu buza dreaptă, gâtul alungit format din mai multe suluri de lut formând caneluri bine conturate și adâncite, cu toarte, tehnica roata olarului înceată: nu avem astfel de vase.

5.2. vase cu buza dreaptă, gâtul alungit format din mai multe suluri de lut formând caneluri bine conturate și adâncite, fără toarte, tehnica roata olarului înceată: Csoma (Tiszacsoma) - *Szipa hát*; Miskolc - *Repülőtér*;

6.1. vase care au buza rotunjită și înclinată spre exterior, gâtul este prevăzut cu caneluri înguste, cu toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Orăștie - *Dealul Pemilor X2*.

6.2. vase care au buza rotunjită și înclinată spre exterior, gâtul este prevăzut cu caneluri înguste, fără toarte, tehnica de modelare e roata olarului înceată: Szob - *Vendelin*.

Criteriul C

Realizat după criteriile lui Călin Cosma⁵⁰. Clasificarea este făcută pe dimensiuni, în cazul de față înălțimea (notată cu „h”). Clasificarea urmează categorii de înălțimi aflate pe o scară centimetrică de 5 cm și un alt reper existența sau lipsa toartelor. Astfel avem dimensiuni de 10-15 cm, 15-20 cm, 20-25 cm și 25-30 cm. La fiecare criteriu sunt trecute situri cu vase cu gât cilindric și canelat, care au făcut parte din acest studiu, iar în paranteze la fiecare sit este trecută înălțimea vasului, dar atenție la unele vase dimensiunea este presupusă doar, ea fiind luată după desene (unde e cazul se precizează la tabelul din anexe). Clasificarea este următoarea:

Subtipul III/1 – cu toarte

1. h= 10-15 cm: Edelény-Borsodi- *Földvár* (10.5 cm); Hajdúsámson - *Majorsági föld* (14.4 cm); Orăștie - *Dealul Pemilor X2* (13.2 cm).

2. h= 15-20 cm: Biel (Bély) (18.7 cm); Čierna (Ágcsernyő) - *Nagyréti domb* (15.9 cm); Tarpa - *Nagy-hegy* (15.5 cm)

Subtipul III/2 – fără toarte

1. h= 10-15 cm: Halimba - *Cseres* (3 vase cu h vas1-11.2 cm, vas2-12.5 cm, vas3-11.1 cm); Majs - *udvari rétek* (12.3 cm).

2. h= 15-20 cm: Miskolc - *Repülőtér* (19.2 cm); Nagyhegyes - *Józsa tanya* (17.5 cm); Szob - *Vendelin* (19.2 cm); Tiszabura - *Szölöskert dűlő* (17.5 cm).

3. h= 20-25 cm: Csoma (Tiszacsoma) - *Szipa hát* (21.5 cm).

4. h= 25-30 cm: Edelény-Borsodi- *Földvár* (26.5 cm).

Repertorii cu vase cu gât cilindric și canelat din necropole și așezări din Transilvania și spațiul de nord-vest

Repertoriu al vaselor cu gât cilindric și canelat din necropole din Transilvania

De pe Mureșul Inferior

Orăștie – Dealul Pemilor X2

Bibliografie: H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu, *Habitat-religie-etnicitate: descoperiri arheologice din sec. IX-XI din Transilvania*, Alba Iulia, 2006, p. 83; Ioan Marian Țiplic, *Aspecte de ritual funerar în necropola medieval timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor X2*, în Banatica, 23, 2013.

Repertoriu al vaselor cu gât cilindric și canelat din așezări din Transilvania

De pe Someșul Mic

Dăbâca

Bibliografie: Petru Iambor, *op. cit.*, p. 594 și p. 597; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

Cluj-Mănăstur

Bibliografie: Petru Iambor, *op. cit.*, p. 596; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

De pe Mureșul Superior

Gornești

Bibliografie: Keve László, *op. cit.*, p. 259.

Iernut

Bibliografie: M. Takács, *op. cit.*, p. 442; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

Morești – *Podai*

Bibliografie: Kurt Horedt, *Morești 2. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bonn, 1984, p. 15-17, p. 29-30 și p. 37; Keve László, *op. cit.*, p. 258-259.

Morești – Borsófold

Bibliografie: Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 18; Keve László, *op. cit.*, p. 258-259.

Sângeorgiu de Mureș – *Sub Ghera*

Bibliografie: Keve László, *op. cit.*, p. 258-259.

Viile Tecii

Bibliografie: Keve László, *op. cit.*, p. 259.

De pe Mureșul Mijlociu

Lopadea Nouă

Bibliografie: M. Takács, *op. cit.*, p. 442.

Vințu de Jos

Bibliografie: Thomas Nägler, *Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în Studii și Comunicări Muzeul Brukenthal, 1977, pl. 2/9.

De pe Oltul Superior

Sâncrăieni

Bibliografie: M. Takács, *op. cit.*, p. 443; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

Repertoriul vaselor din așezări din Vestul și Nord-vestul României (depresiunea Silvaniei)

Aghireș – Sub Pășune

Bibliografie: Dan Băcuț-Crișan *et alii*, *Cercetări*

arheologice preventive pe traseul șoselei ocolitoare a municipiului Zalău, Cluj-Napoca, 2009, p. 25; Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții* ..., p. 282.

Șimleul Silvaniei – Cetate

Bibliografie: Horia Pop et. alii, 2006, p. 124-125; Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții* ..., p. 283.

Zalău – Valea Mâții

Bibliografie: Sanda Băcuț-Crișan, Dan Băcuț-Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. Descoperirile neo-enelotice și medievale timpurii (sec. VII-XI)*, Zalău, 2003, p. 37; Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții* ..., p. 283.

Repertoriu cu vase cu gât cilindric și canelat din necropole din Ungaria

Regiunea Tisa Superioară

Ágcsernyő-Nagyréti domb

Bibliografie: J. Pastor, *Jazdecké hroby v Cierney nad Tisou*, în AR 4 (1952), p. 485-487; Fehér G., Éry K., Kralovánszky A., *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*, RégTan II, Budapest, 1962, p. 27.

Bély (Biel, în Slovacia)

Bibliografie: J. Eisner: *Rukovet slovanské archeology*, Praga, 1966, p. 166; Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

Kálmánháza-Vitézsor, Grave 39

Bibliografie: Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

Miskolc-Repülőtér, M 12

Bibliografie: Révész L., *Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon*, în *Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéhez*, Editor Rémiás T., Miskolc, 1992, p. 98-103; Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

Tarpa-Nagy-hegy

Bibliografie: Istvánovits E., *Akikre csak a Nagy-hegy emlékszik*. în Kókai S. – Istvánovits E. – Németh P. – Takács P. – Bene J. – Páll I., *Tarpa. Száz Magyar Falu Könyvesház*, Budapest, 1996, 19-25.

Tiszacsoma-Szipa hát

Bibliografie: Kobály J., *Néhány adat Kárpátalja Honfoglalás és Árpád-kori leleteiről. – Über die landnahmeund árpádenzeitlichen Funde der Karpatoukraine*, în JAMÉ 43, 2001, p. 207-209; Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

La est de Tisa – regiunea dintre Bihor la est și râurile Sebes-Körös la sud

Tiszabura-Szölőkert dűlő, Grave A

Bibliografie: Fehér G., Éry K., Kralovánszky A., *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. RégTan II, Budapest, 1962, p. 78; Horváth T.: *Honfoglaláskori sírok Tiszaburán*, ArchÉrt 46, 1934, p. 141-144; Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

Nagyhegyes-Józsa tanya

Bibliografie: Kralovánszky A., *Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944-1961. (Leletkataszter)*, în DMÉ, 1965, p. 40; Szabina Merva, *op. cit.*, p. 197-262.

Hajdúsámson-Majorsági föld

Bibliografie: Zoltai L., *Jelentés a Debreczeni Városi Múzeum 1906. évi régészeti ásatásáról*. Múzeumi és Könyvtári Értesítő II/-1, 1907, p. 36-39; Fehér G., Éry K., Kralovánszky A., *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter*. RégTan II, Budapest, 1962, p. 39; Mesterházy Károly, *op. cit.*, p. 101-102; Révész László, Wolf Mária, *A Honfoglaló Magyarság*, Budapest, 1996, p. 232-233.

Nordul Ungariei la confluența râului Ipoly cu Dunărea

Szob - Vendelin

Bibliografie: Török Gyula, *A szobi Vendelin-földek X-XI. századi temetője*, în Folia Archaeologica, 8, 1956, p. 129-136

Confluența Dravei cu Dunărea

Majs - udvari rétek

Bibliografie: Kiss Attila, *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*, Budapest, 1983.

La nord de lacul Balaton

Halimba - Cseres (descoperite 3 vase canelate)

Bibliografie: Török Gyula, *Die bewohner von Halimba im 10. Und 11. Jahrhundert*, Budapest, 1962; Szigeti Judit, *Különleges formájú kerámiaedények Halima-Cseres 10-12. századi emetőjében* în „A cserép igazat mond, ha....”, Opuscula Hungarica IX, Editori Simonyi Erika - Tomka Gábor, MNM, 2016.

Note:

1. Mesterházy Károly, *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*, în Folia Archaeologica, XXVI, 1975.

2. *Ibidem*.

3. *Ibidem*.

4. Fodor István, *Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról*, în Folia Archaeologica, 36, 1985.

5. Takács Miklós, *A Kárpát-medence 10-11 századi cserépedény -lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól - másodsor -*, în A. Liska, I. Szatmári (Eds.), *Sötét idők rejtélyei. 6-11. századi települések a Kárpát-medencében és környékén. Tempora Obscura 3*, Békéscsaba 2012 p. 413-414.

6. Takács Miklós,

7. Szabina Merva, *The analysis of pottery from 10th-11th century graves in the Carpathian Basin. Technological and typo-chronological studie*, în *Avars, bulgars and Magyars on the middle and lower Danube*, Editors Lyudmila Doncheva-Petkova – Csilla Balogh – Attila Türk, 2014.

8. Takács Miklós, *op. cit.*, p. 413-414.

9. Petru Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări timpurii din Transilvania*, în AMN 22-23, 1985-1986, p.

589-598.

10. Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții la studierea ceramicii medieval timpurii din depresiunea Silvaniei. Vasele cu gât canelat*, în AMP, 35, 2013, p. 281-294.

11. Călin Cosma, *Funerary pottery in Transilvania of the 7th-10th centuries*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011; Keve László, *Tipuri de vase ceramice din perioada arpadiană*, în *Scaunul Mureș*, în Orbis Mediaevalis I, 2017, p. 255-346. Ioan Marian Țiplic, *Aspecte de ritual funerar în necropola medieval timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor X2*, în Banatica, 23, 2013.

12. J. Gömöri, *Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban*, Sopron 2002, p. 43, nota 184; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

13. Keve László, *op. cit.*, p. 258-259

14. Szabina Merva, *op. cit.*, p. 215.

15. *Ibidem*, p. 262.

16. *Ibidem*, p. 215.

17. Keve László, *op. cit.*, p. 258-259

18. Călin Cosma, *op. cit.*, p. 73-78.

19. Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții ...*, p. 283.

20. *Ibidem*, p. 294.

21. *Ibidem*, p. 283.

22. *Ibidem*, p. 294.

23. *Ibidem*, p. 283.

24. *Ibidem*, p. 294.

25. *Ibidem*, p. 283.

26. *Ibidem*, p. 294.

27. *Ibidem*, p. 283.

28. M. Wolf, *Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez*, în Sz. A. Holló, J. Szulovszky (Ed.), *Az agyagművesség kezdetei a Kárpát-medencében*, Budapest–Veszprém 2006, p. 52; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

29. J. Gömöri, *op. cit.*, 43, nota 184; Keve László, *op. cit.*, p. 259.

30. Takács Miklós, *op. cit.*, p. 415.

31. *Ibidem*.

32. Szabina Merva, *op. cit.*, p. 200.

33. Takács Miklós, *op. cit.*, p. 415.

34. Ioan Marian Țiplic, Zeno Karl Pinter, *Necropola medieval timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor X2. 3. Campaniile arheologice din anii 2001-2004*, în *Bruckenthal. Acta Musei*, II, 1, 2007, p. 264; Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții ...*, p. 285.

35. Dan Băcuț-Crișan, *Morminte de incinerare medievale timpurii descoperite la Zalău „Dealul Lupului/ Farcaș Domb” (jud. Sălaj)*, în *Crisia*, 41, 2011, p. 283-286.

36. *Ibidem*, p. 283-286.

37. *Ibidem*, p. 283-286.

38. *Ibidem*, p. 286.

39. *Ibidem*, p. 285.

40. Petru Iambor, *op. cit.*, p. 589-593.

41. *Ibidem*, p. 590.

42. *Ibidem*.

43. *Ibidem*.

44. *Ibidem*, p. 591.

45. *Ibidem*, p. 593.

46. Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții ...*, p. 281-294.

47. Takács Miklós, *op. cit.*, p. 438-500.

48. Szabina Merva, *op. cit.*, p. 215.

49. Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții ...*, p. 283 și 294.

50. Călin Cosma, *op. cit.*

51. După tipologia Szabinei Merva.

52. Datele de la dimensiuni sunt aproximative. Au fost luate după desen.

53. În același M 39 a mai fost un vas borcan. Posibil spargere ritualică a vasului cu gât cilindric și canelat. Datele de la dimensiuni sunt aproximative. Au fost luate după desen.

54. Datele de la dimensiuni sunt aproximative. Au fost luate după desen.

55. Datele de la dimensiuni sunt aproximative. Au fost luate după desen.

56. Datele de la dimensiuni sunt aproximative. Au fost luate după desen.

Nr. crt	Situl	Tip sit	Tip vas	Tehnica	Încadrare tipologică ⁵¹	Dimensiuni vas H / Dg / Df
1	Biel (Bély)	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	18,7 / 9 / 9,9
2	Čierna (Ágcsernyő) - Nagyréti domb	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	15,9 / 7,7 / 8
3	Csoma (Tiszacsoma) - Szipa hát ⁵²	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	21,5 / 9,5 / 8,2

4	Edelény-Borsodi-Földvár	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	10.5 / 5.5 / 5.6
5	Edelény-Borsodi-Földvár	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	26.5 / 8.6 / 10.6
6	Hajdúsámson - Majorsági föld	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	13,4 / 7 / 8,2-8,7
7	Halimba - Cseres (3 vase)	necropolă M 87	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	11,2 / 5,8 / 6
8	Halimba - Cseres (3 vase)	M 149	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	12,5 / 9,2 / 7,5
9	Halimba - Cseres (3 vase)	M 313	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	11,1 / 5,8 / 7
10	Kálmánháza - Vitézsor ⁵³	necropolă (M 39)	Frag. vas-borcan	Roata înceată	III/2	- / - / 11
11	Majs - udvari rétek	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	12,3 / 6,2 / 7,7
12	Miskolc – Repülőtér	necropolă (M 2)	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	19,2 / 9,3 / 9,2
13	Nagyhegyes – Józsa tanya	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	17,5 / 9,5 / 8,2
14	Orăștie – Dealul Pemilor X2	necropolă (M 51)	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	13,2 / 6,8 / 5,8
15	Szob - Vendelin	necropolă (M 25)	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	19,2 / 5 / 5,2
16	Tarpa – Nagy-hegy	necropolă	Vas-borcan	Roata înceată	III/1	15,5 / 8,2 / 6
17	Tiszaabura - Szőlőskert dűlő	necropolă (M A)	Vas-borcan	Roata înceată	III/2	17,5 / 7 / 8

Tabel privind caracteristicile și dimensiunile vaselor cu gât cilindric și canelat descoperite în necropole din bazinul carpatic (sec. X-XI)

Bibliography:

- Dan Băcuț-Crișan, *Contribuții la studierea ceramicii medieval timpurii din depresiunea Silvaniei. Vasele cu gât canelat / Contributions to the study of the early mediaeval pottery from Sylvanian Basin. Grooved neck pots*, in AMP, 35, 2013.
- Fodor István, *Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról / The origin of the ribbed neck vessels of the Conquest Age*, in Folia Archaeologica, 36, 1985.
- Horváth Tibor, *Honfoglaláskori sírok Tiszaburán / Tombs of the Conquest Age from Tiszabura*, in Archaeologiai Ertesítő, 46, 1934.
- Petru Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania / Potted neck dishes discovered in early feudal settlements in Transylvania*, in AMN, 22-23, 1985-1986.
- A. Koperski-M. Parczewski, *Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen) / The old Hungarian rider grave of Przemyśl (southeast Poland)*, in Acta Archaeologica Hungariae, 30, 1978.
- Keve László, *Tipuri de vase ceramice din perioada arpadiană, în Scaunul Mureș / Árpadian Age Ceramic Vessel Types from Mureș Seat*, in Orbis Mediaevalis I, 2017.
- Szabina Merva, *The analysis of pottery from 10th-11th century graves in the Carpathian Basin. Technological and typo-chronological studie, in Avars, bulgars and Magyars on the middle and lower Danube*, Editors Lyudmila Doncheva – Petkova - Csilla Balogh – Attila Türk, 2014.
- Mesterházy Károly, *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai / Conquest Age ceramic with Eastern relations*, in Folia Archaeologica, XXVI, 1975.
- Révész László, Wolf Mária, *A Honfoglaló Magyarság / The Hungarian Conquest Age*, Budapest, 1996.
- Szigeti Judit, *Különleges formájú kerámiaedények Halimba-Cseres 10-12. századi emetőjében / Unique Ceramic Earthenwares in the 10th-12th Century Cemetery of Halimba-Cseres*, in „A cserép igazat mond, ha....”, Opuscula Hungarica IX, Editori Simonyi Erika - Tomka Gábor, MNM, 2016.
- Takács Miklós, *A Kárpát-medence 10-11 századi cserépedény -lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodszor / On the cartographical aspects of the ceramic funds of the 10-11 century in the Carpathic base - for the second time*, in A. Liska, I. Szatmári (Eds.), Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi települések a Kárpát-medencében és környékén. Tempora Obscura 3, Békéscsaba 2012, p. 413-414.
- Török Gyula, *Die bewohner von Halimba im 10. Und 11. Jahrhundert / The inhabitants of Halimba in the 10th and 11th centuries*, Budapest, 1962.
- Wolf Mária, *Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990) / Preliminary report on the excavation of Borsod Castle (1987-1990*, in A Nyíregyházi Jós A. Múzeum Évkönyve, 30-32 (1987-1989), 1992.

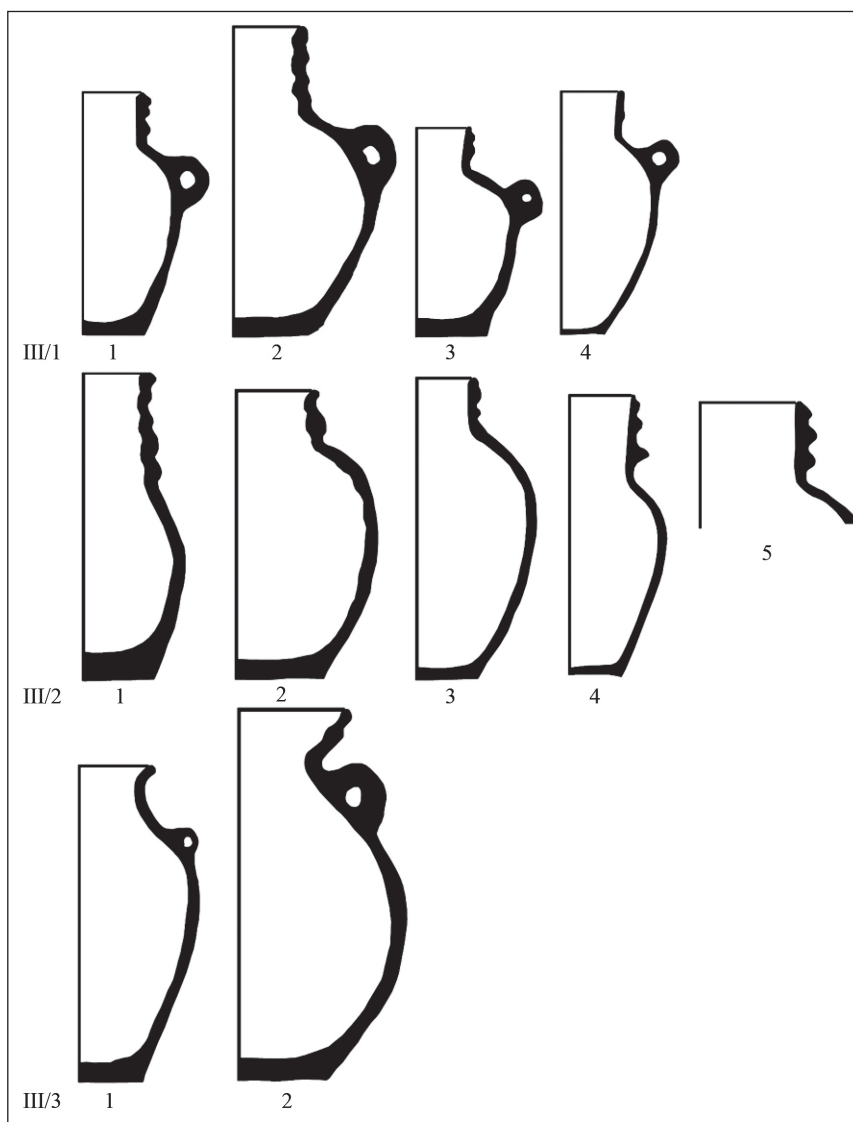

Fig. 1 Tipologia propusă de Szabina Merva

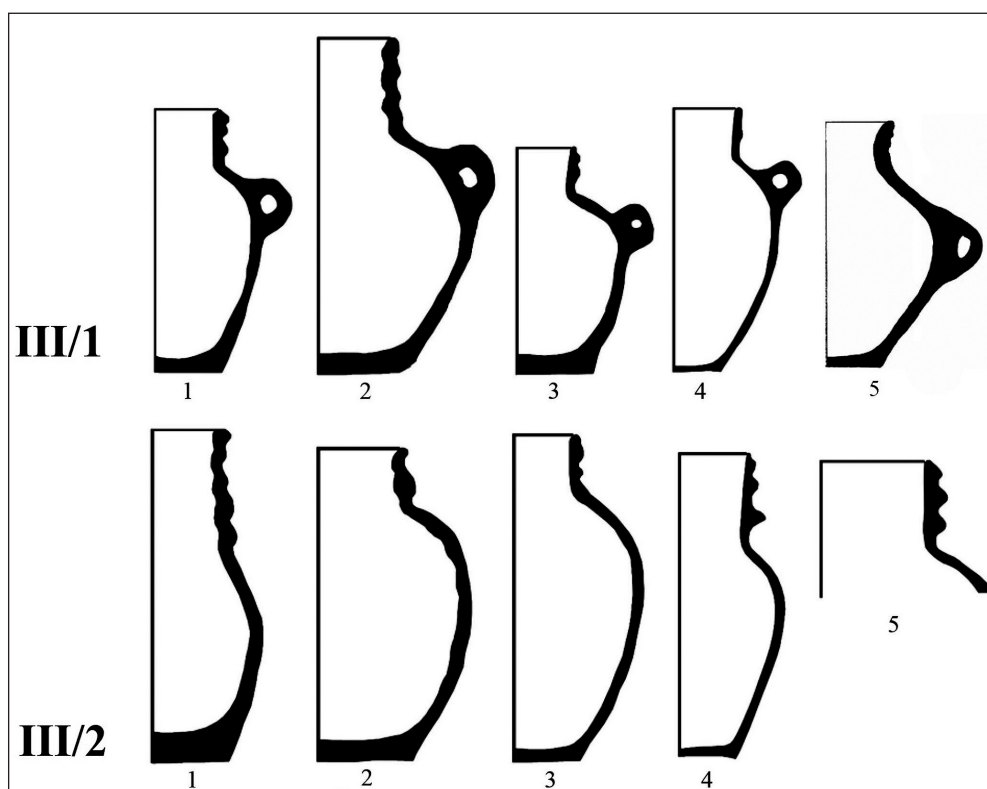

Fig. 2 Vasul de la Orăștie – Dealul Pemilor X2 (imag. III/1.5).
Am inclus vasul în tipologia Szabinei Merva.

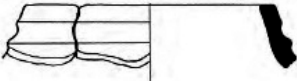
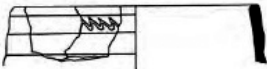

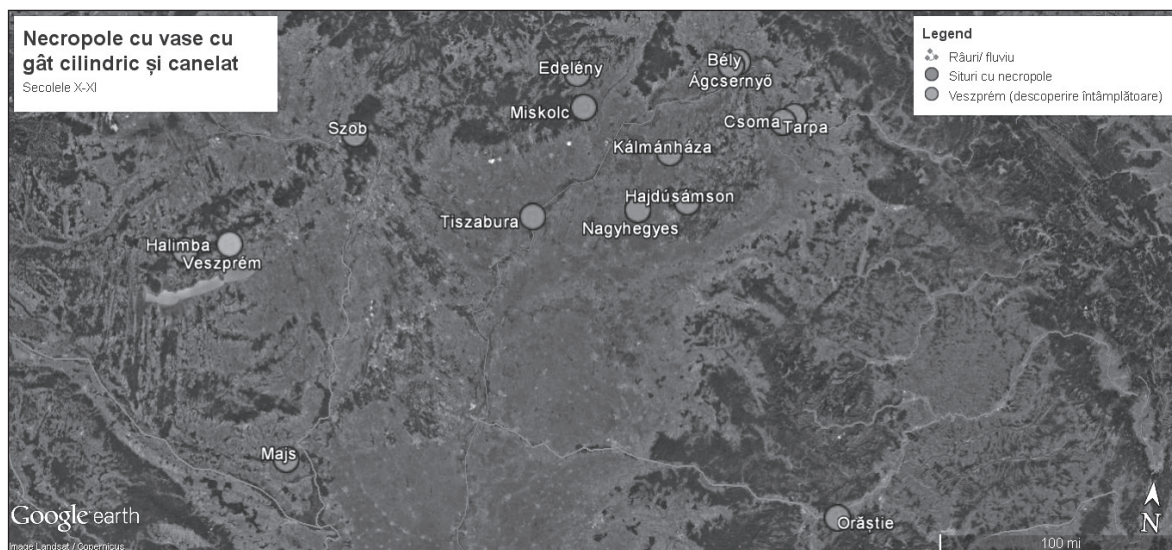
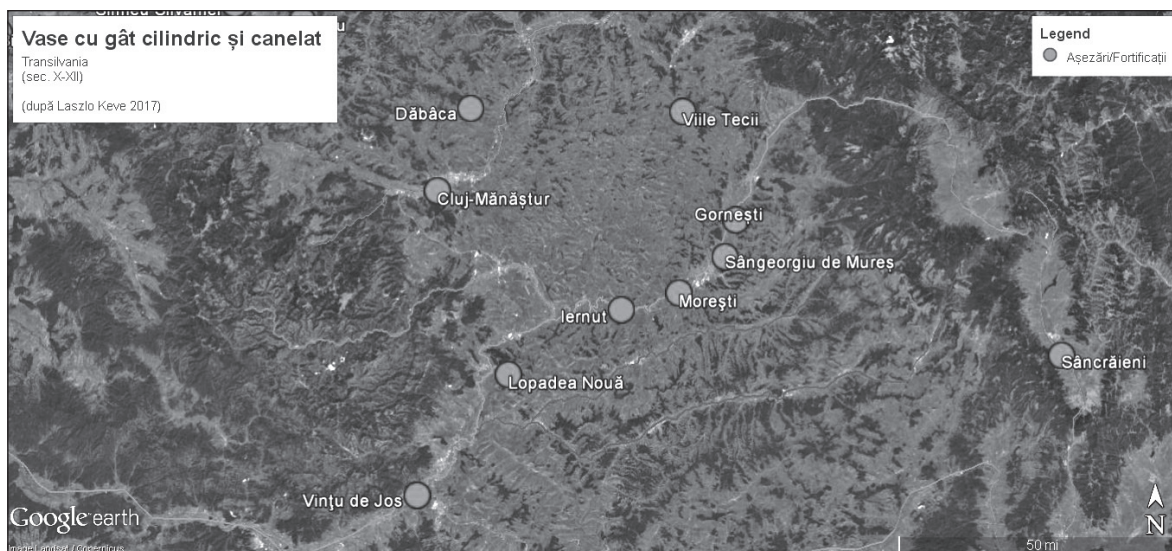
TIPUL I	TIPUL II	TIPUL III
	Subtipul II. A 	
	Subtipul II. B 	

Fig. 3 Tipologia propusă de Dan Băcuț-Crișan pentru vasele din depresiunea Silvaniei.

Harta 1. Situri cu necropole din bazinul carpatic care aveau depuse vase cu gât cilindric și canelat

Harta 2. Situri cu așezări din Transilvania care aveau depuse vase cu gât cilindric și canelat
(după Laszlo Keve 2017)

Instalarea ordinelor mendicante în Transilvania, în secolul al XIII-lea

Corina HOPÂRTEAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu

Personal e-mail: corinahopartean@yahoo.com

The Emergence of Mendicant Orders in 13th Century Transylvania

One of the most important events of the 13th century was the acknowledging and approval of reformatory religious orders, the Dominicans and the Franciscans, considered to have been the first of the so called mendicant orders. The paradigm proposed through their religious behavior and their spread within medieval urban communities enabled a direct relation with the people, with the believers and the non-believers. The field literature has given them various names, from friars, to beggars, to mendicants but most recently the latter seems to have been coined with more accuracy. The present paper focuses on their emergence in 13th century Transylvania, as part of the Hungarian realm and the novelty brought upon by their presence within towns, the places they received inside or outside the fortified urban settlements, and the reactions at the level of their contemporary society.

Keywords: mendicant orders, Transylvania, 13th century, emergence and development, urban topography.

Secolul al XIII-lea a reprezentat o schimbare de paradigmă a politicii regatului Ungariei, dar și a celei dusă de papalitate, care a reformat sistemul ordinelor călugărești prin aprobarea mendicanților, și, totodată, a marcat o reorientarea a colaborării între cele două forțe europene în direcția Europei de est, implicit și în spațiul transilvan.

La sfârșitul secolului al XII-lea, situația în regat era „gestionată” de regele Béla al III-lea (1172-1196), care a dus o politică de expansiune, cucerind de la bizantini teritorii precum Croația, Dalmația și Bosnia, ulterior încheind o alianță cu împăratul Isaac al II-lea, care s-a căsătorit cu Margareta, fiica regelui Ungariei. În 1189 a permis armatelor cruciate să traverseze teritoriul regatului său, pentru a desfășura ceea ce avea să devină cunoscută drept *Cruciada regilor*¹ și a întreținut o politică bună cu papalitatea. Pe plan intern, după încheierea celei de-a doua căsătorii cu Margareta Capet, văduva lui Henri Plantagenet, la sugestia curții

engleze a ordonat întocmirea unei liste a proprietăților și veniturilor regale, inclusiv a celor bisericești, precizându-se sumele alocate inclusiv episcopilor de Cenad și de Transilvania.² Tot el va susține și dezvoltarea ordinului cistercian, prin întemeierea mai multor abații, inclusiv cele de la Igrăș și Cârța cu ajutorul „importului” de călugări din spațiul francez.³ Scurta domnie a lui Emeric al Ungariei (1296-1204), fiul lui Béla al III-lea și frate al viitorului rege Andrei al II-lea, a însemnat și o apropiere față de papa Inocențiu al III-lea (1198-1216), prin sprijinul acordat acestuia din urmă împotriva bogomililor din Balcani. Totuși, atunci când forțele creștine s-au pus în mișcare în vederea derulării cruciadei a patra, regatul Ungariei nu a participat la aceasta. În schimb, în anul 1204, Emeric se străduia să strângă mănăstirile grecești din regatul său într-o singură dieceză, ce avea să fie subordonată direct autorității papale. Acest pas marca începutul reformării mănăstirilor grecești din

Ungaria și prima etapă în restrângerea activității lor, fapt ce a dus ulterior la desființarea acestora.⁴ Așadar, la începutul secolului al XIII-lea, peisajul monastic în Transilvania consta într-un așezământ cistercian la Cârța și în abații benedictine în Cluj-Mănăstur, *Monasterium Beatae Mariae de Clus*, în Acâș și Căpleni (jud. Satu Mare, mănăstiri de familie), Alba Iulia. La Cluj-Mănăstur, abația benedictină fusese întemeiată de regele Ladislau I (1077-1095), în a doua jumătate a secolului al XI-lea, iar din anul 1202, fusese scoasă de sub jurisdicția episcopiei Transilvaniei și subordonată teritorial arhiepiscopului de Esztergom, iar spiritual, papei.⁵ Ulterior, abația de la Cluj-Mănăstur a devenit și *loca credibilia*. Se pare că și benedictinii din Alba Iulia au avut această atribuție de a emite documente.⁶ O altă abație benedictină a fost fondată, în Transilvania, în Mănăstireni (jud. Cluj).⁷ Un alt ordin prezent în Transilvania, anterior răspândirii mendicanților, a fost cel premonstratens. Cunoscut drept *Ordo praemonstratensis*, încheiat în jurul lui Norbert din Xanten (cca. 1080-1134), care, în preajma anului 1120, ducea o viață bazată pe modelul evanghelic, pe viața apostolilor și pe regula Sf. Augustin și era urmat de o serie de clerici și laici, formând nucleul viitorului ordin. Organizarea ca atare a avut loc în timpul abatelui Hugo (m. 1161/1164), urmașul lui Norbert, fiind înzestrat cu un capitol general, cu statut, liturghie unitară și drept de vizitare, astfel încât, în jurul anului 1200, ordinul avea să cunoască o maximă dezvoltare, ajungând la un număr de 500 de așezăminte în toată Europa.⁸ În regatul Ungariei, abațiile premonstratense au devenit și locuri de adevăritare, urmând modelul benedictin.⁹ În Transilvania, ordinul a fost prezent la Brașov și Sibiu, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Se pare că în ambele cazuri, aceste așezăminte au fost distruse în timpul invaziei mongole din anul 1241.¹⁰ În general, patronii unor astfel de mănăstiri aparțineau familiilor regale ori marii nobilimi, de la această regulă nefăcând excepție nici situația din regatul Ungariei.¹¹

În paralel, debutul secolului al XIII-lea, și evenimentele cruciadei a patra au determinat conturarea unui nou model monastic, adoptat apoi și de autoritatea regală din Ungaria medievală. Dintre toate evenimentele religioase ale secolului, apariția mendicanților a modificat spațiul activității religioase, scoțând călugării din abațiile închise și izolate, mutându-i în mijlocul comunităților urbane, transformând activitatea lor în una itinerantă, de misionariat, sub directă autoritate a papalității. În timpul Conciliului din Lateran din anul 1215, în ciuda interdicției de întemeiere a unor noi ordine religioase, papa Înocențiu al III-lea a aprobat întemeierea ordinelor dominican și franciscan, datorită utilității lor pentru Biserica Sf. Petru.¹² Suntem astfel tentați să punem sub semnul întrebării aceasta excepție făcută de Înocențiu al III-lea. Totuși, la o atentă analiză a caracterului acestor ordine, răspunsul devine evident.

Excesele făcute în abațiile existente încă din secolele anterioare, nevoia de a le reforma, dar și necesitatea răspândirii catolicismului în zonele considerate eretice au creat premisele aprobării acestor noi ordine. Faptul că reprezentanții lor, Dominic de Guzman (1170-1221) și Francisc de Asissi (cca. 1181/82-1226) erau arhetipurile unui mod de viață bazat pe renunțare la forme de acumulare materială, pe sărăcie, inclusiv pe cerșetorie, au convins papalitatea de potențialul rol, pe care îl aveau de jucat în implementarea reformei monastice. În plus, în timpul celui de-al doilea conciliu de la Lyon, din anul 1274, a fost aprobat și ordinul Sf. Augustin, de asemenea ca un ordin mendicant, iar până la sfârșitul secolului, acestei grupe de ordine religioase li se adaugă și ordinul carmelit, care fusese deja constituit, însă nu și definit sub acest aspect. În acest context, trebuie însă precizat, că augustinienilor și carmeliților, chiar dacă fuseseră constituiți, respectiv reformați în manieră mendicantă, după model dominican și franciscan, nu li se impuneau aceleași condiții de sărăcie ori de cerșetorie și, se pare, că nici nu beneficiau de dreptul de a asculta spovedanii și de a predica fără permisiune episcopală.¹³ În general, membrii acestor ordine se identificau între ei utilizând denumirea de *frater*, *praedicator* sau *minores* în cazul dominicanilor și franciscanilor, în încercarea de a se diferenția de exponenții mai vechilor *ordo monasticus*, benedictini, cistercieni, premonstratensi etc.¹⁴ În literatura de specialitate, aceste ordine au fost definite drept ordine cerșetore, în limba română, Bettelorden, în istoriografia germană, însă în ultimele decenii au fost abordate în lucrări de specialitate drept *mendicante*, în limba engleză și franceză, termenul derivând din latinescul *mendicare*, însemnând *a merge la cerșit*. Astfel, în prezent, cercetarea dedicată acestora se face utilizând această denumire atribuită ordinelor religioase întemeiate în secolul al XIII-lea, aflate sub protecția autorității papale, sugerând mai ales caracterul lor inițial, specific mai ales acestui secol. Această natură a dus la o dublă situație *de facto*. Pe de o parte, unii membrii activau mai degrabă în manieră itinerantă, fără a stabili rădăcini într-o singură comunitate, fără a dobândi proprietăți, ci doar a predica și a întreprinde activități de convertire.¹⁵ Pe de altă parte, instalarea lor în mediile urbane a contribuit la dezvoltarea acestora. Această problemă a deschis o nouă direcție de cercetare, și anume a consecințelor apariției ordinelor mendicante în spațiile urbane, atât pentru cercetători vest-europeni, cât și pentru cei din estul continentului. Jacques LeGoff s-a remarcat ca unul dintre primii exponenți interesați în abordarea impactului prezenței mendicante în istoria orașelor medievale. Dezvoltând această tematică, nu a disociat-o de tipologia activităților fraților mendicanți, admitând efectul cantitativ al activităților de predicare, ca urmare a populației mult mai ridicate din zonele urbane, dar și sub aspect cantitativ, și anume de formare și educare a credincioșilor.¹⁶

Revenind la contextul istoric din regatul Ungariei în secolul al XIII-lea și la forțele care au contribuit la instalarea acestor ordine mendicante și în Transilvania, se pare că dominicanii au fost primul import mendicant în regat, în timpul domniei lui Andrei al II-lea (1204-1235). Provincia dominicană ungară a fost întemeiată de un anume Paulus Hungarus, profesor la universitatea din Bologna, care a revenit în regat în anul 1221, aducând cu el frați dominicani. Prin urmare, întâiul convent dominican din regat a fost fondat la Győr, pe ruta care făcea legătura între Viena și Esztergom. La scurt timp, dominicanii au câștigat sprijinul viitorului rege Béla al IV-lea și al arhiepiscopului de Esztergom.¹⁷ În anul 1229 aveau să sosească și primii franciscani în regat; provenind din spațiul german, aceștia s-au instalat cu precădere în aglomerații urbane, în care rezidau coloniști, inclusiv valoni și flamanzi. Ascensiunea lor va avea loc în a doua jumătate a secolului, mai ales pe fundalul descreșterii popularității dominicane în rândul regalității; spre exemplu, în anul 1265, confesorul regelui Ungariei era din rândul ordinului franciscan.¹⁸

Între timp, în secolul al XIII-lea, situația administrativ-ecclesiastică în Transilvania avea o structură încheagată: episcopia Transilvaniei includea mare parte din acest teritoriu, aceasta fiind subîmpărțită în arhidiaconate suprapuse mai mult sau mai puțin arealului comitatens; populația săsească de pe pământul *crăiesc* era subordonată ecclesiastic prepoziturii Sibiului. Aceasta fusese deja menționată într-un document din decembrie 1191¹⁹, subliniindu-se caracterul de prepozitură liberă cu care a fost înzestrată de regele Béla al III-lea, ulterior, cel mai probabil după invazia mongolă din 1241-1242, fiind subordonată arhiepiscopiei de Esztergom²⁰. Comunitățile populațiilor săsești, care nu aparțineau de prepozitura Sibiului ori cele secuiești, care nu se aflau în una dintre unitățile specifice, adică într-unul din scaunele aferente acestora, aparțineau, în Transilvania, de arhidiaconatul omonim.²¹ Ordinele mendicante amintite mai sus au reprezentat un instrument de conectare a rețelelor ecclesiastice, urbane, economice și sociale. Istoriografic se consideră că fondările acestor conventuri au fost consecința unor eforturi centralizate, atât de puterea regală, cât și de autoritatea papală, de a asigura expansiunea fiecăruia dintre aceste ordine în spațiul est-european, dar și rezultatul unor demersuri private, întreprins de familii nobiliare, care au susținut fondarea unor astfel de mănăstiri.²² În acest sens dorim să atragem atenția, că un alt ordin mendicant, constituit ca atare în secolul al XIV-lea, unicul care s-a dezvoltat în și din regatul Ungariei, s-a bucurat de o mare susținere a familiilor nobiliare, mai ales prin prisma nevoilor financiare reduse. Vorbim aici de Ordinul Sf. Paul Eremitul, cunoscut pe scurt drept ordinul paulin, a căui prezență este identificată

și în zone rurale transilvane. Revenind la momentul apariției mendicanților în arealul transilvan, de subliniat este faptul că s-au dezvoltat fără sincope în raport cu cronologia lor din spațiul occidental, fiind deja prezente aici la câteva decenii după constituirea lor ca atare. Întotdeauna, dominicanii au fost primii care s-au instalat într-o comunitate urbană, fiind urmați apoi de alte ordine. Prezența acestora s-a remarcat încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea, iar primele mănăstiri au fost ridicate până la sfârșitul veacului. Cu timpul, s-au înregistrat comunități urbane care adăposteau mai mult de o mănăstire a unui ordin mendicant. În regatul Ungariei, rețeaua ordinelor mendicante s-a dezvoltat în 2 etape: în secolul al XIII-lea și în secolul al XV-lea. Până la marea invazie mongolă, în regat se fondaseră peste 10 conventuri dominicane, numărul acestora crescând exponențial după trecerea pericolului mongol. aproximativ în paralel cu frații predicatori s-au extins și cei minori, ajungând să numere cca. 40 de conventuri la debutul secolului al XIV-lea.²³ În Transilvania, respectiv în Sibiu au funcționat simultan o mănăstire dominicană și una franciscană, beneficiind de așezăminte timpurii, anterioare anului 1241, respectiv 1300. Spre exemplu, în Alba Iulia, documentele menționează priori ai mănăstirii dominicane de aici încă din ultimele decenii ale secolului²⁴, dar și una a călugărilor Sf. Augustin²⁵, ambele consacrate și ca loc de adevărită, aflate în imediată apropiere una față de alta. La Bistrița există atestări ale dominicanilor și franciscanilor, datând de la sfârșitul secolului al XIII-lea. În Evul mediu, în a doua etapă de dezvoltare și răspândire a mendicanților, au existat, desigur, și zone unde a funcționat o mănăstire a unui singur astfel de ordin, spre exemplu la Sighișoara, Mediaș, Sebeș, Turda, ori Dej. Oriunde ar fi fost localizate aceste așezăminte, ele au depins de susținerea unor patroni, de susținerea instituțională sau de sprijinul comunităților.

Transilvania făcea parte din provincia dominicană ungară, una dintre primele 8 astfel de provincii create după întemeierea oficială a ordinului. În prima jumătate a secolului al XIII-lea este atestată fondarea conventului dominican din Sibiu, care se afla *extra muros*. Acest așezământ dominican a fost însă distrus de invazia tătarilor din 1241-1242.²⁶ Există însă și opinii, conform cărora ar fi existat și alte conventuri dominicane, la mijlocul secolului, în Alba Iulia și în Bistrița. În cazul celui din Alba Iulia supozițiile se bazează pe necesitatea unui astfel de așezământ în vecinătatea episcopiei Transilvaniei, anterior năvălirii mongole, tocmai prin prisma activității predicatorilor a fraților dominicani, care și-ar fi putut organiza mai bine activitatea de misionariat, având un centru în proximitatea episcopiei, de unde să fi pornit spre estul Carpaților, în zona Moldovei. În Bistrița, ipoteza celei mai timpurii fondări plasează acest eveniment în anul

1245, fiind amintită în una dintre istoriile ordinului dominican și pusă pe seama intensei activități de prozelitism dusă de frații predicatori în acea etapă.

²⁷ Totuși, prima atestare documentară a conventului fraților predicatori din Sibiu datează din anul 1282²⁸, a celor din Alba Iulia, din anul 1289, când aceștia aveau deja și atribuții de certificare a documentelor²⁹, iar la Bistrița, dominicanii sunt amintiți documentar abia la începutul secolului următor. Spre sfârșitul secolului, în anul 1298, este menționat și conventul din Sighișoara, întregind peisajul prezenței dominicane din secolul al XIII-lea. Pentru o mai bună înțelegere a rolului acestor conventuri în aceste comunități urbane ale voievodatului Transilvaniei trebuie abordat și amplasamentul lor în cadrul urban respectiv. Cazul Sibiului, unic pentru Transilvania, nu este însă singular la nivel european. Conventul dominican inițial a fost amplasat în afara zidurilor cetății, fiind distrus în timpul invaziei mongole și reconstruit la întoarcerea fraților predicatori după ce a trecut pericolul mongol. Conform istoriografiei, amplasamentul acestui convent, închinat Sf. Cruci, se găsea într-o suburbie, la nord-est de zona fortificată, în capătul uliței Elisabeta. Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost mutat în interiorul cetății. Situația topografică a conventului dominican din Alba Iulia, cu hramul Sf. Maria, este una încă incertă, atât prin prisma faptului că este vorba de un monument dispărut, cât și din cauza proximității acestuia de așezământul augustinienilor. Clădirile acestor două așezăminte au fost adesea confundate în literatura de specialitate, mai ales că, la un moment dat în secolul al XVI-lea, dominicanii au primit un vechi sediu al augustinienilor, iar apoi proprietatea a fost preluată de călugării iezuiți.³⁰ Totuși, certitudinea prezenței lor în interiorul fortificației există și constituie o diferență față de conventul fraților predicatori din Sibiu. La Bistrița, situația era similară, conventul dominican fiind poziționat pe colțul sudic-vestic al viitoarei fortificații, într-o zonă încă nesistematizată la acea dată.³¹ La Sighișoara, în *Castrum Sex*, dominicanii s-au stabilit încă din ultimul sfert al secolului al XIII-lea, în interiorul fortificației.³²

Primele conventuri franciscane din secolul XIII, în Transilvania, fiind fondate la Sibiu și Bistrița. Astfel putem semnală totodată și primele exemple de aglomerări urbane în care au funcționat mai multe așezăminte mendicante. Frații minori din Bistrița se aflau lângă poarta *Holztor*, în zona de nord-est a orașului și apar menționați din anul 1268.³³ În cazul conventului din Sibiu, se pare că acesta a fost înființat de frați veniți din zona Rinului, de asemenea anterior anului 1300.³⁴ Un alt argument în favoarea acestei datări îl constituie un episod de agresiune asupra conventurilor dominican și franciscan din Sibiu. În anul 1302, documentele îl amintesc pe Wasmund, comite de Sighișoara, care a atacat și jefuit cele două așezăminte împreună cu

fiul său, Michael. Astfel, putem reconfirma existența și funcționarea conventurilor fraților predicatori și minori din Sibiu, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.³⁵ Aici, amplasamentul franciscanilor se afla de asemenea în partea estică a așezării, inițial în afara ariei fortificate, la o distanță relativ apropiată de cel al dominicanilor. Se pare că hramul bisericii lor a denumit ulița pe care se aflau, cât și poarta de intrare în oraș, ridicată în secolul următor. Astfel, la Sibiu s-a încălcat o serie de reglementări pontificale privitoare la situațiile topografice ale mai multor ordine mendicante active în aceeași comunitate. Prin aceste restricții s-a încercat evitarea unor conflicte între diferitele comunități de religioase.³⁶

În contextul finalului de secol XIII, Ordinul eremiților Sf. Augustin primește confirmarea papală, fiind adoptat și în regatul Ungariei, inclusiv în Transilvania.³⁷ Înainte de debutul secolului următor, un convent funcționa în Alba Iulia, lângă cel dominican, în interiorul fortificației. Aceasta apare menționată prima dată în anul 1293, ulterior în anul 1295.³⁸ Din 1296 datează și primele documente emise de conventul augustinian de aici, împreună cu frații predicatori.³⁹ Sursele documentare referitoare la acest convent sunt destul de reduse, totuși, documentele menționează în ultimul deceniu al secolului pe un anume Ștefan, prior al eremiților, și Andrei, lector al conventului, ca punând pecetea conventului pe un act emis în martie 1295.⁴⁰ Până la sfârșitul secolului, membrii acestui convent vor fi martori amintiți în documente privind împărțiri sau moșteniri ale unor terenuri din capitlul de Alba.⁴¹

Concluziile acestui demers lansează, odată în plus, și o serie de întrebări, cu răspuns în cercetările ulterioare. În literatura de specialitate și prin prisma documentelor medievale sunt cunoscute, în unele zone urbane din Transilvania, relațiile ordinelor mendicante cu autoritățile locale sau cu orașenii, relații care uneori au fost conflictuale, după cum este cazul dominicanilor din Sibiu, care vor întreprinde eforturi până în secolul al XV-lea în vederea obținerii unui nou lot în interiorul cetății. Pe lângă natura acestor relații, necesară este și o analiză a proprietăților acestor ordine înăuntrul și în afara așezărilor urbane, mai ales în a doua lor fază de dezvoltare, când vor încălca tocmai caracterul lor definitiv, de sărăcie. Mai mult de atât, aceste încălcări normative vor duce la reforme în cazul franciscanilor, care se vor scinda între conventuali și observanți. Din paginile anterioare s-a putut observa instalarea și evoluția fraților predicatori și minori în secolul al XIII-lea, în Transilvania, însă complexitatea fenomenului mendicant va atinge apogeul în secolul al XV-lea, când toată zona urbană din acest areal va deveni o rețea de așezăminte mendicante și se va stinge, în mare parte, după adoptarea Reformei.

Note:

1. Cruciada a treia este cunoscută în literatura de specialitate și drept *Cruciada regilor*, desfășurându-se între 1202-1204.
2. Gabriel Adriányi, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004, p.42. Se precizează alocarea sumei de câte 2.000 mărci de argint pentru fiecare dintre cele două episcopii menționate, cu precizarea că aceasta era doar una dintre sursele de venit ale instituțiilor ecleziastice, o altă sursă fiind diecezele și veniturile domeniile.
3. Rusu, Adrian Andrei (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000, p.154. Abația cisterciană de la Igrîș (jud. Timiș) a fost fondată de către Béla al III-lea la sfârșitul secolului al XIII-lea; în schimb fondarea celei de la Cârța este încă disputată, sursele atribuind-o regilor Béla al III-lea, Emeric sau chiar Andrei al II-lea. Analizând istoriografia dedicată fondării abației cisterciene de la Cârța, Dan Nicolae Busuioc von Hasselbach, ținând cont de lipsa oricărui act de fondare, propune un interval cronologic cuprins între anii 1173-1259.
4. Gyula Kristó, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest, Corvina, 1993, p.173.
5. Adrian Andrei Rusu (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000, p.115.
6. *Idem*, p. 47.
7. Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009, pp. 120-121.
8. Peter Dinzelbacher; James Lester Hogg (Hrsg.), *Kulturgeschichte der christlichen Orden in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1997, p. 313.
9. Nandor Dreisziger, *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*, Toronto, University of Toronto Press, 2016, p. 48.
10. *Codex Diplomaticus Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. (1023-1300)*, ed. Jakó Zsigmond, Editura Kiadó, Budapest, 1997, p.180, nr.176.
11. Eric Fugedi, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, în în: Annales. Économies, sociétés, civilisations, an 25, nr. 4, 1970, p. 966.
12. Richard W. Emery, *The Second Council of Lyons and the Mendicant Orders*, în: The Catholic Historical Review, vol. 39, no. 3, 1953, p. 258.
13. Augustine Thompson, *The origins of religious mendicancy in medieval Europe*, pp. 3-4, în: The origin, development and refinement of medieval religious mendicancies, ed. Prudlo, Donald S., Leiden, Boston, Editura Brill, 2011, p. 27.
14. *Idem*, pp.3-4.
15. Donald S. Prudlo, *Mendicancy among the early saints of the begging orders*, p. 26, în: The origin, development and refinement of medieval religious mendicancies, ed. Prudlo,

Donald S., Leiden, Boston, Editura Brill, 2011, p. 86.

16. Jacques LeGoff, *Ordres mendiants et urbanisation au Moyen Age: En France*, în: Annales. Économies, sociétés, civilisations, an 25, nr. 4, 1970, p. 930.
17. Eric Fugedi, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, în în: Annales. Économies, sociétés, civilisations, an 25, nr. 4, 1970, p. 970.
18. *Idem*, p. 972.
19. În acest sens, vezi UB, vol. I, 1191-1342, p. 1, nr. 1; DIR C, veacul XI, XII și XIII, vol. I, p. 11, nr. 18.
20. Maria Țiplic Crîngaci, *Oaspeții germani în sudul Transilvaniei (secolele XII-XIII)*, București, Editura Academiei Române, 2011, p. 49.
21. Béla Köpeczi (Hrsg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, Editura Kiadó, 1990, p. 207.
22. Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, p. 27.
23. Beatrix Romhányi, *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants dans le Royaume de Hongrie aux XIIIe-XVIe siècles: aperçu des sources et de l'historiographie*, în: Études franciscaines, nouvelle série, 6, 2013, fasc. 1, p.48.
24. Adrian Andrei Rusu (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000, pp. 47-48.
25. Informațiile privind prezența și activitatea ordinului Sf. Augustin în Alba Iulia, în imediata apropiere a mănăstirii dominicane reiese din documente mai degrabă prin atribuția de loc de adevăritare, de certificare a documentelor, în acest sens vezi UB, vol. I, 1191-1342, p. 202, nr. 275.
26. Béla Ivanyi, *Dominikanerorden in Siebenbürgen und der Moldau*, în: Siebenbürgische Vierteljahresschrift. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 62. Jahrgang, Heft 1, 1939, pp. 24-25.
27. Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, p. 55.
28. UB, vol. I, 1191-1342, p. 144, nr. 202, document în care este amintit *fratris Petri vicarii domus Praedicatorum ... de Zybinio*.
29. UB, vol. I, 1191-1342, p. 160, nr. 226. În acest context este amintit drept martor un anume *Johanne, priore Albensi de ordine Praedicatorum*.
30. Sanda Salontai, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, p.93.
31. *Idem*, p.106.
32. *Idem*, p. 234.
33. Adrian Andrei Rusu, (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 69.
34. *Idem*, p. 235.
35. UB, vol. I, 1191-1342, p. 225, nr. 297 și DIR. C., veacul XIV, vol. I, 1301-1320, p. 22, nr. 28.
36. Sanda Salontai, *Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetore din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu*, în: Cluj-Koloszvár-Klausenburg 700. Várostartóneti tanulmányok. Studii de istorie urbană, ed. Mária Lupescu Makó, Cluj Napoca, Editura Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, pp.

284-285.

37. Frances, Andrews, *The other friars. The Carmelite, Augustinian, Sack and Pied Friars in the Middle Ages*, Woodbridge, Boydell Press, 2006, p. 99.

38. Adrian Andrei Rusu, (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 47.

39. În acest sens, vezi UB, vol. I, 1191-1342, nr. 17, 52, 113, 228, 275.

40. DIR. C., vol. II, 1251-1320, p. 413, nr. 461

41. În acest sens, vezi DIR. C., vol. II, 1251-1320, nr. 466, 521, 522.

Bibliography:

Adriányi, Gabriel, *Geschichte der katholischen Kirche in Ungarn*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004.

Frances, Andrews, *The other friars. The Carmelite, Augustinian, Sack and Pied Friars in the Middle Ages*, Woodbridge, Boydell Press, 2006.

Busuioc von Hasselbach, Dan Nicolae, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, vol. I, Cluj Napoca, Editura Centrului de Studii Transilvane, 2000.

Dinzlacher, Peter; Hogg, James Lester (Hrsg.), *Kulturgeschichte der christlichen Orden in Einzeldarstellungen*, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 1997.

Dreiszig, Nandor, *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*, Toronto, University of Toronto Press, 2016.

Emery, Richard W., *The Second Council of Lyons and the Mendicant Orders*, în: *The Catholic Historical Review*, vol. 39, no. 3, 1953, p.257-271.

Fugedi, Eric, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, în în: *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, an 25, nr. 4, 1970, p. 966-987.

Gross, Lidia, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2009.

Iványi, Béla, *Dominikanerorden in Siebenbürgen und der Moldau*, în: *Siebenbürgische Vierteljahresschrift. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 62. Jahrgang, Heft 1, 1939, p. 22-59.

Köpeczi, Béla (Hrsg.), *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, Editura Kiadó, 1990.

Kristó, Gyula, *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest, Corvina, 1993.

LeGoff, Jacques, *Ordres mendiants et urbanisation au Moyen Age: En France*, în: *Annales. Économies, sociétés, civilisations*, an 25, nr. 4, 1970, p.924-946.

Prudlo, Donald S., *Mendicancy among the early saints of the begging orders*, p. 26, în: *The origin, development and refinement of medieval religious mendicancies*, ed. Prudlo, Donald S., Leiden, Boston, Editura Brill, 2011, p. 85-117.

Romhányi, Beatrix, *Le fonctionnement matériel des couvents mendiants dans le Royaume de Hongrie aux XIIIe-XVIe siècles: aperçu des sources et de l'historiographie*, în: *Études franciscaines, nouvelle série*, 6, 2013, fasc. 1, p. 47-57.

Rusu, Adrian Andrei (coord.), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, Presa Universitară, 2000.

Salontai, Sanda, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002.

Salontai, Sanda, *Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetore din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu*, în: *Cluj-Koloszvár-Klausenburg 700. Várostartótneti tanulmányok. Studii de istorie urbană*, ed. Mária Lupescu Makó, Cluj Napoca, Editura Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018, p. 279-287.

Thompson, Augustine, *The origins of religious mendicancy in medieval Europe*, pp. 3-4, în: *The origin, development and refinement of medieval religious mendicancies*, ed. Prudlo, Donald S., Leiden, Boston, Editura Brill, 2011, p. 3-31.

Țiplic Crîngaci, Maria, *Oaspeții germani în sudul Transilvaniei (secolele XII-XIII)*, București, Editura Academiei Române, 2011.

Document Collections

Codex Diplomaticus Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I. (1023-1300), ed. Zsigmond Jakó, Editura Kiadó, Budapest, 1997

UB - Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. I, Hermannstadt, ed. Franz Zimmermann, Carl Werner, Böhlau, 1892.

DIR C - Documente privind istoria României. Seria C - Transilvania, veacul XI, XII și XIII, vol. I, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1951

Instituții laice transilvănene în cea de-a doua parte a secolului al XIII-lea

Alexandru-Florin CIOLTEI

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu
Personal e-mail: cioltei_alexandru@yahoo.com

Transylvanian Secular Institutions in the Second Part of the 13th Century

The last decades of the 13th century have brought upon a significant moment in the development of the Inner Carpathian area and its administrative territorial units. The conflicts between the ever growing autonomous tendencies of the nobility towards a weak royal authority have led to the emergence of an ambitious dynasty of noblemen, eager to fill up the power void. The present paper aims to analyze the local institutions during the second half of the 13th century in a time of weakening authority of the last Arpadian kings: the Transylvanian duchy, banate and voivodeship, the counties of Dăbâca, Cluj, Sibiu and Hunedoara.

Keywords: the Transylvanian duchy, the Transylvanian banate, the Transylvanian voivodeship, counties, medieval sources, 13th century.

Una din primele schimbări survenite în anii ce au precedat invaziei mongole a fost de reînființare a ducatului Transilvaniei, acțiune survenită în anul 1257. Instituția ducală a fost condusă la momentul respectiv de fiul regelui Béla al IV-lea, Ștefan, care, în prealabil, deținea titlatura de duce al Styriei. În timp ce Ștefan deținea această demnitate, atribuțiile sale par să fi fost preluate de către o nouă instituție, creată de tatăl său, și anume cea a banatului Transilvaniei¹. Persona aflată la conducerea banatului intra-carpatic exercita pe deplin atribuțiile ducelui de Transilvania. Motivația creării acestei instituții se datorează faptului că regele Béla al IV-lea dorea o continuitate a sistemului centralizat, reprezentat de ducat și în perioada când nicio persoană din familia regală nu putea deține titlatura. Astfel, banul de Transilvania administra, în numele regelui, organismele teritoriale din regiune și deținea comanda militară a provinciei². O primă măsură de reorganizare a ducatului Transilvaniei a reprezentat-o subordonarea comitatului Solnoc. Regele dorea să utilizeze resursele economice de care dispunea comitatul pentru a

consolida provincia. Este dificil de presupus, dacă în primii ani de la reînființarea ducatului Transilvaniei, subordonarea Solnocului față de ban sau duce a atras de la sine și subordonarea față de voievod, însă cert este faptul că după anul 1263 relația se concretizează.

Efectele pozitive ale reorganizării Transilvaniei pot fi observate în insuccesul campaniei mongole din anul 1260, atunci când la conducerea provinciei se afla banul *Erney*³. Banatul Transilvaniei a continuat să dăinuie până în momentul numirii lui Ștefan în funcția de duce, lucru ce s-a petrecut imediat după pierderea Styriei în fața regelui Boemiei Ottokar al II-lea⁴. În conflictul dintre regatul Ungariei și cel al Boemiei pentru controlul Styriei se pare că relațiile dintre regele Béla al IV-lea și fiul său, Ștefan, s-au deteriorat. Reîntors în Transilvania ducele Ștefan îl înlătura din funcție pe banul *Erney*. Începând cu anul 1261, fiul regelui Ștefan obține titlul de duce al Transilvaniei, însă aria de jurisdicție a acestuia nu era limitată doar la spațiul intra-carpatic, în schimb acesta își extinde autoritatea asupra părților situate la est de

Tisa⁵. Analizând documentele emise în cea de-a doua parte a anului 1262 putem observa faptul că ducele Ștefan emite o serie de documente în calitate de înalt judecător în procese ce fac referire la proprietăți din comitatele Bihor, Sătmar și Bereg⁶. Situația este atestată de actul emis la data de 3 septembrie 1262⁷, prin care episcopia din Oradea dorea confirmarea de către ducele Transilvaniei a unui document emis de regele Béla al IV-lea la data de 23 martie 1261⁸. Pe lângă comitatele din Crișana și Maramureș, Ștefan obține și controlul Banatului de Severin în urma campaniilor militare din Țaratul Bulgar în perioada 1261-1262. Încercând să își extindă autoritatea în zona cuprinsă între Dunăre și Tisa, ducele Ștefan intră în conflict cu tatăl său, regele, culminând într-un prim război civil, desfășurat în decursul anului 1262. Conflictul dintre cei doi se va soluționa printr-un acord de pace semnat în noiembrie la Bratislava, prevederile cele mai importante fiind recunoașterea autorității ducelui Ștefan asupra teritoriului dintre Dunăre și Tisa, angajamentul ducelui Ștefan de a nu-și asuma controlul asupra slavilor din Slavonia, a germanilor din părțile vestice ale regatului și a mercenarilor boemi. În schimb, regele Béla al IV-lea se angaja să nu întreprindă eforturi de a-i controla pe cumani și recunoștea lui Ștefan titlatura de *Iunior rex Hungariae, Dux Transylvanus, Dominus Comanorum*; exploatarea și comerțul cu sare din Transilvania intra sub administrarea comună a celor doi⁹. Condițiile avantajoase obținute de duce pot fi puse pe seama superiorității militare de care dispunea.

Conflictul dintre regele ungar și ducele transilvănean avea să fie reluat doi ani mai târziu, de această dată raportul de forțe fiind de partea celui dintâi. Béla al IV-lea s-a folosit de răgazul oferit de pacea de la Bratislava pentru a spori capacitatea forțelor sale militare și de a crea conexiuni politice la nivel european, pentru a-l izola pe Ștefan. Astfel, o bună parte a susținătorilor ducelui de Transilvania, printre care se numărau și baroni, precum voievodul Ladislau Kán, vor trece de partea regelui. De partea voievodului, și implicit a regelui, vor trece și sașii din Transilvania, cumanii, precum și nobilimea mijlocie¹⁰. Început în anul 1264, cel de-al doilea conflict dintre rege și duce îl forțează pe cel din urmă să se refugieze în Transilvania. Se pare că, într-o primă etapă a conflictului, Ștefan este aproape de a suferi o înfrângere totală, însă victoria obținută de Petru Csák la Deva a reprezentat prima victorie concludentă a forțelor tânărului rege¹¹. Spre sfârșitul anului 1264, situația ducelui Ștefan era critică, acesta fiind nevoit să se pregătească de asediu la care avea să fie supus în cetatea de la Codlea, dar pierde controlul asupra Transilvaniei în favoarea lui Laurențiu, fiul lui Kemyn, conducătorul trupelor regale; mai mult de atât, familia sa fusese capturată¹². În pofida situației precare, în care se aflau susținătorii ducelui, acesta reușește, prin intermediul fraților Petru și Matei Csák,

să înfrângă oastea regelui Béla al IV-lea la Codlea. În prealabil, frații Csák reușiseră să-i elibereze familia lui Ștefan și să readucă sub autoritatea sa Transilvania și comitatele situate la nord-vest, Sătmar, Bereg, Ung și Maramureș¹³. În urma înfrângerii suferite la Codlea, regele trimite o nouă oaste în anul 1265, condusă de fostul ban al Transilvaniei, Erney. Și această nouă încercare de înfrângere a ducelui transilvănean va fi zădărnicită de capacitatea militară a lui Ștefan. Victoria obținută l-a determinat pe tânărul rege să pregătească o ofensivă generală împotriva regelui. Astfel, la sfârșitul iernii anului 1266, forțele regelui și cele ale ducelui se vor ciocni în apropierea de Buda, la Isaszeg, unde forțele lui Ștefan vor ieși victorioase. Conflictul se va încheia la scurt timp după episodul de la Isaszeg, regele fiind nevoit să îi recunoască lui Ștefan statutul de tânăr rege și dreptul de a fi desemnat moștenitor al regatului.

În urma celor două conflicte, ducele Ștefan va încerca să reorganizeze structurile administrative teritoriale. Prin urmare, această reorganizare viza înlocuirea vechilor entități, ce nu prezentau siguranță, cu un aparat administrativ nou, favorabil lui Ștefan. Cei dintâi vizați au fost iobagii cetăților regale, o categorie socială conservatoare, care în cea mai mare parte fuseseră ostili tânărului rege. Astfel, o bună parte a domeniilor regale vor fi cedate persoanelor fidele lui Ștefan, în schimbul prestației militare a celor dintâi. Aceste donații nu au însemnat o diminuare a veniturilor regale, ci, dimpotrivă, a însemnat o simplificare a aparatului fiscal regional și, implicit, a sistemului administrativ al regatului. Cei ce vor beneficia în principal de donații vor fi membrii familiilor nobililor, care, pe parcursul conflictelor cu regele Béla al IV-lea, au fost de partea tânărului rege. Donațiile au reprezentat, de altfel, metoda prin care au fost reformate domeniile regale, acest lucru permițând ridicarea unor cetăți și bisericii nobiliare¹⁴.

Cele mai multe donații ale lui Ștefan au fost în comitatul Alba fiind, urmate de cele din comitatele Turda, Dăbâca, Târnava și Solnoc. Semnificativ mai puține donații au fost acordate în comitatul Cluj și Bihor. În ceea ce privește comitatul Hunedoara, din punct de vedere administrativ, situația acestei provincii este incertă, întrucât la mijlocul secolului al XIII-lea teritoriul său va fi restrâns la un coridor în jurul văii Mureșului. Autoritatea ungară și, implicit, dezvoltarea structurilor administrative din comitat vor fi realizate în perioada ducatului lui Ștefan. Integrarea comitatului Hunedoara în sistemul administrativ poate fi pusă pe seama construirii cetății regale de la Deva și a tranzitului trupelor transilvănene spre Banatul de Severin și a Țaratul Bulgar.

Reorganizarea structurilor administrativ-teritoriale în timpul ducelui Ștefan a vizat centralizarea administrativă a comitatelor din Transilvania. Această situație a dus la consolidarea autorității voievodului

asupra comitatelor intra-carpatic, subordonând în mod direct provinciile. Prerogativele administrative, economice și judiciare, ce înainte fuseseră exercitate de către comiții comitatelor transilvănene, vor fi exercitate de aparatul administrativ al voievodului, această situație reprezentând o particularitate în administrația Transilvaniei¹⁵.

Cel dintâi voievod al Transilvaniei amintit în perioada următoare invaziei mongole a fost *Laurentius*¹⁶. Acest demnitar este amintit ca deținând demnitatea respectivă între anii 1242-1244¹⁷ și 1247-1252¹⁸. Pentru cea de-a doua perioadă, voievodul *Laurentius* este atestat ca deținând funcția de comite de Vâlcea între anii 1248-1252. Cele două perioade sunt întrerupte de voievodul *Nicolaus*, atestat în anul 1246¹⁹.

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea este dominată de încercările diverselor familii nobiliare de a controla viața politică prin ocuparea celor mai importante funcții în regat. În acest sens, membrii familiei Kán au ocupat demnitatea de voievod în repetate rânduri. Este cazul lui *Ladislaus* amintit între anii 1263-1264²⁰, în anii 1275²¹ și 1276²². Din aceeași familie face parte și un alt *Ladislaus*, carea fost numit în aceeași funcție, în intervalul 1295-1314²³ și s-a implicat în lupta pentru controlul Transilvaniei de la sfârșitul dinastiei Arpadiene. Poziția de voievod a fost ocupată, în repetate rânduri, de către *Nicolaus* 1267-1268²⁴, 1272-1273²⁵, 1273-1274²⁶, 1274²⁷ și 1275²⁸. Alături de *Nicolaus Geregye*, în anul 1277²⁹ apare atestat în funcția de voievod un alt *Nicolaus*, membru al familiei Pok.

O altă familie proeminentă, aflată la conducerea Transilvaniei a fost Csák. Dintre aceștia se fac remarcăți *Matheus* (1270-1272³⁰, 1274³¹, 1274-1275³² și 1276³³) și *Ugrinus* (1275³⁴ și 1276³⁵).

Voievodul este considerat al doilea sau al treilea demnitar al regatului, după comitele palatin și judele curții regale. Importanța funcției voievodale constă în faptul că dregătorul respectiv își exercita un control direct asupra cetăților regale din spațiul intra-carpatic. Astfel, schimbările destul de frecvente survenite la conducerea voievodatului, de regulă un mandat durând 2-3 ani, pot fi explicate prin evoluția raporturilor de forțe și a luptelor interne pentru puterea politică³⁶. Această măsură preventivă nu le permitea voievozilor să stabilească relații cu nobilimea locală, ceea ce ar fi dus la crearea unui pol de putere în defavoare regelui. Tocmai pe fondul slăbirii autorității regelui, în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea a fost posibilă acapararea celor mai importante dregătorii, pentru o lungă perioadă de timp, de către diverse facțiuni și familii nobiliare. Un alt reprezentant al unei familii influente a fost *Fynta Aba*, care a ocupat funcția de voievod în perioada 1278-1280³⁷, dar și *Roland*, investit în funcție în anul 1282³⁸ și între 1284-1294³⁹. Alături de voievozii prezentați anterior mai regăsim și un număr de persoane cu rol

mai mic în peisajul politic, precum *Ioannes* (în anul 1273⁴⁰), *Egidius* (în anul 1274⁴¹), *Stephanus* (în anul 1280) și *Opour* (în 1283⁴²).

În perioada următoare morții regelui Ștefan al V-lea, cele două facțiuni s-au înfruntat pentru ocuparea unor poziții cheie în provincie și la curtea regelui Ladislau al IV-lea, fiul fostului rege. Cel care a încercat să profite de această situație, folosindu-se de apartenența la gruparea Gutkeled, a fost *Nicolaus Geregye*. Înlăturarea acestuia a fost provocată de o alianță între familiile Csák, Monoszló și Kőszegi, susținătoare ale lui Ioannes Kőszegi. Tocmai această numire a voievodului a dus la modificări în cele două tabere: pe de-o parte familiile Kőszegi și Gutkeled, iar în cealaltă tabără familiile Aba, Rátót, Monoszló și Kán. Mișcările politice au atras după sine înlăturarea lui *Nicolaus Geregye* de către *Matheus Csák*, care, din anul 1274, avea să poarte titlul de voievod al Transilvaniei. Între anii 1274-1277, în fruntea structurilor administrativ-teritoriale din Transilvania, s-au succedat membri ai familiei Csák și aliații acestora. În data de 27 noiembrie 1274 avea loc bătălia de la Fövény, unde partida Csákilor a ieșit învingătoare, acest lucru asigurând membrilor săi pozițiile cele mai importante din regat⁴³: *Matheus Csák*, voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc, *Roland Rátót*, palatin și judecător al cumanilor, *Dionysius*, ban al Slavoniei, *Ugrinus*, ban de Severin, *Egidius Monoszló*, *magistro tauarnicorum*, *Nicolaus Pok*, *magistro dapiferorum*, *Erney Ákos*, iudice curie și comite de Sătmăr, *Petrus Aba*, *magistro agasonum*, *Petru Csák*, comite de Sopron și comite de Somogy⁴⁴. În acest climat politic se poate observa faptul că cele mai importante funcții erau deținute de membri ai familiei menționate și colaboratorii lor. În anul 1276, *Ladislaus Kán* deținea funcția de voievod, însă acest lucru nu trebuie perceput ca o luptă din cadrul coaliției, ocuparea funcției fiind o soluție temporară, întrucât majoritatea membrilor erau angajați în conflictul pentru controlul Budei. De altfel, *Ladislaus Kán* avea să fie înlocuit în scurt timp de către fratele său, *Matheus Ugrinus*.

Un alt moment important în campania de preluare a controlului asupra instituțiilor din Transilvania a reprezentat-o subordonarea comitatului Sibiu din anul 1274. Această acțiune a dus la rebeliunea săsească din anul 1277, în urma căreia *Matheus Csák* a fost înlăturat din funcția de voievod. Locul familiei Csák va fi luat de familia Aba, care, spre sfârșitul anului 1277 a pus capăt rebeliunii săsești. *Fyntha Aba* fost numit voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc, *Petrus Aba*, *magister agasonum* și comite de Sibiu, *Laurentius Aba*, ban de Severin. În anul 1280 mai este atestată o persoană ce a deținut titulatura, un anume *Stephanus*. Unicul document în care apare menționat nu precizează însă și apartenența sa la o familie nobiliară importantă. Interesant este faptul că și frații lui se vor afla la conducerea unor comitate și, cel mai probabil,

împreună au fost aliați ai familiei Aba: *Stephano vayvoda Transilvano, Ladislao comite de Sarus et Dionysio filiis comitis Tekus*⁴⁵.

Începând cu perioada voievodului Roland Borșa se afirmă ceea ce istoriografia românească numește drept regimul congregațional, perioada fiind întreruptă de un singur voievod, *Opour*, în anul 1283. Familia Borșa se face remarcată pe scena principală a vieții politice în regat, în ultimii ani ai deceniului al optulea, când, sprijiniți de fostul episcop de Oradea, *Lodomerius*, ajuns la momentul respectiv arhiepiscop de Esztergom, vor fi folosiți pentru a înlătura dominația familiei Aba și alți factori contestatari ai autorității regelui Ladislau al IV-lea. Ascensiunea politică a voievodului începe în anul 1284, odată cu exercitarea *de facto* a puterii în spațiul intra-carpatic. Conjunctura politică, animozitatea nobilimii față de monarh și instabilitatea politică, cauzată de modul de viață al regelui, au dus la alăturarea voievodului Roland Borșa la partida anti monarhică. Alianța laică și ecleziastică, dintre arhiepiscop și voievod, a dus în cele din urmă la asasinarea regelui Ladislau al IV-lea, în favoarea lui Andrei Venețianul, viitorul rege Andrei al III-lea⁴⁶, care, în viziunea acestora, nu reprezenta un impediment în calea intereselor celor doi. Chiar dacă Roland Borșa a deținut funcția de aproape un deceniu, nu a reușit să obțină recunoașterea din partea nobilimii transilvănene. Conflictul dintre voievod și rege și, mai exact, înlăturarea printr-o campanie militară poate rezuma lipsa de suport de care beneficia voievodul. În urma acestei acțiuni militare, Roland Borșa a fost înlăturat. Ulterior, fiind eliberat, a reușit în cele din urmă să își redobândească poziția proeminentă în spațiul dintre Tisa și Meseș⁴⁷. Noul voievod, desemnat de regele Andrei al III-lea, a fost Ladislau Kán, continuatorul politicii dusă de predecesorul său.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea începe să fie atestată demnitatea de vicevoievod. Acest dregător se ocupă cu administrarea efectivă a provinciei, întrucât voievodul făcea partea din categoria marilor baroni și, în principiu, din cercul restrâns al regelui⁴⁹. Persoanele investite în această funcție erau originare, de obicei, din alte provincii. Din punct de vedere al statutului social, nu erau persoane de prim rang, ci membrii ai unor familii din rândul nobilimii mici și mijlocii. În perioada 1288-1290 sunt atestați un număr semnificativ de vicevoievozi, situație cauzată de disputa dintre voievod și rege pentru întărirea influenței fiecăruia în detrimentul celuilalt, în contextul afirmării unui regim al congregațiilor.

Una din noile măsuri de reorganizare a structurilor din Transilvania a vizat comitatul Solnoc. Această provincie importantă din punct de vedere economic, situată în nordul Transilvaniei nu fusese integrată în sistemul militar al ducatului, în prima parte a secolului al XIII-lea comiții de Solnoc erau și baroni ai regatului, cumulând funcții, precum cea de *comes curialis*⁵⁰, *magister tavernicorum*⁵¹ sau *comes palatinus*⁵². Subordonarea comitatului față de autoritatea voievodului nu a fost ușoară⁵³, în această provincie regăsim vechile structuri regionale, ce au continuat să existe până spre sfârșitul secolului al XIII-lea⁵⁴. Rezistența comitatului Solnoc poate fi pusă pe seama întinderii sale, astfel, partea ce se întindea la est de Meseș a fost integrată sistemului voievodal, în timp ce partea apuseană a rămas în afara jurisdicției. Subordonarea pare să se fi produs treptat, începând cu deceniul al șaptelea, prin acordarea de privilegii oaspeților germani⁵⁵. Din această perioadă ne sunt cunoscuți comiți de Solnoc, care nu au deținut funcția de voievod, premergând anului 1261. Printre comiții amintiți se numără *Paulus* (1245-1247) și *Dyonisius* (1251-1255).

Nr. crt	Nume	Perioada în care a ocupat funcția	Alte funcții deținute în paralel	Documente
1	Laurentius, fam. Aba, Kán?	?-1242-1244-?		4
2	Nicolaus	?-1246-?		1
3	Laurentius, fam. Aba, Kán?	?-1247-1252-?	comite de Vâlcau (4)	5
4	Ladislau, am. Kán	?-1263-1264-?	comite de Solnoc (1)	2
5	Nicolaus, fam. Geregye	?-1267-1268-?	comite de Solnoc (2)	2
6	Matheus, fam. Kán	?-1270-1272-?	comite de Solnoc (13)	14
7	Nicolaus, fam. Geregye	1272-1273	comite de Solnoc (16)	16
8	Ioannes	1273	comite de Solnoc (13)	13
9	Nicolaus, fam. Geregye	1273-1274	comite de Solnoc (28)	28
10	Matheus, fam. Kán	1274	comite de Solnoc (1)	1

11	Nicolaus, fam. Geregye	1274	comite de Solnoc (9)	10
12	Egidius, fam. Monoszló	1274		1
13	Matheus, fam. Kán	1274-1275	comite de Solnoc (3)	5
14	Ugrinus, fam. Kán	1275	comite de Solnoc (1)	1
15	Ladislaus, fam. Kán	1275	comite de Solnoc (1)	2
16	Nicolaus, fam. Geregye	1275-	comite de Solnoc (1)	1
17	Ladislaus, fam. Kán	1276		1
18	Ugrinus, fam. Kán	1276	comite de Solnoc (1)	
19	Matheus, fam. Kán	1276	comite de Solnoc (2)	2
20	Nicolaus, fam. Pok	?-1277-?	comite de Solnoc (1)	2
21	Fynta, fam. Aba	?-1278-1280	comite de Solnoc (5)	6
22	Stephanus, fiul lui Tekus	1280-?		1
23	Roland, fam. Borsa	?-1282-?	comite de Solnoc (1)	1
24	Opour, fam. Péc	?-1283-?	comite de Solnoc (1)	1
25	Roland, fam. Borsa	?-1284-1294-?	comite de Solnoc (12)	17
26	Ladislaus, fam. Kán	?-1295-1314	Comite de Solnoc (7)	12

Tabel 1. Lista persoanelor în funcția de voievod al Transilvaniei între anii 1242-1300⁴⁸

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, comitatul Dăbâca a fost administrat de șapte comiți: *Ponith* în anul 1268⁵⁶, *Laurentius* între anii 1271-1272⁵⁷, *Philippus* în anul 1272⁵⁸, *Paulus* în anul 1273⁵⁹, *Alexander* în anul 1274⁶⁰, *Mykud* în anul 1274⁶¹.

În perioada ulterioară morții regelui Ștefan al IV-lea, diversele facțiuni politice active și implicate în cele două războaie civile aveau să reaprindă conflictul. Gruparea de nobili susținători ai regelui Béla al IV-lea a declanșat acest nou val de dispute. Profitând de moartea

Nr. crt	Nume	Perioada în care a ocupat funcția	Alte funcții deținute în paralel	Documente
1	Ponith	1268-?		1
2	Laurentius	?-1271-1272	ban de Severin (20)	21
3	Fulop	1272-?	Magister pincernarum (2)	2
4	Paulus	?-1273-?	ban de Severin (1)	1
5	Alexander	?-1274	ban (1) comite de Sibiu (1)	1
6	Mykud	1274	ban de Severin (1)	1
7	Alexander	?-1274-1275	ban (1) comite de Sibiu (2)	2

Tabel 2. Lista persoanelor în funcția de comite de Dăbâca între anii 1242-1300⁶²

Nr. crt	Nume	Perioada în care a ocupat funcția	Alte funcții deținute în paralel	Documente
1	Petrus	?-1288-?		1

Tabel 3. Lista persoanelor în funcția de comite de Cluj între anii 1242-1300⁶³

lui Ștefan al V-lea, exilații s-au întors în regat, balanța de putere schimbându-se. Astfel, singurele provincii ce ieșeau de sub jurisdicția voievodul Transilvaniei *Nicolaus Geregye* fiind comitatele Sibiu și al Rodna.

Încercările de a prelua controlul asupra sașilor din regiunea Sibiului a reprezentat un moment în care interesele voievodului și ale episcopului au coincis. După anul 1274, integrarea comitatului Sibiu în sistemul politic al voievodului a fost dificilă, întrucât spațiul intra-carpatic, la momentul respectiv, nu era condus de un membru al familiei regale. Subordonarea administrativă a sașilor din sudul Transilvaniei era astfel dificil de realizat. Voievodul *Matheus Csák* propune soluția legitimă de a subordona instituțional comitatul. La începutul anului 1274, titulatura de comite de Sibiu îi revenea lui *Alexander*, transferat din anturajul curții regale în cel al voievodului, situație observabilă prin lipsa apariției sale în listele de demnitari în documentele regale emise⁶⁵. Pe lângă titlul de comite de Sibiu, *Alexander* obține și titlul de comite de Dăbâca. În urma acestei măsuri comitele de Sibiu devenea un membru al aparatului administrativ voievodal, cel din urmă putându-și exercita controlul prin intermediu comitelui. Rebeliunea săsească din anul 1277 a îndepărtat dominația Csákilor, însă familia Aba a ajuns la conducerea Transilvaniei și, implicit, la cârma comitatului Sibiu, prin *Petrus*, comite de Sibiu, fratele lui *Fynta* voievod. Dominația acestora avea să dureze până în anul 1282, când vor fi înlăturați de intervenția militară a regelui Ladislau al IV-lea.

Primii comiți de Sibiu amintiți în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea au fost *Dominicus*, în anul 1266⁶⁶, *Benedictus*, în perioada 1268-1269⁶⁷ și *Moyse*, în anul 1270⁶⁸. În următorul deceniu există atestări ale unor comiți, precum *Alberto*, în perioada 1270-1272⁶⁹, *Nicolaus*, în anul 1272⁷⁰, *Ladislau*, în anul 1273⁷¹, *Alexander*, în perioada 1274-1275⁷², *Petrus*, în anul 1279⁷³, *Amodeus*, în

anul 1280⁷⁴, și *Andreas*, în anul 1290⁷⁵.

În ceea ce privește comitatul Hunedoara există o serie de teorii, ce plasează înființarea structurii în diverse perioade: la sfârșitul secolului al XI-lea, în timpul regelui Ladislau I⁷⁷ sau în secolul al XII-lea⁷⁸. Cei mai mulți cercetători apreciază drept perioadă de constituire a acestuia cândva între deceniile patru și cinci ale veacului al XIII-lea⁷⁹. Au fost enunțate teorii, conform cărora structura administrativ-teritorială nu ar fi existat în timpul dinastiei arpadiene, iar regiunea ar fi făcut parte în continuare din comitatul Alba⁸⁰. Comitele de Hunedoara nu apare menționat în listele de martori, precum ceilalți comiți, și nici în listele de demnitari din documentele emise de cancelaria regală pentru prima parte a secolului al XIII-lea. Cert este faptul că desprinderea comitatului Hunedoara s-ar fi petrecut în secolul al XIII-lea. Nu cunoaștem exact anul acestei modificări, ceea ce putem afirma se referă la apariția structurii teritoriale anterior anului 1276⁸¹ când, pentru prima dată, apare menționat comitatul *Hunod*. Un alt argument îl reprezintă un document emis în anul 1265 de către capitlul bisericii din Alba Iulia, în care este menționat un *Ceba arhidiacono de Hungnod*⁸². Prin intermediul documentului putem aproxima cronologic existența unei structuri administrativ-teritoriale laice în preajma anului 1265.

În concluzie putem observa cum ultimele decenii ale secolului al XIII-lea au reprezentat o perioadă de oportunitate pentru diversele familii nobiliare dornice să acapareze cât mai mult capital politic în detrimentul monarhilor arpadieni. Schimbările frecvente din deceniul opt al aceluiași secol nu fac decât să confirme această situație. Dacă deceniul opt poate fi interpretat drept unul tumultuos, următorul a fost stabil din punct de vedere al continuității voievozilor, permițând unor personalități, precum Roland Borșa și Ladislau Kán, să își urmeze propria agendă politică.

Nr. crt	Nume	Perioada în care a ocupat funcția	Alte funcții deținute în paralel	Documente
1	Dominicus fam. Kán	?-1266-?	comes palatinus (1) Comite de Bács(1)	1
2	Benedictus fam. Tombold	?-1268-1269-?	comes palatinus (2) iudex curie (2)	2
3	Moyse	?-1270	comes palatinus (1) comite de Sopron	1
4	Albertus fam. Ákos	1270-1272	magister agasonum (21)	21
5	Nicolaus fam. Monoszló	1272-?	magister agasonum (2)	2
6	Ladislau fam. Kán	?-1273-?	iudex curie (3) comite de Baranya (3)	3
7	Alexander	?-1274-1275-?	comite de Dăbâca (5) ban (1)	5
8	Petrus fam. Aba	?-1279-?	magister agasonum (2)	2
9	Amodeus fam. Aba	?-1280-?		1
10	Andreas	?-1290-?		1

Tabel 4 Lista persoanelor în funcția de comite de Sibiu între anii 1242-1300⁷⁶

Corpusuri de Documente

CDHung - Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. I, Budae, 1829.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. IV-1, Budae, 1829.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. IV-3, Budae, 1829

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. V-1, Budae, 1829.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. V-2, Budae, 1829

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus nocyilis, vol. V-3, Budae, 1830

ÁÚO - Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár, vol. II, 1234-1260, Pest, 1861.

Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár, vol. IV, 1272-1290, Pest, 1862.

Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár, vol. VIII, 1261-1272, Pest, 1870.

Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár, vol. IX, 1272-1290, Pest, 1871.

Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár continuatus, vol. X, Pest, 1873.

Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus-Árpádkori új okmánytár rcontinuat, vol. XII, Pest, 1874.

Zichy - Codex diplomaticus domnus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo- A zichiésvásonkeői gróf Zichy-család idős bágának okmánytára, vol. I, Pest, 1871.

MES - Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, vol. I, Strigonii, 1874.

Hurmuzaki - Documente privind istoria românilor, vol. I, 1199-1345, București, 1887.

Sztáray - A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára, vol. I, Budapest, 1889.

HOkm - Codex Diplomaticus Patrius- Hazai Okmánytár, vol. VI, Budapest, 1876.

Codex Diplomaticus Patrius- Hazai Okmánytár, vol. VII, Budapest, 1880.

Codex Diplomaticus Patrius- Hazai Okmánytár, vol. VIII, Budapest, 1891.

UB - Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. I, Hermannstadt, 1892.

Smičiklas - Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalamiae-Diplomatički sbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonjom, vol. V, Zagreb, 1907.

Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalamiae-Diplomatički sbornik Kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonjom, vol. VI, Zagreb, 1908.

RegArp - Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okleveleinek kritikai Jegyzéke, vol. I/2-3, Budapest, 1927.

Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okleveleinek kritikai Jegyzéke,

vol. I/3-3, Budapest, 1930.

Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okleveleinek kritikai Jegyzéke, vol. II/1-4, Budapest, 1943.

Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okleveleinek kritikai Jegyzéke, vol. II/2,3-4, Budapest, 1961.

Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica- Az Árpád-házi Király okleveleinek kritikai Jegyzéke, vol. I/4-4, Budapest, 1987.

DIR C - Documente privind istoria României. Seria C - Transilvania, veacul XI, XII și XIII, vol. I, Cluj-Napoca, 1951.

Documente privind istoria României. Seria C - Transilvania, veacul XIII, vol. II, Cluj-Napoca, 1952.

CDTrans - Codex diplomaticus Transylvaniae. Erdélyi okmánytár, Budapest, 1997.

Note:

1. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 33-34, nr. 30; UB, vol. I, 85-86, nr. 95.

2. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2003, p. 107.

3. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 64-65, nr. 48; ÁÚO, vol. VIII, p. 96, nr. 67.

4. Mai este cunoscut prin intermediul documentelor un ban al Transilvaniei, fiind vorba despre *Chak bano Transilvano comite de Zovnuc*, Smičiklas, vol. V, p. 197-198, nr. 705; RegArp, vol. I/3-3, p. 387, nr. 1270.

5. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 115-116.

6. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 35, nr. 32; Zichy, vol. I, p. 11-12, nr. 14.

7. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 41, nr. 36; UB, vol. I, p. 86, nr. 96.

8. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 34, nr. 31.

9. Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526*, Londra, I. B Tauris, 2001, p. 106.

10. Informațiile provin dintr-un document emis în anul 1267 de către Ștefan, unde este descris asediul la care a fost supus, în timp ce se refugia în cetatea de la Codlea. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 94-95, nr. 84; CDHung, vol. IV-3, p. 407-409.

11. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 158-162, nr. 167; ÁÚO, vol. IX, p. 12-16, nr. 9.

12. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 122-123.

13. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 74-75, nr. 69; HOkm, vol. VI, p. 130-132, nr. 88.

14. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 5-6, nr. 5; UB, vol. I, p. 78-79, nr. 87.

15. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 148.

16. Există două păreri diferite în ceea ce privește originea acestui voievod, pe de o parte se consideră că *Laurentius* făcea

parte din familia Aba (vezi Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 93-94), iar pe de altă parte, în opinia lui Pál Engel acesta ar fi fost membru al familiei Kán

17. În anul 1242 este menționat într-un singur document ÁÚO, vol. II, p. 143-144, nr. 86; RegArp, vol. I/2-3, p. 216-217, nr. 719. În anul următor apare în două documente Hurmuzaki, vol. I, p. 214-215, nr. 165; RegArp, vol. I/2-3, p. 221, nr. 732. În anul 1244 este atestată într-un singur document CDHung, vol. IV-1, p. 326-329; RegArp, vol. I/2-3, p. 234, nr. 781.

18. Pentru anul 1247 este menționat în lista de martori în diploma cavalerilor ioaniți DIR C veacul XI, XII și XIII, vol. I, p. 329-333, nr. 285; UB, vol. I, p. 73-76, nr. 82. În anul 1248 apare într-un singur document DIR C veacul XI, XII și XIII, p. 334-335, nr. 289; UB, vol. I, p. 77, nr. 84. Ultimele sale două atestări apar în anul 1251 RegArp, vol. I/2-3, p. 294-295, nr. 950 și în anul 1252 DIR C veacul XIII, vol. II, p. 5-6, nr. 5; UB, vol. I, p. 78-79, nr. 86.

19. RegArp, vol. I/2-3, p. 250-251, nr. 832.

20. În cel dintâi document este atestat ca deținând și funcția de comite de Solnoc, CDHung, vol. IV-3, p. 160-163; RegArp, vol. II/1-4, p. 14, nr. 1801. Pentru anul 1264 vezi DIR C veacul XIII, vol. II, p. 66-67, nr. 62.

21. În anul 1275 este menționat în două documente, un exemplu fiind CDHung, vol. V-2, p. 273

22. RegArp, vol. II/2,3-4, p. 155-156, nr. 2687.

23. Pentru perioada cuprinsă între anii 1295-1314 ne vom referi numai la documentele emise în sec. al XIII-lea. Astfel, un prim document îl constituie CDTrans, vol. I, p. 305-307, nr. 539. Ultimul document CDTrans, vol. I, p. 341, nr. 593.

24. Pentru anul 1267 HOkm, vol. VII, p. 106, nr. 78; RegArp, vol. II/1-4, p. 32, nr. 1863. În anul următor UB, vol. I, p. 103-104, nr. 123; RegArp, vol. II/1-4, p. 39, nr. 1878.

25. În anul 1272, voievodul este amintit în șase documente un exemplu fiind DIR C veacul XIII, vol. II, p. 151-152, nr. 157; Hurmuzaki, vol. I, p. 381-382, nr. 295. Pentru anul 1273 este atestat în RegArp, vol. II/2,3-4, p. 22-23, nr. 2313.

26. În anul 1273 voievodul este atestat în 11 documente RegArp, vol. II/2,3-4, p. 43-44, nr. 2367, iar în următorul an, în 17 documente RegArp, vol. II/2,3-4, p. 76-77, nr. 2472.

27. În anul 1274 este menționat în 10 documente RegArp, vol. II/2-3, 4, p. 94-94, nr. 2517.

28. HOkm, vol. VI, p. 204-205, nr. 145; RegArp, vol. I/2-3, p. 150, nr. 2669.

29. Voievodul apar în anul 1277 în două documente CDHung, vol. V-2, p. 403-405; RegArp, vol. I/2-3, p. 198, nr. 2825.

30. Pentru anul 1270 este menționat în trei documente DIR C veacul XIII, vol. II, p. 130-131, nr. 124; Smičiklas, vol. V, p. 546-549, nr. 5. Pentru anul 1272 DIR C veacul XIII, vol. II, p. 151, nr. 155; HOkm, vol. VIII, p. 438-440, nr. 360.

31. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 170-171, nr. 177; CDHung, vol. V-2, p. 604-606.

32. În cea de-a doua parte a anului 1274 voievodul mai Matheuseste amintit în DIR C veacul XIII, vol. II, p. 172, nr. 180; CDHung, vol. V-2, p. 174-175. În anul 1275 DIR

C veacul XIII, vol. II, p. 174, nr. 182; HOkm, vol. VIII, p. 178-179, nr. 139.

33. Este atestat în două documente în anul 1276 un exemplu fiind DIR C veacul XIII, vol. II, p. 181-182, nr. 196.

34. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 175, nr. 184; Hurmuzaki, vol. I, p. 405, nr. 322.

35. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 179, nr. 184; CDHung, vol. V-2, p. 339-340.

36. András Kovács, *Voievozi și Vicevoievozi ai Transilvaniei la conducerea comitatului Alba în evul mediu*, în: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 15/1, 2011, Alba Iulia, p. 26.

37. Smičiklas, vol. VI, p. 261-265, nr. 224. Anul 1280 Smičiklas, vol. VI, p. 354-355, nr. 298

38. DIR C veacul XIII, vol. I, p. 240-241, nr. 271; CDHung, vol. V-3, p. 121-122.

39. Pentru anul 1284 DIR C veacul XIII, vol. III, p. 254-255, nr. 288; Hurmuzaki, vol. I, p. 447-448, nr. 360.

40. Pentru anii 1285 și 1288 avem câte o mențiune. Următoarele atestări documentare ale voievodului sunt din anii 1291 (6) și anul 1293 (1). Ultima mențiune în calitate de voievod datează din 1294 ÁÚO, vol. X, p. 156, nr. 101.

41. Este atestat în 13 documente, un exemplu în acest sens îl constituie DIR C veacul XIII, vol. II, p. 158, nr. 165; CDHung, vol. V-2, p. 87-88.

42. RegArp, vol. II/2,3-4, p. 111-112, nr. 2556. *Egidius* este fratele episcopului Transilvaniei *Petrus Monoszló*.

43. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 242, nr. 276; UB, vol. I, p. 146, nr. 205.

44. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 170-171.

45. RegArp, vol. II/2,3-4, p. 114, nr. 2562.

46. Sztáray, vol. I, p. 24, nr. 19.

47. Attila Zsoldos, *Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, în: *Hungarian Historical Review* 2, nr. 2, 2013, p. 216.

48. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 233-234.

49. Tabel realizat prin analiza documentelor și prin consultarea lucrării Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, p. 210-211. Există diferențe notabile între volumul menționat și tabelul lucrării, un exemplu îl constituie faptul că voievodul *Egidius* (1274) nu apare menționat.

50. András Kovács, *Voievozi și Vicevoievozi ai Transilvaniei*, p. 15.

51. Este cazul lui *Smaragdus*, comite de Solnoc și comite curialis între anii 1205-1206.

52. Funcție deținută de *Dionysius*, comite de Solnoc și *magister tavernicorum* între anii 1228-1230.

53. Exemplu îl reprezintă *Dionysius*, comite de Solnoc și *comes palatinus* în perioada 1235-1240, cu întrerupere în anul 1236, când a deținut funcția de comite de Bihor.

54. Regăsim o singură situație în care funcția de voievod al Transilvaniei a fost cumulată cu funcția de comite de Solnoc în prima jumătate a secolului al XIII-lea prin persoana lui *Jula*, în anul 1214, însă acest lucru constituie o excepție.

55. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 143.

55. În anul 1261, ducele Ștefan reînnoiește o serie de privilegii oaspeților din Dej, scoțându-i de sub jurisdicția comitelui și a comitelui curial de Solnoc. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 33-34, nr. 30; UB, vol. I, p. 85-86, nr. 95.
56. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 108-110, nr. 100; HOkm, vol. VIII, p. 110-113, nr. 89.
57. Pentru anul 1271 este amintit în opt documente; un exemplu îl constituie DIR C veacul XIII, vol. II, p. 140-141, nr. 138; ÁÚO, vol. XII, p. 40-43, nr. 39. Pentru anul 1272, persoana este amintită în 13 documente; un exemplu îl constituie DIR C veacul XIII, p. 147, nr. 149; Zichy, vol. I, p. 28-32, nr. 31.
58. Este amintit în două documente HOkm, vol. VIII, p. 438-440, nr. 360; RegArp, vol. II/1-4, p. 161, nr. 2224.
59. ÁÚO, vol. IX, p. 27-29, nr. 15; RegArp, vol. II/2,3-4, p. 56, nr. 2406.
60. Prima dată DIR C veacul XIII; vol. I, p. 172 nr. 179; UB, vol. I, p. 126-127, nr. 176. A doua oară ÁÚO, vol. IV, p. 51-52, nr. 26; RegArp, vol. II/2,3-4, p. 115-116, nr. 2556.
61. CDTrans, vol. I, p. 235, nr. 332.
62. Tabel realizat prin analiza documentelor și prin consultarea lucrării Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, p. 148.
63. Tabel realizat prin analiza documentelor și prin consultarea lucrării Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, p. 163.
64. CDHung, vol. V-3, p. 434-444.
65. Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, p. 176-177.
66. ÁÚO, vol. VIII, p. 147-148, nr. 103; RegArp, vol. II/1-4, p. 30, nr. 1858.
67. Pentru anul 1268 DL 63 602 și anul 1269 HOkm, vol. VIII, p. 117-118, nr. 98.
68. MES, vol. I, p. 576, nr. 743.
69. Pentru anul 1270 CDHung, vol. VII-2, p. 12-16; RegArp, vol. II/1-4, p. 67-68, nr. 1946. Pentru anul 1272 RegArp, vol. II/1-4, p. 155-156, nr. 2211.
70. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 146, nr. 147; CDHung, vol. V-1, p. 238-241.
71. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 157, nr. 164; CDHung, vol. V-2, p. 86-87.
72. Anul 1274 DIR C veacul XIII; vol. I, p. 172 nr. 179; UB, vol. I, p. 126-127, nr. 176, anul 1275 ÁÚO, vol. IV, p. 51-52, nr. 26; RegArp, vol. II/2,3-4, p. 115-116, nr. 2556.
73. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 203, nr. 226; CDHung, vol. V-2, p. 490-493.
74. HOkm, vol. VI, p. 264-265, p. 190.
75. RegArp, vol. II/4-4, p. 26, nr. 3674.
76. Tabel realizat prin analiza documentelor și prin consultarea lucrării vezi Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, p. 204-205.
77. János Karácsony, *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095*, Oradea, 1926, p. 182.
78. Erik Molnár, *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*, Budapest, Ed. Szikra, 1949, p. 64.

79. Emma Iczkovits, *Az Erdélyi Fehér megye a középkorban*, 1939, p. 7.
80. Gyula Szeghalmi, *Erdélyi vármegyék (A törté-neti Erdély)*, Budapest, Magyar Városok Monografiája K., 1942, p. 320.
81. În anul 1276 avem menționată atât comitatul Hunedoara vezi DIR C veacul XIII, vol. II, p. 184-185, nr. 199; CDHung, vol. V-2, p. 371-372. De asemenea în același an avem menționat și un comite de Hațeg prin persoana lui *Petro Magistro agasonum comite de Hatsek* vezi DIR C veacul XIII, vol. II, p. 177, nr. 192; CDHung, vol. V-2, p. 339-340. Radu Popa consideră o primă etapă a constituirii unei provincii în regiune conflictul din anii 1274-1275 dintre regele ungar și voievodul Litovoi ceea ce a impus crearea comitatului Hunedoara ce este menționat un an mai târziu vezi Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 254.
82. DIR C veacul XIII, vol. II, p. 71-72, nr. 66; HOkm, vol. VI, p. 134-135, nr. 91.

Bibliography:

- András Kovács, *Voievozi și Vicevoievozi ai Transilvaniei la conducerea comitatului Alba în evul mediu / Voievodes and Vice-Voievodes of Transylvania at the head of the county of Alba Iulia*, în: *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 15/1, 2011, Alba Iulia, p. 7-41.
- Attila Zsoldos, *Kings and Oligarchs in Hungary at the Turn of the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, în: *Hungarian Historical Review* 2, nr. 2, 2013, p. 211-242.
- Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, Budapest, Ed. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközp, 2011.
- Emma Iczkovits, *Az Erdélyi Fehér megye a középkorban*, 1939,
- Erik Molnár, *A magyar társadalom története az Árpád kortól Mohácsig*, Budapest, Ed. Szikra, 1949
- Gyula Szeghalmi, *Erdélyi vármegyék (A törté-neti Erdély)*, Budapest, Magyar Városok Monografiája K., 1942
- János Karácsony, *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095*, Oradea, 1926
- Pál Engel, *The Realm of St. Stephen, The Realm of St. Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526*, Londra, I. B Tauris, 2001
- Radu Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului / At the Beginnings of the Romanian Middle Ages*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988
- Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional / Transylvania in the Second Half of the XIIIth Century Asserting the Congregational Regiune*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2003

Monumentul funerar în Țara Românească – discurs narativ și efigie

Ioan ALBU

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences

Personal e-mail: ioan.albu@ulbsibiu.ro

Funeral Moments in Wallachia - Narrative Discourse and Effigy

Medieval and pre-modern charters and chronicles detail the conjunctions in which the pious attitude and action taken through liturgical service and prayers of the living become premises for the redemption of the deceased's souls. These testimonies reveal that the perpetuation of devotion was ensured by funerary monuments by means of both image and text, which preserve the pious deeds of the dead in the memory of posterity. Many questions arise with reference to the relationship between the inscription and the iconography of the burial monument, the ways of legitimating memory through funeral and commemorative inscriptions, the typology and the function of the memorial monument. The study addresses the image and the text of the eulogium of funeral slabs in 16th century Wallachia that can be addressed and elucidated not only by analyzing the epigraphical form, or the iconography of the burial monument, but also by the detecting the relationship between the monument's text and its iconographic image.

Keywords: Funerary monument, epigraphy, iconography, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați, Albul Golescu, Stroe Buzescu

Documente și cronici medievale și din epoca premodernă detaliază conjuncturile în care atitudinea evlavioasă și acțiunea întreprinsă prin intermediul slujbelor și al rugăciunilor celor vii devin premise ale mântuirii sufletelor celor decedați. Se desprinde din aceste mărturii că perpetuarea pietății era asigurată de monumentele funerare prin imaginea și textul acestora, care păstrează faptele cucernice ale morților în memoria posterității. Se ridică multe întrebări cu referire la relația dintre inscripția și iconografia monumentului funerar, la modalitățile de legitimare a memoriei prin intermediul inscripțiilor funerare și comemorative, la tipologia și deopotrivă funcția monumentului funerar. Ele pot fi adresate și elucidate nu numai prin analiza formularului epigrafic, respectiv a iconografiei

monumentului funerar, ci și prin decelarea raportului dintre textul monumentului și imaginea iconografică a acestuia.

Analiza coroborată a textului epigrafic, a formularului acestuia, și a imaginii presupune o abordare mai întâi iconografică și, la un nivel superior, iconologică. O cercetare epigramatică a întregului complex pe care îl constituie purtătorul epigrafic nu poate fi întreprinsă decât printr-un demers interdisciplinar. Unele studii recente – cum sunt cele ale lui Stefano Riccioni¹ - apelează chiar la o presupus nouă metodologie interdisciplinară, *epiconografia*, care se dorește a deveni o nouă paradigmă interpretativă ce abordează textul și imaginea ca un tot unitar din perspectiva aspectelor materiale și formale ale

monumentului sau obiectului de artă, să fuzioneze cercetarea epigrafică cu cea iconografică, respectiv iconologică pentru a depăși dihotomia între text și imagine. După cum am arătat într-o cercetare anterioară, această perspectivă suprainterpretativă percepe deopotrivă textul și cuvântul scris tot ca pe o imagine, ceea ce reduce din start posibilitățile multiple de abordare hermeneutică a textului.²

Lespedea funerară a domnului și voievodului Radu de la Afumați (†1529, il. 1), aflată în biserica episcopală din Curtea de Argeș, este invocată frecvent în discursul istoric, apelându-se la caracterul de cronică al textului acesteia.

”Răposat-au robul lui Dumnezeu și milostivul Ioan Radul, mare voevod și domn a toată țara Ungro-Valahiei și al părților dunărene, fiul marelui și preabunului Radul Voevod în anul 7037, luna Ghenarie, 4 zile, crugul soarelui 7, indiction 3.

În știre să vă fie războaiele ce vă voi povesti vouă, pe care le-am purtat eu: cel dintâi război cu Agarienii, al doilea la Gubavi, al treilea la satul Ștefeni pe Neajlov, al patrulea la Clejani, al cincilea la Ciocănești, al șaselea la cetatea București, al șaptelea la cetatea Târgoviștei, al optulea la râul Argeșel, al nouălea la satul Plata, al zecelea la Alimănești, pe Teleorman, al unsprezecelea, cel mai iute și mai vârtos din toate războaiele, la Grumazi, cu șapte sangeacuri, al doisprezecelea la Nicopole, al treisprezecelea la Siștov, la patrusprezecelea la cetate la Poenari, cu țărani, al cincisprezecelea la Gherghița, al șaisprezecelea iar la București, al șaptesprezecelea la oraș la Slatina, al optsprezecelea la cetatea București, cu Vladislav Voievod, al nouăsprezecelea la satul Rucăr, al douăzecelea la Didrih. Atunci m-a dăruit [Dumnezeu cu stăpânire și schiptru, și m-au încins și cu caftan mohorât și cu cunună m-au încununat] și cu cinstea bogăției și cu multă mărire de dar aducătoare și cu mulțimea oștilor fiind înconjurat, și mulți am întins mână de ajutor cu îndurare. Acum zac singur aici în mormântul mic, așteptând glasul arhanghelului, cea de pe urmă trâmbiță, învierea a toată lumea, prefacerea stihilor. Rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească acest mic adăpost și casă a oaselor mele, ca să fie nestricat.”³

Într-adevăr inscripția de pe lespedea funerară a voievodului Radu de la Afumați, ginerele lui Neagoe Basarab, enumeră nu mai puțin de 20 de bătălii purtate pentru salvarea țării și a creștinătății.⁴ Însă, la o lectură atentă se poate observa că textul elogiului defunctului înșiră, după mențiunile care țin de titlu și de datele decesului, nu doar cele 20 de războaie pe care le-a purtat împotriva turcilor, ci și luptele contra rivalilor

săi, între care voievodul Vladislav (*la cetatea București, cu Vladislav Voievod*), precum și campania de înăbușire a unor răzmerițe țărănești (*la cetate la Poenari, cu țărani*), necesară pentru elita domnitoare.

Textul face apel și la calitatea de *homo numinosus*, de monarh care dobândește însemnele domnești prin voia și grația divinității – dăruit cu sceptru, caftan și cunună – însemne ale stăpânirii și ale măririi.

Această digresiune subliniază, din perspectiva domnească, dorința de legitimare eternă a memoriei într-o formulare care este subordonată ciclului memento mori și al temei vanității, al deșertăciunii (*acum zac singur aici în mormântul mic, așteptând glasul arhanghelului, cea de pe urmă trâmbiță, învierea a toată lumea, prefacerea stihilor*).

Rugămintea adresată posterității de către defunct (*și rog pe cei ce Dumnezeu va voi să vină după noi să păstreze acest mic loc de odihnă și casa oaselor mele ca să fie neclintită*) vorbește de vremurile aspre și de pericolul unei ipotetice *damnatio memoriae*. Căzul nu este singular, căci mai devreme și Neagoe Basarab (†1521, il. 2) – în inscripția lespezii sale sepulcrale – roagă posteritatea să păstreze mormântul intact și neprejudiciat (*și rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească adăpostul acesta mic și lăcașul oaselor mele, ca să fie nestricat*).⁵

Imaginea voievodului din registrul superior al câmpului pietrei funerare, care-l reprezintă în marș călare, cu mantia adiată de vânt, cu coroană și sceptru, întăresc și ilustrează chiar cuvintele din textul elogiului. De o parte și alta a chipului voievodului apare numele celui reprezentat: *Ioan Radul Voievod*. Este efigia unui domn creștin care se pune sub protecția divinității, imaginea crucii cu inscripția IC / HC // NIKA, însoțită de patru medalioane care trimit la cei patru evangheliști, fiind plasată deasupra portretului său.

Piatra funerară a marelui clucer Albul Golescu (†1574, il. 3-4) de la mănăstirea Vieroși poartă, alături de efigia cavalerului, o inscripție care descrie moartea glorioasă în slujba domnului său căruia i-a fost pavăză. Se poate lesne observa că nu doar iconografia este asemănătoare cu cea de pe piatra funerară a lui Radu de la Afumați, efigia boierului fiind plasată de această dată în registrul inferior al lespezii, sub inscripția elogiului, ci și discursul narativ.⁶

Textul elogiului oferă detalii din care se poate reconstitui contextul istoric al epocii. Sunt subliniate simțul datoriei și respectarea jurământului de fidelitate față de domn, dar și faptul că dregătoria de mare clucer i-a fost acordată de domnul Alexandru Mircea (*iar eu n-am uitat pâinea Domniei lui*).

„A răposat dumnealui Albul Marele Clucer: să se știe, când a venit Ion Voevod și cu oaste și cu înșelăciune asupra capului Domnului nostru Ioan Alexandru Voevod, când a vrut fratele Domniei

Sale Ioan Petru Voevod să intre Domn în țara Moldovei cu schiptrul împăratului, atunci toți credincioșii boieri ai Domniei lui l-au lăsat să-și piardă capul, și într-alt chip n-a fost, cum e martor unul Dumnezeu, iar eu n-am uitat pâinea Domniei lui, ci singur mi-am întors fața asupra vrăjmașilor Domniei lui, și m-am făcut însumi pavăză capului Domniei lui, și așa m-am săvârșit, în luna lui April 24 de zile, în Sfânta Miercuri [a Paștilor], și fiind anul curgător 7082; și am avut atunci ani 23.”

Voievodul Alexandru Mircea va dăruia mănăstirii Vieroși un obroc anual de 500 de aspri din vama de la Rucăr pentru pomenirea marelui clucer, în semn de recunoștință pentru că l-a apărât în lupta de la Focșani. Documentul datat la 25 ianuarie 1575 arată pe larg circumstanțele luptei și ale eroicului gest al boierului Albul:

„... am dat și am dăruit domnia mea acest obroc la sfânta mănăstire ... pentru sufletul răposatului dregător al domniei mele de la Rucăr, jupan Albul mare clucer, pentru că și-a pus capul lui pentru capul domniei mele, când m-au lovit moldovenii cu Ioan voievod cu înșelăciune la satul Focșani, când a voit fratele domniei mele, Io Petru voievod să intre domn în Țara Moldovei. Atunci am văzut domnia mea iubirea tuturor boierilor domniei mele și a vitejilor, cum au fost la nevoia domniei mele; astfel mai mare iubire de la cinstiții dregători ai domniei mele, jupan Ivașco mare logofăt și fratele lui, jupan Albul mare clucer, nici unul n-au făcut, de și-au pus capetele lor pentru capul domniei mele. Și dacă nu s-ar fi întors ei înapoi, atunci, de au apărât capul domniei mele, iar capul domniei mele ar fi căzut; altfel nu ar fi fost, cum este martor însuși Dumnezeu. Astfel încă cinstitul dregător al domniei mele, jupan Ivașco mare logofăt a scăpat din luptă rănit, iar jupan Albul mare clucer a pierit acolo capul lui, pentru capul domniei mele.”⁷

Dania domnească către mănăstirea din Vieroși „pentru sufletul răposatului jupan Albul mare clucer, unde este îngropat trupul lui, Dumnezeu să ierte sufletul lui, ca să fie pentru întărirea sfintei mănăstiri...” folosește multe expresii care se regăsesc și în elogiul funerar de pe lespedea defunctului. Se prea poate ca lespedea și inscripția să fi fost puse la comanda voievodului Alexandru Mircea.

Piatra funerară a lui Stroe Buzescu (†1602, il. 5), de la Stănești (Vâlcea), războinic al voievodului Mihai Viteazul și mai apoi al domnului Radu Șerban, relatează nu doar luptele cu păgânii, ci reprezintă deopotrivă în imaginea sculptată a monumentului funerar pe bravul boier în lupta de la Teișani, pe Valea Teleajenului, cu

tătarul.⁸ Lespedea funerară a jupânului și stolnicului Stroe Buzescu comemorează defunctul într-o lungă inscripție din care evenimentele istorice pot fi urmărite destul de exact. Aceeași alcătuire și putere de evocare ca în textul elogiului marelui clucer Albul. Piatra funerară a fost așezată în pronaosul bisericii, la scurtă vreme după moartea lui Stroe Buzescu, de către soția sa, jupâneasa Sima, probabil chiar în 1602, anul menționat în inscripție fiind socotit după vâleat, dar calculat conform stilului de 1 ianuarie, al circumciziunii. De remarcat că tot acolo, deasupra mormintelor lui Stroe și Sima, se află și fresca (tabloul votiv) cu cei doi ctitori (il. 7).⁹ Textul inscripției comemorative este plasat deasupra imaginii boierului, reprezentat călare în luptă cu dușmanul, un tătar (il. 6). Cu excepția formulei introductive, a invocației trinitare, textul este scris în limba română, ceea ce face din această lespede un monument cu totul excepțional:

„†bВъ еіа w(тъ)ца и с(ъи)на и с(ъ)го доуха айі †acesta petră pre ghero(pa) / jupânului lu Stroe Buzesculă ceu fo/st stolnică la Mihai Vo(evod)dă și au fo(st) la toa/te războaiele preaună cu Domnu său / ca o slugă creadencioasă Domnu(lui) să(u) / și la războiu din întâi dob(ă)ndi ranăt la mână stângă / de turci și la războiulă la Giurgiu că(nd) să loviră / cu hanu să rani la ochiul stângu de săgetă și au / slujitū lu Mihai Vo(evo)dă până peri în Țara Ungrească. Deci / să sculară boerii țarei cu Buzestii rădicară prea Radulū Vo(evo)d / era Simeon Vo(evo)dă sea sculă cu tătari, moldoveni și mulți / fără să clinească prea Radulū Vo(evo)d și prea Buzestii din țara / lor la țara nemțescu cu oști(le) lor dice mersă jupânul / Stroe la (im)păratulū nemțesc de ceru aju(to)ri de e/șiră la Țara Rumănescă cu Radulū Vo(evo)d și nu-i așteaptă / Simion Vo(evo)dă ci se dusă de aducesi și moldoveni / și hanulū cu †D • †K (160000) de tătari și eșiră de să loviră în / gura Telejinului la Teiușani în luna lu Săte/vrie A² • (14) zile anii †C • †D² • (7111 = 1602) luni demin(ea)ȝ(ă) pă(nă) sara și făcură / năvală Marți de trei ori în tote¹⁰ părțile dar jupânul Stroe / atăta nevoe pre creștini văzu el stătu împotriva tătariilor / de să lovi cu comnatulū hanului și-lū junghie pre tătari și / dintracelū război să rani la obrazi i preste ā (5) septămăni să (in)tă(m)plă moart/e în luna lu otovrie B (2) zile / Dumnezeu să erte. //”

Penultimul și ultimul rând se află dispuse unul sub celălalt în dreapta scenei de luptă, iar în partea inferioară, în chenar, sub scena de luptă reprezentată se află inscripția:

„vā leat †C • †D² • Si nu fu pre voe căinilor de

tătari”.

În dreptul capetelor personajelor se află câte o inscripție cu numele de identificare, *STROE*, respectiv *TĂTARUL*. Interesant este că în finalul inscripției apare dorința comanditarei de a fi înmormântată lângă soțul său:

„Scrișei eu jupuneasca Sima a stol(ni)cului Stroe.
Deaca voi muri să mă grupați lângă dumnia lui
aicea.”¹¹

Prezența frescei cu cei doi ctitori, aflată deasupra mormintelor stolnicului Stroe și jupânesei Sima din narthexul bisericii de la Stănești (Vâlcea) nu este singulară. Bisericele de rit răsăritean ale mănăstirilor din Transilvania, Țara Românească și Moldova, dar și din Serbia ori Bulgaria păstrează numeroase picturi murale care înfățișează ctitorii, îndeobște pe perețele vestic al naosului. În mediul ortodox, fie că e vorba despre biserici din Bulgaria, Serbia sau Țările Române, portretele ctitorilor au un puternic impact memorial, servind deopotrivă comemorării. Portretul ctitorilor se află aproape de locul mormintelor în cazul bisericilor-necropolă, iar în acest fel el dobândește valențele unui epitaf mural, devine așadar parte a unui complex iconografic care incumbă deopotrivă un rost funerar. Exemple se cunosc multe, atât în Țara Românească, cât și în Moldova.

În dania domnului Radu Șerban către familia Buzeștilor, scrisă în „luna Iunie 29 zile, de la Adam curgerea anilor, în anul 7112” (1604), așadar la mai puțin de doi ani după moartea stolnicului, se narează pe larg lupta, precum și vitejia Buzeștilor, în special cea lui Stroe:

„... ne-am așezat cu toate oștile noastre la un loc nu mit Ogretin ... într-o zi de luni, 13 zile ale lunii septembrie. Astfel au venit multă mulțime de oști de-ale lor asupra noastră a tuturor și au năvălit peste noi și au aruncate atât de multe din săgețile lor asupra noastră, încât nu se putea vedea fața soarelui de săgețile lor și de atâta bătălie răsunau chedrii (codrii) și munții de bătălia lor și nu se putea înțelege unul cu altul. Iar întru acestea, cinstiții dregători ai domniei mele mai sus numiți, ei s-au străduit cu slujbă dreaptă și credincioasă și cu vărsare de sânge dinaintea feții domniei mele și a tuturor dregătorilor și boierilor domniei mele și întru nimic nu și-au pierdut credința, nici dușmanilor noștri n-au întors spatele, fără încetare și-au vărsat sângele lor pentru domnia mea și pentru creștinii țării domniei mele, încât putem spune cu adevărat pentru dregătorul domniei mele, răposatul jupan Stroe fost mare stolnic, dacă a văzut el atâta greutate și nevoie asupra capului domniei mele, el s-a luptat cu atât mai mult cu

dușmanii domniei mele pentru domnia mea și pentru legea creștinească și pentru patria noastră, ca să ne scoată din mâna dușmanilor noștri. Și a fost rănit jupan Stroe fost mare stolnic în război și apoi a murit în 2 zile ale lunii Octombrie, Dumnezeu să-i ierte sufletul lui, pentru că s-a străduit pentru domnia mea și pentru legea creștinească.”¹²

Monumentele funerare au fost în mod constant concepute simultan, astfel ca textul și imaginea lor să se sprijine și să se potențeze reciproc. De aceea demersul iconologic se impune a fi coroborat cu cel emblematic, în încercarea de a înțelege atitudinea comitentului, a comanditarului, a artistului sau a observatorului din timpurile contemporane realizării monumentului și al mesajului pentru posteritate, care să lămurească funcția și sensului imaginilor și simbolurilor. O asemenea abordare poate conduce la perceperea mentalității definitorii unor epoci și zone istorice.

Note:

1. Stefano Riccioni, „L'Epiconografia: l'opera d'arte come sintesi visiva di scrittura e immagine », dans *Medioevo*”, în: *Arte e storia, X Convegno internazionale di studi, AISAME*, Parma, 18-22/09/2007, a cura di A.C. Quintavalle (Milano 2008), 465-480. - Stefano Riccioni, „Epiconographie de l'art roman en France et en Italie (Bourgogne/Latium). L'art médiéval en tant que discours visuel et la naissance d'un nouveau langage”, în: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre* | BUCEMA [En ligne], 12 | 2008. URL : <http://cem.revues.org/7132> ; DOI : 10.4000/cem.7132. - Stefano Riccioni, „The Word in the Image: an Epiconographic Analysis of Reformed Mosaics in Rome (Twelfth-century)”, în: *Inscriptions in Liturgical Spaces*, ed. K.B. Aavitsland, T.K. Seim (*Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XXIV, n.s. 10), (Roma, 2011), 86-137.
2. Ioan Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (evul mediu și epoca premodernă)*, (Sibiu, 2014), 21.
3. Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I (București, 1905, nr. 303), 148-150. - Constantin Bălan, *Mănăstirea Dealu*, (ed. II) (București, 1968), 222-229. - Nicolae Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522-1529)*, (București, 1983), 149.
4. Constantin Bălan, *Mănăstirea Dealu*, 222-229. - Pavel Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab, Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, (București, 1976), 225-228. - Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881, I, secolele XIV-XVI*, (București, 2001), 173-174.
5. Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 146-147, nr. 298. - Constantin Bălan, *Mănăstirea Dealu*, 222-

229. – Pavel Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab*, il. 37.

6. Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, nr. 295. Textul inscripției în traducerea și facsimilul editorului.

7. *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, volumul VII (1571-1575), (București, 1988), nr. 206.

8. Cf. Ioan Albu, *Memoria epigrafică*, 103-105. – Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, 169-170. – Victor Brătulescu, *Frescele din biserică lui Neagoe dela Argeș* (București, 1942), 16-17. – idem, „Inscripții din biserici: Inscriptiile pietrelor de mormânt dela Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului”, în: *Studii teologice: Revista facultăților de teologie din Patriarhia Română*, 1952, nr. 9-10, 612-614.

9. Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, nr. 349, 168. – Ion D. Traianescu, „Schitul Stănești (Vâlcea)”, în: BCMI IV (1911), 16-17.

10. W pentru secvența oa.

11. Reconstituire a textului pe baza facsimilului din planșa publicată de Brătulescu. Am optat în această transcriere cu caractere latine pentru **ŷ** care marchează semnul tare(**ŷ**), iar secvența *dublu gamma*, *ăă*, a fost redată drept *ng*. Ligaturile au fost marcate diferit, literele fiind subliniate cu o linie sau două linii pentru a distinge succesiunea lor, acolo unde sunt alăturate. De remarcat este că inscripția conține multe litere incluse și adesea o scriere în caturi, pe care nu le-am marcat, dar care pot fi observate în ilustrația alăturată. Q și Ó sunt folosite alternativ în inscripție.

12. *Documente privind istoria României, veacul XVII*, B. Țara Românească, vol. I (1601-1610), București, 1951, nr. 137, p. 134sq.

Bibliography:

Ioan Albu, *Memoria epigrafică în Europa Centrală și de Sud-Est (evul mediu și epoca premodernă) / Epigraphic Memory in Centrale and South-Eastern Europe (Middle Ages and Pre-Modernily)*, (Sibiu, 2014).

Constantin Bălan, *Mănăstirea Dealu / Dealu Monastery*, (ed. II) (București, 1968).

Victor Brătulescu, *Frescele din biserică lui Neagoe dela Argeș / Frescos from the Curch of Neagoe in Argeș* (București, 1942).

Victor Brătulescu, „Inscripții din biserici: Inscriptiile

pietrelor de mormânt dela Biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului”, în: *Studii teologice: Revista facultăților de teologie din Patriarhia Română / "Inscriptions from Churches: The Funeral Inscriptions from St. Nicholas Church in Scheii Brașovului"*, 1952, nr. 9-10, 610-618.

Pavel Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab, Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc / From Negru Vodă to Neagoe Basarab, Literary and Artistic Interferences in Romanian Culture during the Middle Age*, (București, 1976).

Documente privind istoria României, veacul XVII, B. Țara Românească, vol. I (1601-1610), (București, 1951).

Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, volumul VII (1571-1575), (București, 1988).

Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României / Inscriptions from Romanian Churches*, I (București, 1905).

Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881, I, secolele XIV-XVI / The Critical Cronology of Wallachian and Moldavian Princes, 1324-1881, I, 14th to 16th Centuries*, (București, 2001).

Stefano Riccioni, „L'Epiconografia: l'opera d'arte come sintesi visiva di scrittura e immagine”, în: *Arte e storia, X Convegno internazionale di studi, AISAME*, Parma, 18-22/09/2007, a cura di A.C. Quintavalle (Milano 2008), 465-480.

Stefano Riccioni, „Épiconographie de l'art roman en France et en Italie (Bourgogne/Latium). L'art médiéval en tant que discours visuel et la naissance d'un nouveau langage”, în: *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA* [En ligne], 12 | 2008. URL : <http://cem.revues.org/7132> ; DOI : 10.4000/cem.7132.

Stefano Riccioni, „The Word in the Image: an Epiconographic Analysis od Reformed Mosaics in Rome (Twelfth-century)”, în: *Inscriptions in Liturgical Spaces*, ed. K.B. Aavitsland, T.K. Seim (*Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia*, vol. XXIV, n.s. 10), (Roma, 2011), 86-137 Nicolae Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522-1529)*, (București, 1983).

Ion D. Traianescu, „Schitul Stănești (Vâlcea)”, în: BCMI IV (1911), 13-23.

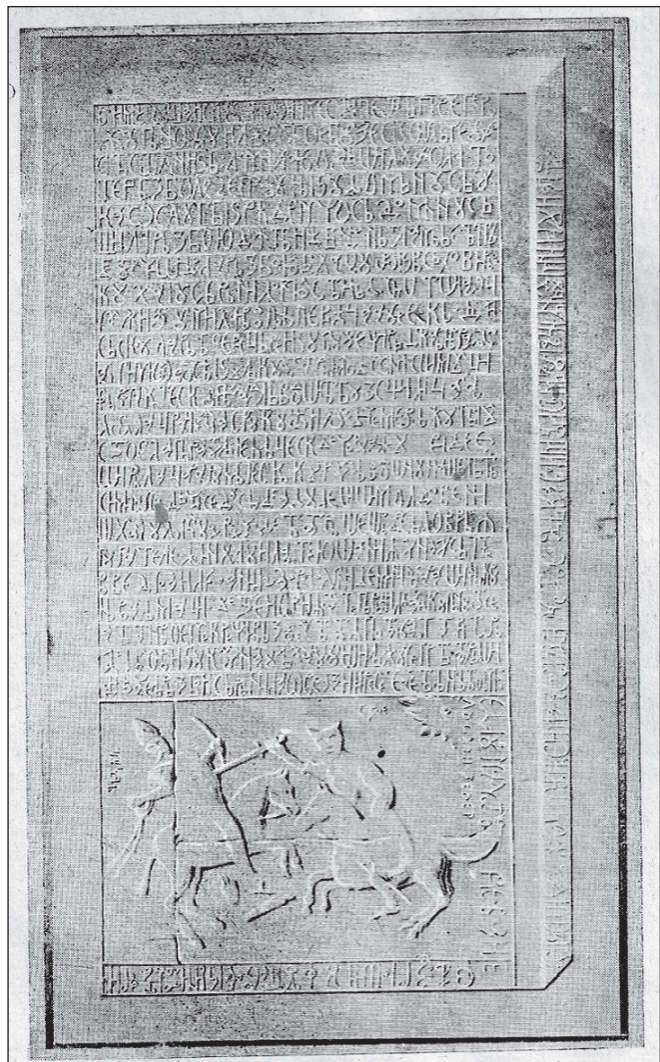
Il. 1: Lespedea funerară a domnului și voievodului Radu de la Afumați (†1529), Biserica mănăstirii, Curtea de Argeș.

Il. 2: Lespedea funerară a domnului și voievodului Neagoe Basarab (†1521), Biserica mănăstirii, Curtea de Argeș.

Il. 3: Piatra funerară a marelui clucer Albul Golescu (†1574) de la mănăstirea Vieroși.

Il. 5: Piatra funerară a războinicului voievodului Mihai Viteazul, Stroe Buzescu (†1602), biserica din Stănești (Vâlcea).

† прѣстави сѣ жѣпанъ Ялѣуа великин ключар: да се знаетъ
къда ест дошел Іуѣн Боевод и сѣ вонска и сѣ прѣльщеніе надъ
главѣ гсѣоуѣ нашѣмѣ Іу Ялѣза[н]дрѣ Боевод, къда хотѣла братъ
гсѣоуѣ емоу Іу Петроу Боевода оулѣзнѣти гсѣрь ѿ земли
молдовское сѣ скиптроуѣ царевѣ, тогда всѣхъ вѣрнихъ волѣр гсѣвоуѣ
ем[ѣ] вѣставили его загиноуѣти главѣ емоу, инако нѣс[т] было, како
ест самъ бѣ свѣд[ѣ]тель, а азъ не смѣ забравна хлѣва гсѣоуѣ
емоу, нѣ самъ вратна лица къ вражмаш гсѣвоуѣ емѣ и сътвориша
самъ ползж главоу гсѣоуѣ емѣ, и тако скончахъ са, мѣсц. априла
ка днѣ, въ стѣжѣ срѣдѣ и тѣкжѣиомѣ лѣтѣ жзпѣ, и вил самъ нмалъ
тогда годинѣ кр.

Il. 4: Piatra funerară a marelui clucer Albul Golescu (†1574) de la mănăstirea Vieroși, transcriere apud Nicolae Iorga, Inscriptiile din bisericile României, I, pp. 145-146, nr. 295.

Il. 6: Piatra funerară a războinicului voievodului Mihai Viteazul, Stroe Buzescu (†1602), biserica din Stănești (Vâlcea), detaliu.

Il. 7: Fresca cu ctitorii aflată deasupra mormintelor stolnicului Stroe și jupânesei Sima din narthexul bisericii de la Stănești (Vâlcea).

Câteva considerații privitoare la sculptura figurativă din bisericile romanice săsești din Transilvania¹

Sebastian CORNEANU

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu

Lucian Blaga University of Sibiu

Personal e-mail: sebastian.corneanu@ulbsibiu.ro

Several Reflections Concerning the Figurative Sculpture in the Romanesque Churches of the Transylvanian Saxons

The present study contains some brief observations concerning the defining elements of the Romanesque sculpture, observed in the churches of the Transylvanian Saxon communities. In the works already published, we have found that there is a provincial component of Romanesque architecture and sculpture, mainly due to the rural communities in which these were built. Beyond the rural specificity, in sculpture is a consistent thematic repertoire is present, with a well-defined moralizing character.

Keywords: Transylvania, Romanesque style, church, portal sculpture, iconography, moral

Prezente în număr mare în satele din zona centrală și de sud a Transilvaniei, ridicate pe coline, dar ascunse în spatele zidurilor care cândva le apărau, deseori părăsite și ruinate, bisericile săsești își păstrează istoria și poveștile individuale bine ferecate în spatele porților de lemn închise. Nu toate sunt amplasate în zone frecventate de turiști, așa cum este cazul Biertanului, Cisnădioarei, Cisnădiei etc., ceea ce le face cu atât mai vulnerabile uitării, părăsite fiind de enoriași care au plecat în Germania, comunitățile numeroase odinioară fiind acum reprezentate, într-un caz fericit, de câțiva bătrâni care au ales să nu emigreze. Fiecare dintre sate avea biserica lui, amplasată în general pe zona cea mai înălțată a așezării, înconjurată de ziduri de apărare, apoi de livezi de meri sau pruni, deasupra tuturor înălțându-se, de regulă, turnul pătrat. Aceste turnuri care se înalță dintre copaci sunt un soi de marcă vizuală a întregului podiș al Transilvaniei, ce contribuie din plin la atracția pe care zona o exercită asupra turiștilor. În

spatele zidurilor, la umbra turnurilor, se află opt secole de istorie, la care se adaugă bagajul social și cultural pe care foștii coloniști și l-au adus din zonele de origine, transplantându-l în aria Transilvaniei medievale, asupra căreia și-au pus o amprentă definitorie.

Această atmosferă specifică ne-a determinat, cu ceva ani în urmă, să abordăm problematica sculpturii romanice din Transilvania, rezultatele cercetării fiind concretizate într-o carte și o serie de studii, la care vom face referire în rândurile care urmează. Abordările din acestea sunt cu siguranță perfectibile, rămânând ca cercetătorii interesați să le ia în considerare ca eventuale puncte de plecare pentru abordările lor. Studiul de față nu-și propune o abordare dialectică a sculpturii romanice din bisericile săsești transilvănene, ci doar o enunțare a câtorva caracteristici ale acesteia, care sunt tot atâtea precizări, cu valoare oarecum concludivă, ce se adaugă la cele scrise până în prezent de către noi.

Caracterul provincial al sculpturii romanice săsești

din Transilvania

Deși pare o caracteristică de bază, acesta este mai degrabă rezultatul izolării comunităților de coloniști, care sunt departe de zonele lor de proveniență, implicit de modelele arhitecturale și plastice întâlnite în acestea. Un aport deosebit la acest caracter pseudo-provincial și-l aduce dimensiunea redusă a comunităților inițiale, mijloacele materiale și posibilitățile economice nepermițând acestora să edifice monumente de mari dimensiuni. Pe măsură ce obstacolele locale săsești evoluează și se coagulează în comunități urbane și rurale mai puternice arhitectura și sculptura evoluează corespunzător, conducând în mod firesc la monumentele de dimensiuni ample, construite în stil gotic, sau la bisericile fortificate în care se mai păstrează însă câte ceva din structura originală.

Elementul care determină însă acest caracter provincial este, în principal, absența unor ateliere locale de sculptură. Cu excepția celor trei ateliere² ce au lucrat la cea de a doua catedrală romano-catolică din Alba Iulia, în ambianța transilvăneană nu par să se manifeste alte grupuri de meșteri sau calfe permanente, ci mai degrabă o serie de lucrători itineranți, care execută la cerere diferite lucrări. În sculptură această tendință se manifestă prin formele decorative plate, prin absența clară a volumelor reprezentărilor umane sau animale, prin inabilitatea de a reda proporțiile reale ale figurilor, printr-o oarecare caricaturizare a chipurilor umane.

Un exemplu, ales arbitrar, care pledează pentru acest tratament simplificat al formelor îl întâlnim în cazul celor două reliefuri cu tema „arborele vieții” ce apar în lunetele portalurilor de la Ocna Sibiului și Vurpăr.³ Dincolo de încărcătura tematică amplă a acestora, sunt câteva argumente care pledează pentru o oarecare inabilitate a pietrarilor care le-au executat (fig. 1, fig. 2). Astfel, caracterul plat al ambelor reliefuri, ce nu se detașează de fundal decât pe un singur nivel, modul rudimentar, schematizat, în care este realizat arborele, figurile grotești ale animalelor schematizate și în același timp caricaturizate, la care se adaugă sugerarea volumelor prin incizii (fig. 2) sunt argumente care pledează pentru o oarecare inabilitate în redarea personajelor, pe care o au meșterii ce au executat sculpturile.

Incongruența stilistică a sculpturii romanice din bisericile săsești se asociază cu caracterul rural descris mai sus, fiind cauzată parțial de originea zonală diferită a coloniștilor, modelele arhitecturale și reperele sculpturale pledând pentru surse diferite. Un argument mai probabil pentru diferențele stilistice și tehnice prezente la sculpturile a diferite monumente, aproximativ contemporane, sunt influențele externe exercitate de doi poli artistici. Unul dintre aceștia este șantierul asociat abației cisterciene de la Cârța, ale cărui influențe sunt prezente la monumentele săsești din sudul și centrul Transilvaniei. Celălalt pol

este constituit din atelierele care au lucrat la catedrala romano-catolică Sf. Mihail din Alba Iulia, o parte din calfe lucrând cu siguranță și la alte monumente. La cele două posibile influențe exercitate se adaugă și prezența pietrarilor itineranți, care au intervenit ulterior asupra diferitelor elemente arhitecturale, un exemplu fiind portalul bisericii evanghelice din Hosman, unde figurile din arhivoltele acestuia sunt adăugate ulterior, existând diferențe stilistice și tehnice clare între ele și capitellurile coloanelor (fig. 3)⁴.

Ca o concluzie, se pare că acest caracter provincial al sculpturii romanice săsești din Transilvania este rezultatul secundar al unor influențe multiple, ce se manifestă în perioada cuprinsă aproximativ între 1200-1280, atunci când comunitățile din ce în ce mai prospere intră într-o adevărată emulație, care are drept rezultat apariția a numeroase repere figurative, unele executate de pietrari mai puțin abili din punct de vedere stilistic și tehnic, dar cu tematici foarte clare.

Caracterul moralizator al sculpturii romanice figurative săsești.

O caracteristică generală a sculpturii romanice europene este funcția ei ilustrativă, subordonată religioasă care determină conceptual o serie întreagă de teme morale, izolate sau aflate în relație directă unele cu altele. În ambianța săsească transilvăneană, dincolo de caracterul ei periferic, sculptura romanică relevă un conținut tematic bogat, cu diverse surse de inspirație, subiectele ales fiind preponderent moralizatoare. Acest fenomen a fost abordat într-o serie întreagă de studii personale⁵, care au ca obiect caracterul moralizator al diverselor scene plasate în portalurile bisericilor săsești din județul Sibiu, acel fenomen de emulație, menționat mai sus, fiind pregnant în cazul bisericilor din Avrig, Săcădate și Hosman.

Tratate pe larg în studiile deja publicate, scenele sunt diferite din punct de vedere tematic, caracterul moral putând fi observat cu ușurință la fiecare, în măsura în care starea de conservare o permite. Din păcate, la biserica evanghelică din Avrig, precum și la cea luterană din Săcădate sunt observabile doar câteva dintre scenele aflate în portaluri (fig. 4, fig. 5). Se observă totuși dorința pietrarului de ilustra scene complexe, la Avrig, în opinia noastră, apărând clar reprezentată o scenă definită ca „lupta Credinței cu Idolatria”⁶ (fig. 6), în vreme ce la portalul bisericii luterane din Săcădate temele complexe, deși există, sunt neidentificabile (fig. 5). Dintre temele simple este recognoscibil evanghelistul Ioan, reprezentat ca vultur cu cartea în cioc, apoi un presupus evanghelist - Marcu - ilustrat ca personaj masculin ce stă pe un leu, la care se adaugă un capitel cu atlanți îngenucheați⁷.

Excepția de la regulă, în ceea ce privește starea de degradare a figurilor, o constituie portalul bisericii evanghelice din Hosman (fig. 3), în ale cărui arhivolte scenele religioase sunt grupate într-un discurs tematic

coerent, alcătuit din momente ce, în opinia noastră, ilustrează tema generală a Penitenței⁸. De la stânga la dreapta, succesiunea scenelor creează o narațiune, în care fiecare moment punctează etapele pe care le parcurge un om către iertarea păcatelor, plecând de la *ispitire*, trecând prin *sposedanie*, *prescrierea canonului*, *ispășire*, *iertare* și, în final, *întoarcerea în sânul bisericii* (fig. 7).

Abordate ca simptomatice, aceste trei portaluri relevă, fără dubiu, preferința comunităților săsești pentru scene ilustrative cu o încărcătură morală deosebită, caracterul lor singular în cadrul monumentului pledând tocmai pentru importanța lor educativă. Dacă luăm în considerare faptul că în perioada în care s-au sculptat aceste portaluri singurele figuri cu caracter mimetic erau amplasate în cadrul bisericilor din comunitate, de regulă în locurile cu vizibilitate maximă, este clar faptul că aceste scene corespund, cu siguranță, unei strategii de reprezentare conform căreia important este ca credinciosul să vadă cât mai des aceste imagini moralizatoare.

Revenind la ideile enunțate la începutul acestui scurt studiu, se cuvine să facem o observație înainte de a încheia. Deși opinia noastră este că am abordat o parte amplă a plasticii figurative din bisericile săsești din Transilvania există o necunoscută, pe care doar restaurările sau consolidările ulterioare ale monumentelor o pot scoate la lumină. Este vorba despre acele sculpturi care au fost fie îndepărtate, fie acoperite cu tencuială atunci când a intervenit Reforma luterană din secolul XVI iar majoritatea comunităților săsești au schimbat confesiunea. Opinia noastră este că există o serie întreagă de reliefuri, acoperite cu tencuială sau pur și simplu refolosite, care așteaptă să fie descoperite de către restaurator sau arheolog. Astfel, subiectul cercetărilor noastre, pe care deocamdată îl punem în suspensie, deoarece nu dorim să ne repetăm, rămâne un posibil câmp al abordărilor viitoare, pe măsură ce elemente și date noi își fac apariția.

Note:

1. Studiul de față este versiunea revizuită, în limba română, a lucrării *EINIGE BETRACHTUNGEN ZU DER FIGÜRLICHEN BAUPLASTIK AN DEN ROMANISCHEN KIRCHEN DER SIEBENBÜRGER SACHSEN*, apărută în revista *FORSCHUNGEN ZUR VOLKS- UND LANDESKUNDE*, Band 60/2017, p. 27-37
2. Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 45-55.
3. Sebastian Corneanu, *Die Darstellung des Lebensbaumes auf den Portalen der siebenbürgisch-sächsischen Kirchen aus Salzburg/Ocna Sibiului, Burgberg/Vurpär und Draas/*

Draușeni, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 55/2012, pag. 100; Corneanu Sebastian, *Arborele vieții în portalurile bisericilor săsești din Ocna Sibiului, Vurpär, Draușeni*, în *Transilvania*, nr. 4/2014, pag. 36; Constantin Sebastian Corneanu, *Amprente în piatră: figurativ și decorativ în sculptura romanică și gotic timpurie din Transilvania*, Sibiu, 2015, p. 126-128.

4. Vătășianu, *Istoria...* p. 59; Mihaela Sanda Salontai, *Portalul bisericii evanghelice din Hosman*, în *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj Napoca, 2003; Corneanu, *Amprente*, p. 141.

5. Sebastian Corneanu, *Der Kampf des Glaubens gegen die Götzenanbetung. Eine moralisierende Darstellung auf dem Portal der evangelischen Kirche in Freck/Avrig (Kreis Hermannstadt/Sibiu)*, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 57/2014, pag. 69; Sebastian Corneanu, *Ilustrarea Penitenței în sculpturile din arhivoltele portalului bisericii evanghelice din Hosman, județul Sibiu. Interpretare iconografică*, în *Transilvania*, nr. 2/2011 p. 45; Sebastian Corneanu, *Die Darstellung der Buße. Eine ikonographische Interpretation der auf den Archivolten des Portals der evangelischen Kirche in Holzmengen /Hosman (Kreis Hermannstadt/Sibiu) vorhandenen Skulpturen*, în vol. *Forschungen zur Volks - und Landeskunde*, nr. 54/2011, pag. 121; Corneanu, *Amprente*, p. 137-151.

6. Corneanu, *Der Kampf des Glauben*, p. 71-72; Corneanu, *Amprente*, p. 137-138.

7. Sebastian Corneanu, *Trei portaluri decorate cu scene moralizatoare. Studiu de caz - portalul bisericii evanghelice din Săcădate*, în *STUDIA UNIVERSITATIS CIBINIENSIS - Series Historica*, nr. 13/2016, pag. 206-207; Sebastian Corneanu, *Moralisierende Darstellungen an drei romanischen Kirchenportalen. Fallstudie zum Portal der evangelischreformierten Kirche von Sakadat (Kreis Sibiu / Hermannstadt)*, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 59/2016, pag. 31-32.

8. Corneanu, *Ilustrarea Penitenței*, p. 46-48; Corneanu, *Die Darstellung der Buße*, p. 123-125; Corneanu, *Amprente*, p. 142-149.

Bibliography:

Corneanu Sebastian, *Der Kampf des Glaubens gegen die Götzenanbetung. Eine moralisierende Darstellung auf dem Portal der evangelischen Kirche in Freck/Avrig (Kreis Hermannstadt/Sibiu) / The Illustration of the Penance Sacrament. An Iconographic Approach of the Carved Scenes*

Corneanu Sebastian, *Die Darstellung der Buße. Eine ikonographische Interpretation der auf den Archivolten des Portals der evangelischen Kirche in Holzmengen / Hosman (Kreis Hermannstadt/Sibiu) vorhandenen Skulpturen*, în vol. *Forschungen zur Volks - und Landeskunde*, nr. 54/2011;

- Corneanu Sebastian, *Ilustrarea Penitenței în sculpturile din arhivoltele portalului bisericii evanghelice din Hosman, județul Sibiu. Interpretare iconografică / The Illustration of the Penance Sacrament. An Iconographic Approach of the Carved Scenes on the Portal of the Protestant Church in Hosman*, în *Transilvania*, nr. 2/2011;
- Corneanu Sebastian, *Moralisierende Darstellungen an drei romanischen Kirchenportalen. Fallstudie zum Portal der evangelischreformierten Kirche von Sakadat (Kreis Sibiu / Hermannstadt) / Three Portals carved with Moralizing Scenes. A Case Study - The Portal of Protestant Church from Sakadat (Sibiu County)*, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 59/2016;
- Corneanu Sebastian, *Trei portaluri decorate cu scene moralizatoare. Studiu de caz - portalul bisericii evanghelice din Săcădate / Three Portals carved with Moralizing Scenes. A Case Study - The Portal of Protestant Church from Săcădate*, în *STUDIA UNIVERSITATIS CIBINIENSIS - Series Historica*, nr. 13/2016;
- Corneanu Constantin Sebastian, *Amprente în piatră: figurativ și decorativ în sculptura romanică și gotic timpurie din Transilvania / Prints in Stone: Decorative and Figurative in the Romanesque and Early Gothic Sculpture from Transilvania*, Sibiu, 2015;
- Corneanu Sebastian, *Arborele vieții în portalurile bisericilor săsești din Ocna Sibiului, Vurpăr, Drăușeni / The Tree of Life in the Portals of Churches from Ocna Sibiului, Vurpăr, Drăușeni*, în *Transilvania*, nr. 4/2014;
- Corneanu Sebastian, *Die Darstellung des Lebensbaumes auf den Portalen der siebenbürgischsächsischen Kirchen aus Salzburg/Ocna Sibiului, Burgberg/Vurpăr und Draas/Drăușeni / The Tree of Life in the Portals of Churches from Ocna Sibiului, Vurpăr, Drăușeni*, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 55/2012;
- Corneanu Sebastian, *on the Portal of the Protestant Church in Hosman*, în vol. *Forschungen zur Volks -und Landeskunde*, nr. 57/2014;
- Salontai Mihaela Sanda, *Portalul bisericii evanghelice din Hosman / The Portal of the Protestant Church from Hosman*, în *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj Napoca, 2003;
- Vătășianu Virgil, *Istoria artei feudale în Țările Române / The History of the Feudal Art in The Romanian Countries*, București, 1959.

Arborele vieții, portal vest, biserica evanghelică din Ocna Sibiului, România

Arborele vieții, portal nord, biserica evanghelică din Vurpăr, România

Portal de vest, biserica evanghelică din Hosman, România

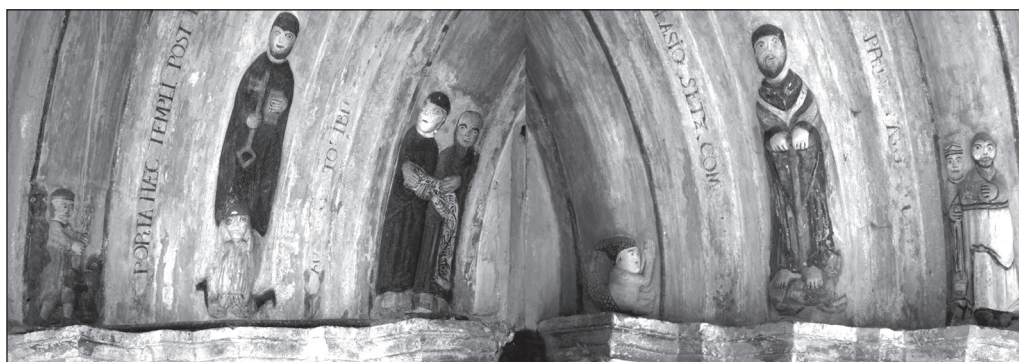
Portal vestic, biserica evanghelică
din Avrig, România

Portal vestic, biserica luterană
din Săcădate, România

Lupta Credinței cu idolatria, portal vest, biserica evanghelică din Avrig, România

Arhivolte, portal vestic, biserica evanghelică din Hosman, România

Zonele de intrare și trecere în spațiul sacru al bisericii. Teme iconografice

Ancuța-Maria ILIE

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences

Personal e-mail: ancuta.ilie@ulbsibiu.ro

The Passageway Areas in the Sacred Space of the Church. Iconographical Themes

This paper aims to present the research results concerning the church painting of the entrance and passage portals. I analysed the place of the iconographic subjects and their possible role in this area. The results are based on the study of Moldavian churches that were built and painted during the reigns of Stephen the Great and Petru Rares (century).

The entrance portal of the church acts as the border between the profane exterior space and the sacred interior one, as in Mircea Eliade's view. Through a series of factors such as architecture, iconography, and ritual, the interior of the church becomes a space with sacred value.

Passing through the portals and through the successive rooms of the church that carry a progressive sense of sacredness suggests the idea of a 'passage' from the exterior to the interior. This 'passage' is highlighted by the interior architecture and the iconography of each room and portal area.

Keywords: passageway, church portal, iconography, sacred space, medieval Moldavia, 15th - 16th century

În întreg spațiul bizantin, adiacent altarului și naosului, se construiesc încăperi anexă cu diferite funcții. Numărul acestor încăperi anexă, care, în Moldova, pot fi pridvorul, pronaosul sau gropnița, diferă de la un monument la altul, astfel că vom întâlni fie două, fie trei portaluri de trecere.

Intrarea în biserică reprezintă o limită între spațiul exterior, profan, și spațiul interior, sacru.¹ În interiorul bisericii, factori diverși (arhitectură, iconografie, ritual) formează un spațiu sacru,² iar intrarea/ pragul reprezintă limita acestui spațiu. În același sens, trecerile dintr-o încăpere a bisericii în alta, marchează „calea”, din mediul exterior în cel interior, până în naos, „cale” care trece prin încăperi al căror grad de sacralitate crește progresiv, pe măsura apropierei de altar, de locul întâlnirii cu Dumnezeu. Acest drum, fizic și spiritual, este marcat foarte sugestiv de arhitectura interioară

și de iconografia pereților fiecărei încăperi și de cea a portalurilor de trecere. În sens liturgic, intrarea în biserică, pe care o săvârșește poporul, diferită în semnificații de intrarea ierarhilor, este considerată „întoarcerea necredincioșilor de la neștiință și rătăcire la cunoașterea lui Dumnezeu”,³ este deci o întoarcere la virtute și adevărata cunoaștere. Transpunând semnificațiile acestui ceremonial liturgic în plan vizual, reprezentările iconografice însoțesc, îndrumă, oferă exemple, dar și atenționări credinciosului dornic de a parcurge „calea”.

Racordurile esențiale din înlănțuirea cărora se constituie traseul parcurs de către credincioși, „trecerile”, „ușile”, cât și tot acest traseu în sine, „calea”, sunt acompaniate de temele iconografice ce vor fi enumerate în cele ce urmează.

Bisericile selectate, ctitorite în vremea lui Ștefan

cel Mare și până la sfârșitul domniei lui Petru Rareș (de către domnitori sau de către boieri), a căror pictură a fost executată tot în timpul domniei acestora, sunt: „Sfântul Nicolae” din Rădăuți, „Sfânta Cruce” din Pătrăuți, „Sfântul Ilie” din Suceava, „Sfântul Gheorghe” Voroneț, „Sfântul Nicolae” Popăuți, „Sfântul Nicolae” Bălinești, „Taierea capului Sfântului Ioan Botezătorul” arbore, „Înălțarea Domnului” Neamț, „Pogorârea Sfântului Duh” Dobrovăț, „Sfântul Gheorghe” din Hârlău, „Sfântul Nicolae” Probota, „Sfântul Gheorghe” din Suceava, „Adormirea Maicii Domnului” din Humor, „Buna Vestire” Moldovița, „Sfântul Nicolae” Coșula, „Tuturor Sfinților” Părâuți.

Maica Domnului

În multe biserici din Moldova, imaginea Maicii Domnului a fost asociată ușilor de intrare în naos sau pronaos. În situația prezenței acestei reprezentări în zona portalului de trecere în naos (simbol al ușii Ierusalimului ceresc), interacțiunea dintre pictură și arhitectură este evident adaptată scopului de comunicare a importanței acestei imagini, *Maica Domnului* fiind recunoscută simbolic ca ușă a raiului.⁴

Sfântul Grigorie Palama, în discursul său despre intrarea Fecioarei în Sfânta Sfințelor subliniază caracterul de „hotar” al Fecioarei, de limită între natura creată și cea necreată: „Prin urmare, numai Ea singură e hotar al naturii create și necreate, și nimeni n-ar putea veni la Dumnezeu decât prin Ea și prin Mijlocitorul care S-a născut din Ea; și niciunul din darurile lui Dumnezeu n-ar putea fi făcute atât îngerilor, cât și oamenilor decât prin Ea. [...] Căci, spune Psalmistul, Dumnezeu e în mijlocul Ei și nu se va clătina. (Ps 45, 5)”.⁵ Ea are atributul de mijlocitoare în traseul credinciosului spre mântuire. Sfântul Palama menționează obligativitatea trecerii prin Ea și automat prin Hristos („Eu sunt ușă.”⁶) pentru dobândirea mântuirii și a salvării. Arhitectonic și iconografic, aceste idei se reflectă în plasarea icoanei Fecioarei în contextul zonelor de trecere din biserică, mai ales în zona intrării în naos (asimilată Porților Raiului, ale Ierusalimului ceresc), ca însoțitoare a credinciosului și îndrumătoare spre zona altarului, spre scopul final al comuniunii euharistice.

O bogată hermeneutică teologică, liturgică și patristică este dedicată cinstirii atributului Fecioarei de a participa la Întruparea lui Hristos: imagini simbolice pline de venerație, constituite pe baza evenimentelor cu caracter revelator din Vechiul Testament. În toate aceste scrieri, Fecioara este privită ca o biruință asupra urmărilor păcatului adamic, iar toate evenimentele ca victorii asupra diavolului.

Lectura făcută profețiilor mesianice fixează rolul Maicii Domnului de rădăcină esențial, punct de trecere,

poartă către cer pentru credincioși și mai ales prin care Hristos s-a întrupat. „Apoi m-a dus bărbatul acela înapoi la poarta cea din afară a templului, spre răsărit, și aceasta era închisă. Și mi-a zis Domnul: <Poarta aceasta va fi închisă, nu se va deschide și nici un om nu va intra pe ea, căci Domnul Dumnezeu lui Israel a intrat pe ea. De aceea va fi închisă>.”⁷

Iconografia preia toate aceste imagini simbolice în compoziții a căror temă pot fi diferite evenimente biblice, profeții, sau reprezentări ale Maicii Domnului. În cazul de față, ne interesează reprezentarea Maicii Domnului împreună cu Pruncul Hristos, deasupra portalului de intrare, în naos sau pronaos. Astfel, semnificațiile simbolice ale Fecioarei – de ușă a raiului, ușă neumblată, „ușă prin care a trecut singur Cuvântul” – sunt asociate cu atributul lui Hristos de ușă și cale – „Eu sunt ușă. De va intra cineva prin Mine, se va mântui.”;⁸ „Eu sunt Calea, Adevărul și Viața. Nimeni nu vine la Tatăl decât prin Mine”.⁹ Imaginea Fecioarei cu Pruncul este tratată în diferite variante. Fecioara reprezentată deasupra intrării în biserică funcționează ca un ghid al celor care intră în biserică, în căutarea mântuirii și salvării.

Una din variantele de reprezentare a Mariei cu Pruncul aparține tipului „Eleusa”,¹⁰ „Maicii Domnului Îndurătoare”, pe care Gheorghe Balș îl consideră de influență rusească, fără a exclude însă contribuția unor meșteri greci (Gheorghe din Tricala și Stamate Costona).¹¹

Altetipuriale icoanei Maicii Domnului, reprezentate în contextul portalurilor de trecere în biserică, sunt cel al „Maicii Domnului Blachernitissa”, realizată pe modelul icoanei Maicii Domnului din mănăstirea Blachernai;¹² al „Maicii Domnului Hodegetria”,¹³ care se pare că a existat în mănăstirea Hodegon din Constantinopol; tipul „Maicii Domnului orantă”,¹⁴ cu brațele ridicate către cer, rugându-se pentru oameni.

În bisericile analizate, reprezentări ale Maicii Domnului apar deasupra intrării în naos la „Sf. Ilie” din Suceava (Maica Domnului cu Pruncul Hodegetria), Pătrăuți¹⁵ (Maica Domnului orantă Blachernitissa), Arbore (Maica Domnului cu Pruncul Hodegetria), la Moldovița (Maica Domnului orantă cu Pruncul), deasupra intrării în biserică la Voroneț (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Humor (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Bălinești (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Moldovița (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), Neamț (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa – intrarea în pridvorul închis), „Sf. Gheorghe” din Suceava (Maica Domnului cu Pruncul Eleusa), în pronaos, în zona intrării la Moldovița (Maica Domnului cu Pruncul flancată de îngeri – deasupra intrării), la Humor (Maica Domnului cu Pruncul – deasupra intrării), la Dobrovăț (Maica Domnului cu Pruncul – în dreapta intrării).

Icoana de hram

Sfântul care patronează și ocrotește un lăcaș de cult se bucură de o venerație caldă a membrilor comunității de cult, realitate explicată printr-o apropiere congeneră de aceștia. Oamenii obișnuiți și ei, cândva, s-au sfințit prin credință desăvârșită și nu au exclus chiar sacrificiul suprem în numele credinței în Hristos, Ierarhul suprem. Sfinții de hram sunt un exemplu accesibil pentru credinciosul care începe să parcurgă calea către îndreptare și împărtășire cu cele sfinte.

Icoana reprezentând hramul bisericii apare la Rădăuți deasupra intrării în pronaos, care înainte de adăugarea pridvorului era intrarea în biserică. Este vorba de icoana *Sfântului Nicolae*, în poziție orantă, cu doi îngeri de o parte și de alta a capului. La Pătrăuți, în timpanul portalului de intrare sunt reprezentați *Sfinții Împărați Constantin și Elena*, susținând *Sfânta Cruce* plasată între ei. *Sfântul Ilie*, reprezentat în timpanul portalului de intrare în biserică, este patronul bisericii cu același nume din Suceava.¹⁶ Icoana de hram la Bălinești îl reprezintă pe *Sfântul Nicolae*, flancat de *Iisus* și *Maica Domnului*, și este situat deasupra intrării în naos.

La Arbore, deasupra intrării se află scena *Tăierii capului Sf. Ioan Botezătorul*, iar la Voroneț, deasupra intrării în naos este reprezentat *Sfântul Gheorghe* militar, primind coroana biruinței de la un înger. La Moldovița, hramul este al *Bunei Vestiri*, reprezentată deasupra ușii de intrare în gropniță, iar la Humor, deasupra intrării în gropniță este reprezentată *Adormirea Maicii Domnului*, în vreme ce la Probota, în pridvor, deasupra intrării în pronaos, este reprezentat *Sfântul Nicolae*, flancat de *Hristos* și *Maica Domnului*. La Dobrovăț, icoana de hram, *Pogorârea Sfântului Duh*, este reprezentată de două ori: deasupra intrării în pronaos și deopotrivă deasupra intrării în gropniță.

Deisis

Compoziția *Deisis*, care s-a dezvoltat în lumea bizantină mai ales după triumful împotriva iconoclastului al celui de al VII-lea sinod ecumenic, are origini pre-iconoclaste. Printre istoricii de artă bizantină, termenul „*Deisis*”¹⁷ nu are întotdeauna aceeași nuanță. Sintetizând interpretările, se poate spune că *Deisis* reprezintă o temă a rugăciunii și o temă a judecății. Aceasta se poate deduce și din îndrumarul despre pictură al lui Dionisie din Furna¹⁸ care descrie de două ori această temă: o dată ca parte a Judecății de Apoi (când poate indica timpul eshatologic) și o dată ca subiect independent, reprezentat deasupra ușii bisericii, fără a o denumi însă „*Deisis*”.

Atunci când tema imaginii *Deisis* este aceea a „rugăciunii”, Hristos Împăratul, izvor al legii și al judecății, dar și al milostivirii, este însoțit de Fecioară și

Sfântul Ioan Botezătorul.

Deisis cu Hristos Arhiereu¹⁹ apare reprezentat deasupra zonelor de trecere, sensurile situații aici fiind în strânsă legătură cu întreg ritualul liturgic, cu orientarea acestuia către destinul final al omului, către sfânta judecată și mântuire.

În cazul bisericilor analizate, scena *Deisis* apare în zona portalului de trecere la Voroneț (deasupra intrării în biserică, în pridvorul închis), Pătrăuți (deasupra intrării în biserică), Moldovița²⁰ (*Deisis arhieresc* - în gropniță, în dreapta portalului de intrare în naos; deasupra portalului este *Maica Domnului cu Pruncul*), Dobrovăț (în gropniță, deasupra ușii de intrare în naos).

Sfânta Cruce — simbol apotropaic și al biruinței

Crucea, simbol al crucificării lui Hristos, a devenit un simbol al creștinismului, încă din primii ani ai dezvoltării sale. Nașterea simbolului se datorează faptului paradoxal că, prin moartea Sa pe cruce, Hristos a învins puterea morții și a oferit omenirii viața veșnică.

Semn al victoriei și salvării, crucea este preamărită ca important instrument de luptă împotriva răului, ca triumf al luminii și vieții. Venerația crucii crește odată cu viziunea pe care împăratul Constantin o are înaintea bătăliei de la Pons Milvius, din 312, se intensifică după aflarea Sfintei Cruci de către împărăteasa Elena, iar cultul acesteia continuă să se dezvolte treptat.

Crucea este privită ca fiind singura și adevărata armă împotriva puterilor demonice și malefice. În funcție de localizarea lor în biserică, crucile apără intrările în biserică, în altar, îi protejează pe oficanți sau pe morți (când sunt plasate în apropierea mormintelor, cazul celor din gropnița de la Dobrovăț).

În contextul moldovenesc, crucea apare la Rădăuți (pe peretele de vest al pronaosului, deasupra intrării), Pătrăuți (în icoana de hram, deasupra intrării în biserică, este situată între *Sfinții Constantin și Elena*), „Sf. Gheorghe” din Hârlău (deasupra pisaniei din timpanul portalului de intrare în biserică), Probota²¹ (la intrarea în gropniță, pe fața nordică a glafului, iar pe cea sudică este *Sf. Onufrie*, iar în partea superioară *Mâna lui Dumnezeu*).

Arhanghelii Mihail și Gavriil

Exegeza Sfintei Scripturi a făcut posibilă înțelegerea ontologiei acestor slujitori imateriali al lui Dumnezeu, strâns legați de viața prezentă a omului, de momentele cruciale ale existenței lui, dar și de soarta pe care sufletele o au după moarte. Dionisie Areopagitul oferă chiar o teologie a ierarhiei cerești, „specializarea” acestora fiind strict condiționată de intensitatea cu care acestea se împărtășesc din sfințenia lui Dumnezeu. Pe treapta

cea mai apropiată de oameni găsim „Începătoriile, Arhanghelii și Îngerii”.²²

Îngerii, generic vorbind, au un rol important în arătarea căii celei bune, plăcute lui Dumnezeu. Ei sunt reprezentați în multe biserici ca păzitori ai ușilor de trecere spre naos. Arhanghelii sunt prezenți în drumul spre Spațiul Sacru fie ca păzitori, fie ca învățători.

Sfântul Maxim Mărturisitorul afirmă că „tot creștinul trebuie să se afle des în sfânta biserică și să nu lipsească niciodată de la Sfânta Liturghie săvârșită în ea, pentru sfinții îngeri care sunt de față și scriu de fiecare dată pe cei ce intră”.²³ Acest text al Sfântului Maxim Mărturisitorul argumentează interacțiunea simbolică dintre îngeri și spațiul de trecere în bisericile moldovenești. Îi putem vedea la intrarea în naos, Mihail, purtător de sabie, avertizând că este permis accesul doar celor cu inima curată și care intră cu sfințenie, iar Gavriil, purtând pana și pergamentul, avertizează că poartă de grijă celor buni și nimicește pe cei răi.

Această temă iconografică se cristalizează încă din perioada de sfârșit a Bizanțului, iar în Moldova îi întâlnim frecvent pe Arhanghelii Mihail²⁴ și Gavriil flancând trecerea dintre pronaos spre naos, iar în cazul bisericilor cu gropniță sunt reprezentați în dreptul trecerii dinspre gropniță spre naos. Reprezentările apar astfel: la „Sf. Ilie” Suceava (păzesc intrarea în naos), la Bălinești (păzesc intrarea în naos, alături de *Apostolii Petru și Pavel*), la Arbore (alături de *Apostoli*, la intrarea din pronaos în naos), la Părâuți (intrarea în naos este flancată pe partea stângă de *Paisie* cu *Arhanghelul Mihail* și *Apostolul Petru*, iar pe partea dreaptă de *Evnosie* cu *Arhanghelul Gavriil* și *Apostolul Pavel*), la Voroneț (*Arhanghelii* flanchează intrarea în naos), la Moldovița (trecerea din pronaos în gropniță este flancată de cei doi *Arhangheli*, atât pe peretele din pronaos, cât și pe peretele din gropniță), la Probota²⁵ (la intrarea în gropniță, *Arhanghelii* sunt însoțiți de *Apostolii Petru și Pavel*), la Dobrovăț (alături de *Apostolii Petru și Pavel*, la intrarea în gropniță).

Iconografia din zona ușii naosului, la Bălinești și Arbore, sau din zona ușii gropniței, la Dobrovăț, Probota și Moldovița, îi reprezintă pe *Arhanghelii Mihail și Gavriil*, însoțiți de *Apostolii Petru și Pavel*, asociind păzitorii ușilor raiului și Apostolii, deținătorii cheilor acestor uși.²⁶

Reprezentări de sfinte femei

În bisericile analizate, din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș, există un număr considerabil de reprezentări de sfinte femei. Ele apar la Humor (în gropniță, lângă intrarea în naos, lângă ușa de intrare dinspre pronaos: *Sf. Marina* pe dreapta, o sfântă necunoscută pe stânga), Pătrăuți (*Sf. Tecla* și *Sf. Eufrosina*, pe peretele vestic al pronaosului, de o parte și de alta a intrării), Arbore (*Sf. Marina* în stânga, *Sf.*

Vasilisa în dreapta ușii de intrare, pe peretele sudic al pronaosului), Părâuți (sfinte *mucenițe*, în pronaos, pe vest, în zona intrării).

Acestea sunt pictate în registrul inferior al pereților, de obicei în pronaos sau gropniță. Șirurile de sfinte femei, reprezentate în registrele inferioare ale pereților, se alătură celorlalte reprezentări de sfinți, formând împreună *Ecclesia*, decorație care îndeamnă la parcurgerea sașiului, parcurgere însoțită de toți acești sfinți prezenți ca educatori (călugării), ca exemple de credință (mucenicii), ca rugători (ierarhii din altar) și ca mijlocitori.

Dintre reprezentările de sfinte femei, se evidențiază două cazuri care au un rol special în contextul portalurilor de trecere, anume *Sfânta Maria Egipteanca* reprezentată într-o scenă narativă, primind Sfânta Euharistie de la Zosima.²⁷ Este reprezentată în interacțiune cu arhitectura, în contextul ușii de trecere în naos sau la intrarea în pronaos și *Sfânta Marina* ca „ucigătoare de demoni”, reprezentată omorând demonul cu un ciocan. Este plasată de obicei lângă intrarea în biserică.

Mandylion²⁸/ Sfânta Față

Tema iconografică a *Sfintei Fețe* este o importantă imagine *acheiropoieton*²⁹, care, potrivit unei tradiții stabilite în secolul al VII-lea, era singura imagine creată în mod miraculos de Hristos însuși, ca un fel de autoportret. De aceea a fost deseori citată ca dovadă a încarnării Sale și ca o justificare pentru poziția iconodulă: Însuși Hristos a susținut realizarea icoanelor Sale. *Scrisoarea către Abgar al Edessei* era singurul text scris de către Hristos. Până în a doua jumătate a secolului al VI-lea, obiectul principal de venerație nu era *Mandylion*-ul, ci *Scrisoarea lui Hristos către Abgar al Edessei*. Funcția, inițial apotropaică³⁰ a acesteia, a fost ulterior transmisă și porții³¹ prin care scrisoarea împreună cu *Mandylion* au fost aduse în oraș. Treptat, *Mandylion* capătă o importanță sporită față de *Sfântul Text*, iar în 944 bizantinii solicită din Edessa doar *Mandylion*-ul pe care îl duc la Constantinopol.³²

Scrisoarea către Abgar nu menționa Sfânta Față. Prima mărturie apare în *Istoria Eccleziastică*, a lui Evagrie, la sfârșitul secolului al VI-lea.³³ Povestea spune că Abgar, rege al Edessei, în secolul I, s-a îmbolnăvit și l-a rugat pe Hristos să vină să îl vindece, dar Hristos a dat mesagerului regelui o pânză pe care și-a apăsât fața și care a păstrat urma trăsăturilor feței Sale. *Mandylionul* a devenit, astfel, prima icoană din istorie. Regele a fost vindecat de imaginea miraculoasă, care a rămas în oraș până în anul 944, când a fost mutată la Constantinopol și cumpărată, probabil de Ludovic al IX-lea, în 1247.³⁴

În general, trăsăturile lui Hristos de pe *Mandylion*

sunt acelea ale lui Hristos Pantocrator, nefiind însă un bust. *Mandylion* ilustrează capul nimbant al lui Hristos. Fața este pictată ca și cum ar fi imprimată pe o fâșie orizontală de pânză albă, cu franjuri, care este țesută câteodată cu motive geometrice sau șiruri ornamentale.³⁵

În majoritatea bisericilor moldovenești din secolele al XV-lea – al XVI-lea, tema *Mandylion* apare în luneta portalului care separă naosul de pronaos (Pătrăuți,³⁶ Voroneț, Bălinești, „Sf. Ilie” din Suceava, Neamț, Arbore, Părhăuți), sau de gropniță (Moldovița, Humor, Probota). În această poziționare, *Mandylion* este deseori reprezentat alături de imaginea *Mâinii lui Dumnezeu* (la Arbore, Moldovița) care ține sufletele dreptilor și alături de *Sfânta Maria Egipteanca* primind Sfânta Euharistie de la Zosima (la Arbore, Voroneț, Moldovița, Humor, Neamț, Părhăuți). Astfel, *Sfânta Față* participă atât la misterul Judecății și al sfârșitului timpului, cât și la misterul euharistic.

Mâna lui Dumnezeu ținând sufletele dreptilor

În cazul analizat, al portalurilor de trecere, *Mâna lui Dumnezeu* protejează sufletele dreptilor și reprezintă o garanție a stabilității spirituale în rai: „Sufletele dreptilor sunt în mâna lui Dumnezeu și chinul nu se va atinge de ele.”³⁷

În iconografie, sufletele sunt reprezentate sub forma unor copii înfășați sau a unor figurine goale. Această imagine uniformizată sugerează egalitatea oamenilor după moarte. Reprezentarea sufletelor poate fi integrată și unor contexte exhatologice.

Mâna lui Dumnezeu, ca protectoare a sufletelor, este evocată în mai multe pasaje din Sfânta Scriptură sau în scrierile bisericești: „Și te-ai ridicat împotriva Stăpânului cerului și ai adus vasele templului Său înaintea ta, și ai băut vin din ele, tu și dregătorii tăi, femeile tale și concubinele tale, și ai preamărit dumnezei de argint, de aur, de aramă, de fier, de lemn și de piatră, dumnezei care nu văd, nici nu aud și nici nu cunosc nimic, iar pe Dumnezeu în mâna Căruia este suflarea ta și toate căile tale, nu L-ai cinstit”³⁸; „Ca pe un căruț dumnezeiesc suindu-vă strălucit peste sângeirile voastre, cu bucurie v-ați suit la ceruri, și ați luat, din mâna cea purtătoare de viață, cununile biruinței”³⁹.

În spațiul moldovenesc, *Mâna lui Dumnezeu* ținând sufletele dreptilor este reprezentată în contextul intrării în naos, dinspre pronaos (Arbore) sau gropniță (Dobrovăț), în partea superioară a glafului portalului, sau în partea superioară a glafului portalului de intrare în gropniță, dinspre pronaos (la Probota,⁴⁰ Humor). Teme asociate *Mâinii lui Dumnezeu* în acest context sunt *Împărtășania Sfintei Maria Egipteanca* (la Dobrovăț) de către Zosima și uneori *Mandylion* (la Arbore, Moldovița).D

Note:

1. Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, București, Ed. Humanitas, 2017.
2. Alexei Lidov, cercetător contemporan, care analizează preponderent problema generării de spații sacre, propune termenul de „hierotopie”, definit astfel: „Hierotopia desemnează/analizează crearea de spații sacre, privită ca o formă specială de creativitate, și un domeniu al cercetării istorice, care dezvăluie și analizează exemplele particulare ale acelei creativități.” Vezi Alexei Lidov, *Hierotopy. The creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and a Subject of Cultural History* în *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia* (cuvânt înainte) editor Alexei Lidov, Moscova, Progress-tradition, 2006, p. 33.
3. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, în colecția *Scrieri * Traduceri de Pr. Prof. Dumitru Staniloae*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2017, p. 126.
4. „Iezechiel te-a văzut mai înainte pe tine, Preacurată, ușă neumblată, care deschizi ușile pocăinței tuturor celor deznădăjduiți”, în *Triodul*, ediția a VIII-a, București, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al BOR, 1986, p. 221.
5. Grigorie Palama, *Discurs despre intrarea în Sfânta Sfințelor și despre viața deiformă aici a atotpreacuratei Stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoare și Pururea Fecioara Maria*. Apud. Ioan I. Ică Jr., *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV*: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei, Sibiu, Ed. Deisis, 2008, p. 348.
6. Ioan 10: 9 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
7. Iezechiel 44: 1, 2 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, 1975.
8. Ioan 10: 9 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
9. Ioan 14: 6 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
10. Acest atribut al Maicii Domnului este folosit pentru a denumi tipul icoanei în care fața Maicii Domnului și a Pruncului se ating, capul ei se înclină cu afecțiune către Prunc, iar Pruncul își pune mâna în jurul gâtului Fecioarei. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, editor Alexander P. Kazhdan, vol. 3, New York, Oxford University Press, 1991, p. 2171; Constantine Cavaros, *Ghid de iconografie bizantină*, București, Ed. Sophia, 2005, p. 188.
11. Gheorghe Balș, *Maica Domnului Îndurătoare, în bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1930, p. 6-12.
12. Unde se pare că ar fi existat mai multe icoane diferite ale Maicii Domnului.
13. De obicei, Fecioara ține Pruncul în mâna stângă, iar cu mâna dreaptă arată spre El.
14. Vezi Virgil Vătășianu, *Considerații privind originea și semnificația „Orantei”*, în *Studii de artă veche românească și universală*, București, Ed. Meridiane, 1987, p. 103-105.
15. Vezi Figura 1.
16. Vezi Figura 2.
17. Introdus în folosirea uzuală numai spre sfârșitul secolului al XIX-lea, de către istoricul de artă rus I. Kirpičnikov.

18. Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, București, Ed. Meridiane, 1979.
19. Deisis arhierescă/imperială apare în zona Ohridei, în jurul anului 1330, „cu scopul de a-l exalta pe Hristos ca adevăratul autor și actor al Liturghiei”. Vezi Elisabeta Negrău, *Deisis în pictura românească a secolelor XIV-XVIII. Teme și semnificații*, în *Revista teologică*, serie nouă, anul XXI (93), aprilie-iunie, nr. 2/2011, Sibiu, ed. Andreiana, p. 47.
20. Vezi Figura 3.
21. Vezi Figura 4.
22. Sfântul Dionisie Areopagitul, *op.cit.*, p. 28.
23. Sfântul Maxim Mărturisitorul, *op.cit.*, p. 138-139.
24. Cultul lui Mihail este bazat pe funcția militară a acestuia, de adversar triumfător al Satanei, dar și pe cele de psihopomp și arhanghel al Judecării de Apoi.
25. Vezi Figura 5.
26. „Și Eu îți zic ție, că tu ești Petru și pe această piatră voi zidi Biserica Mea și porțile iadului nu o vor birui. Și îți voi da ție cheile împărăției cerurilor și orice vei lega pe pământ va fi legat și în ceruri, și orice vei dezlega pe pământ va fi dezlegat și în ceruri”. (Matei, 16: 18-19 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*).
27. Vezi Figura 6.
28. *Mandylion* este pânza, despre care se crede că poartă întipărit chipul lui Hristos. Este venerată în Biserica Ortodoxă Răsăriteană. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, p. 1282.
29. *Acheiropoieton/acheiropoietia*: (despre obiecte) nefăcute de mâna omului. Aplicat imaginilor persoanelor sfinte, care au apărut în mod miraculos. Vezi *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, pag. 12.
30. Înțelegă chiar din textul scrisorii: „Your city shall be blessed and no enemy shall ever be master of it.”, Apud. Alexei Lidov, *Holy Face, Holy Script, Holy Gate. Revealing the Edessa paradigm in Christian imagery*, în *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, editor Anna Rosa Calderoni Masetti, Veneția, 2007, p. 195.
31. Arhiepiscopul de Edessa menționează că: „Until the present day no unclean and no one in sadness passed through that gate, and no dead body is taken out through that gate.”, Apud. *Ibidem*, pag. 196.
32. *Ibidem*, p.196-197.
33. *Ibidem*.
34. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, p. 1282-1283.
35. *Ibidem*.
36. Vezi Figura 7.
37. Înțelegciunea lui Solomon, 3: 1 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
38. Daniel, 5: 23 în *Biblia sau Sfânta Scriptură*.
39. Ziua 1 în *Mineitul Lunei Iunie*, ediția a III-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1927, p. 15.
40. Vezi Figura 8.

Bibliography:

- Biblia sau Sfânta Scriptură* (The Holy Bible). București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, 1975.
- Dionisie Areopagitul, Sfântul. *Opere Complete* (Complete Works). București, Editura Paideia, 1996, 288 p.
- Maxim Mărturisitorul, Sfântul. *Mistagogia*. În colecția: *Scrieri * Traduceri de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2017, 236 p.
- Mineitul Lunei Iunie* (The Menaion, Month of June). Ediția a III-a, București, Tipografia Cărților Bisericești, 1927.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor Alexander P. Kazhdan, New York, Oxford University Press, 1991.
- Triodul* (The Lenten Triodion). Ediția a VIII-a, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., 1986.
- Bals, Gheorghe. *Maica Domnului Îndurătoare, în bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea* (Our Lady of Tenderness in Moldavian churches of the 16th century). București, 1930
- Cavarnos, Constantine. *Ghid de iconografie bizantină* (Byzantine Iconography Guide). București, Ed. Sophia, 2005, 240 p.
- Dionisie din Furna. *Carte de pictură* (The Painter's Manual). București, Editura Meridiane, 1979.
- Eliade, Mircea. *Sacru și profanul* (The Sacred and the Profane). București, Editura Humanitas, 2017, 168 p.
- Lidov, Alexei. *Hierotopy. The creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and a Subject of Cultural History*. În: *Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, (cuvânt înainte), editor Alexei Lidov, Moscova, Progress-tradition, 2006, p. 33-58.
- Lidov, Alexei. *Holy Face, Holy Script, Holy Gate. Revealing the Edessa paradigm in Christian imagery*. În: *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e il Mediterraneo (secoli XI-XIV)*, editor Anna Rosa Calderoni Masetti, Veneția, 2007, p. 195-212.
- Negrău, Elisabeta. *Deisis în pictura românească a secolelor XIV-XVIII. Teme și semnificații* (Deisis in the Romanian Painting of the 14th - 18th Centuries. Themes and Meanings). În: *Revista teologică*, serie nouă, anul XXI (93), aprilie-iunie, nr. 2/2011, Sibiu, Editura Andreiana, p. 47-63.
- Ică, Ioan I. Jr. *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei – studii și texte* (Virgin Mary in the 20th Century Theology and in the Hesychastic Spirituality of the 14th Century: Gregory Palamas, Nicholas Cabasilas, Theophanes of Nicaea – Studies and Texts), Sibiu, Editura Deisis, 2008, 640 p.
- Vătășianu, Virgil. *Considerații privind originea și semnificația „Orantei”* (Considerations on Origin and Significance of the 'Orans'). În: *Studii de artă veche românească și universală*, București, Editura Meridiane, 1987, p. 103-105.

Figura 1. Maica Domnului orantă Blachernitissa, deasupra portalului de est din pronaos, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 2. Sfântul Ilie, timpanul portalului de intrare, Sfântul Ilie din Suceava (arhiva personală).

Figura 3. Deisis arhieresc, în dreapta portalului estic al gropniței, Moldovița (arhiva personală).

Figura 4. Sfânta Cruce, pe partea nordică a glafului portalului vestic al gropniței, Probota (arhiva personală).

Figura 5. Arhanghelii Mihail și Gavriil, flanchează intrarea în gropniță, Probota (arhiva personală).

Figura 6. Împărtașania Sfintei Maria Egipteanca, deasupra portalului vestic al pronaosului, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 7. Mandylion, luneta portalului vestic al naosului, Pătrăuți (arhiva personală).

Figura 8. Mâna lui Dumnezeu ținând sufetele morților, partea superioară a glafului portalului vestic al gropniței, Probota (arhiva personală).

Vasile Ladislau Pop, președinte al Astrei (1867-1875), sprijinitor al programului cultural-științific al revistei *Transilvania*

Radu RACOVITAN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: racovitandr@yahoo.com

*Vasile Ladislau Pop, President of Astra (1867-1875),
Proponent of the Cultural-Scientific Programme of the Transilvania Periodical*

Vasile Ladislau Pop (1819-1875) is one of the Transylvanian personalities who had a major role in the political and cultural life from this province. He was elected president of Astra in 1867 (and occupied this position until 1875, when he died). In this quality, he focused on accomplishing a mission – which was known since the foundation of Astra (1861) – namely the establishment of a periodical. Therefore, on the 1st of January 1868, Transilvania magazine was first published – the official periodical of Astra, which had a major importance in the spreading of the culture of and for the Transylvanian Romanians, in order to strengthen the unity and national solidarity

Keywords: Vasile Ladislau Pop, Astra, Transilvania periodical, George Barițiu, the Romanian culture

Între personalitățile românești cu rol deosebit în viața politică și culturală din Transilvania, Vasile Ladislau Pop (1819-1875) ocupă un loc aparte.

S-a născut dintr-o familie de preoți greco-catolici, în 1819, în satul Berindu (jud. Cluj). După absolvirea liceului piarist din Cluj, din 1835, Vasile Ladislau Pop a urmat studii de drept, în același oraș. La terminarea acestor studii, în 1838, Pop este primit în rândurile clerului și a fost trimis de îndată pentru a urma studiile teologice la Colegiul greco-catolic Sf. Barbara de la Viena.

După patru ani de studii la Viena, Vasile Ladislau Pop a fost încadrat, în anul 1842, ca profesor de matematică și geometrie la liceul din Blaj. Implicat într-un conflict izbucnit între profesorii blăjeni, în frunte cu Simion Bărnuțiu, și episcopul Lemeny, Vasile L. Pop a fost nevoit să renunțe la cariera didactică în

anul 1845.

După excluderea sa din învățământ, Pop s-a decis să-și desăvârșască studiile în drept. În 1847, după trei ani de studii la Târgu-Mureș, Vasile L. Pop și-a susținut examenul de avocatură. A ales orașul Reghin pentru a-și exercita profesia de avocat, din dorința de a fi alături de logodnica sa, Elena Oltean, strănepoată a marelui Petru Maior. În același an, mai precis la 30 octombrie 1848, în toiul revoluției de la 1848-1849, cei doi s-au căsătorit.

În toamna anului 1849, Vasile L. Pop a fost numit comisar districtual la Reteag. Era primul pas într-o carieră oficială pe care nu o va cunoaște niciun alt român din Monarhia habsburgică. Astfel, el a fost pe rând consilier la judecătoria din Bistrița (1850), membru al Curții de apel din Sibiu (toamna lui 1850), consilier la aceeași curte (1852), consilier de secție în ministerul

de justiție din Viena (1859), consilier de curte la Cancelaria Aulică a Transilvaniei la Viena (1860), vice-președinte al Guberniului Transilvaniei (1861), președinte al Tribunalului suprem al Transilvaniei din Viena (1865), președinte al secției pentru Transilvania a Curiei de la Pesta (1867). În 1864 i s-a conferit rangul de „baron imperial”. După îndelungi ezitări, el a acceptat să poarte acest titlu abia în 1872, la insistențele prietenilor săi, care vedeau în acest titlu o recunoaștere a afirmării națiunii române¹.

În mișcarea națională românească Ladislau Pop a lăsat amintirea unei activități devotate, laborioase, dar moderată în ton și manifestare. A fost deputat în Dieta românească a Transilvaniei (1863-1864). După încheierea dualismului și suprimarea autonomiei Transilvaniei, devine unul din adepții cei mai consecvenți ai pasivismului politic.

Prin urmare, Vasile L. Pop deținea o înaltă funcție judecătorească, când, la adunarea generală a *Astrei*, desfășurată la Cluj în zilele de 14/26 - 16/28 august 1867, a fost ales președinte al *Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*, cu 73 de voturi din totalul de 82 exprimate². Disensiunile politice intervenite între timp în cadrul mișcării naționale, apariția celor două grupări – una activistă, în frunte cu mitropolitul Andrei Șaguna, iar cealaltă pasivistă, cu liderii dr. Ioan Rațiu și G. Barițiu, au ieșit la iveală și cu prilejul alegerii noului președinte al *Asociațiunii*. Mitropolitul Șaguna, președinte al *Astrei* de la înființarea sa, nu intenționa să renunțe la înalta funcție³. Cei ce se opuneau realegerii lui Șaguna, menționa Pop într-o scrisoare adresată lui G. Barițiu la 8/20 septembrie 1867, s-au împărțit în trei grupări: „popimea pentru Cipariu, civilii pentru d-ta și eu”. Fiind susținut de George Barițiu și Ioan Rațiu, președinte a fost ales Pop, spre a se proba regimului că posedă încrederea românilor, dar cu speranța, totodată, că acesta va renunța în favoarea lui Cipariu⁴. Noul președinte, însă, în urma stăruințelor lui Ioan Rațiu⁵, acceptă postul. Alegerea lui Vasile Ladislau Pop ca președinte al *Asociațiunii* marca un succes al intelectualității laice în încercarea de a se desprinde de sub tutela clericală, atât în ceea ce privea viața politică, cât și cea culturală⁶.

Ales președinte, încă din prima ședință a comitetului *Asociațiunii*, ținută în 17 septembrie 1867, Pop a acționat pentru realizarea unui deziderat exprimat încă de la înființarea *Asociațiunii*. Paragraful 33 din statute prevăzuse înființarea unui organ de presă al *Astrei*, subliniindu-se necesitatea și importanța unei asemenea întreprinderi: „Asociațiunea va susține o foaie periodică în fascioare nelimitate, destinată pentru publicarea afacerilor ei și pentru lățirea mijloacelor înaintării de literatura română și cultura poporului român”⁷.

Datorită importanței care se acorda întemeierii

revistei, comitetul *Asociațiunii* se va întruni la Sibiu, în lunile septembrie-noiembrie 1867, pentru a discuta problemele ridicate de apariția revistei. În ședința amintită, din 17 septembrie, președintele Vasile L. Pop, reafirma necesitatea ca noua publicație să servească scopurilor pe care societatea culturală de la Sibiu și le propusese. El sublinia: „să dăm poporului în mână o foaie periodică în stil popular, care să nu lipsească din nici o comună românească, în care să se întâlnească toți membrii *Asociațiunii* mai des decât la adunările generale, unde să se întâlnească prin lucrările lor teologul și juristul, medicul și tehnicul, pedagogul și economistul etc. și cu toții, fiecare în ramul său, să dea învățături practice pentru popor, să împărtășească fiecare observațiunile, cunoștințele practice câte au adunat în folosul poporului țaran”⁸.

La 8/20 septembrie, președintele Ladislau Pop îi scria lui George Barițiu, secretar I al *Astrei*, rugându-l a primi sarcina deloc ușoară de a conduce revista. Din scrisoare reiese din nou importanța pe care președintele *Astrei* o acorda apariției revistei. Astfel, Ladislau Pop constata că, de la înființarea *Asociațiunii*, în pofida demersurilor întreprinse pentru unificarea ortografiei, a impresionantei expoziții de produse românești organizată la Brașov (iulie 1862), a fondurilor strânse până în acel moment, nu s-a făcut nimic concret pentru deșteptarea, luminarea sau cultura poporului român. Poporul român a rămas în același întuneric care dura de secole; erau utilizate aceleași metode învechite de cultivare a pământului, în continuare nu se arăta interes față de practicarea meseriilor. Preoții și dascălii erau cei care aveau misiunea să facă atent poporul la pericolul ce-l aștepta. Ladislau și apropiații săi au ajuns la concluzia că doar foaia *Asociațiunii* putea îndeplini aceste rosturi. Ea nu trebuia să lipsească din nici o comună românească. Teologi, juriști, economiști, doctori, prin experiența acumulată în domeniul lor, trebuiau să învețe poporul, prin intermediul foii, cum să ajungă la o stare mai bună. Întrucât I.V. Rusu, secretar II al *Asociațiunii*, declarase că se simțea depășit de sarcina de a conduce redacția publicației plănuită, V. L. Pop, dorind ca această „foaie să fie într-adevăr conducătoriu poporului român din robia Egiptului”, îl ruga pe Barițiu să primească el această sarcină, pentru a face din foaia *Asociațiunii* ceea ce a reprezentat *Gazeta de Transilvania* pentru „noi cei luminați”⁹.

În urma demersurilor președintelui *Astrei*, comitetul *Asociațiunii* și-a intensificat acțiunile pentru apariția la timp a revistei – 1 ianuarie 1868. În ședința din 8 octombrie 1867 s-a hotărât formarea unei comisii, formată din Pavel Dunca, Ioan Nemeșiu, Zaharia Boiu și Nicolae Cristea, care să întocmească un program și un apel către publicul român „pentru îmbrățișarea și sprijinirea aceleia [a apariției revistei – n.n.], atât materialicește, cât și moralicește”¹⁰. În ședința extraordinară din 15 octombrie, s-au discutat

programul revistei și scrisoarea secretarului prim al *Astrei*, George Barițiu, prin care acesta se oferea „a primi asupra-și redactarea foii Asociațiunii”, cu condiția ca aceasta să apară la Brașov, unde el își avea domiciliul în acei ani¹¹. Numele revistei, *Transilvania*, a fost adoptat în ședința extraordinară din 25 octombrie 1867¹². A urmat obținerea aprobării „prezidiului gubernial”, astfel că, în ședința din 12 decembrie 1867, comitetul *Asociațiunii* putea declara că revista urma să apară începând cu data de 1 ianuarie 1868, la Brașov, sub redacția lui George Barițiu¹³.

În primii ani de apariție a revistei, Barițiu a întâmpinat dificultăți în editarea acesteia. Lipseau colaborările, Barițiu aflându-se de multe ori în situația de a scrie singur aproape toate materialele. De asemenea, el a fost lipsit de un sprijin real din partea membrilor *Asociațiunii*, manifestându-se mai ales un dezinteres față de contractarea de abonamente la revistă, atât de necesare pentru susținerea financiară a acesteia. Întrucât George Barițiu l-a înștiințat asupra dificultăților cu care se confrunta¹⁴, Vasile L. Pop îi răspundea, la 22 mai 1868, recunoscând faptul că: „revista *Transilvania* s-a născut între grele dureri, având puternice contrarii”. Dar, pentru a-l îmbărbăta, președintele *Astrei* îi reamintea importanța revistei, subliniind faptul că el mai mult rezultă așteptă pentru scopurile *Asociațiunii* „de la răspândirea foii *Transilvania* în toate unghiurile locuite de români decât de la unul sau două stipendii pre an mai mult”¹⁵.

Susținând importanța culturii pentru susținerea vieții unei națiuni, în discursul de deschidere al adunării generale desfășurată la Gherla, în 13/25-14/26 august 1868, președintele *Astrei*, Vasile L. Pop declara: „respinși de pe alt teren, barem pe acesta să arătați că mai suntem un popor aici, care-și iubește limba, își iubește naționalitatea, și-și iubește viața sa și nu voiește a muri! [...] D-lor! Numai lumina, numai cultura ne poate mântui; cultura și lumina trebuie să ne dea putere în brațe, ca să știm să ne apărăm viața, și minte și înțelepciune, spre a ne ști conserva și înmulți cele trebuincioase întru susținerea vieții”¹⁶.

Acceptând conducerea revistei, Barițiu s-a abătut de la dorința comitetului, dându-i și un caracter de revistă științifică, nu numai de răspândire a cunoștințelor în sânul poporului. În special, a acordat prioritate problemelor istorice, publicând studii, documente, cronici etc. Motivul: tendința unor istorici maghiari și sași de a scrie istoria Transilvaniei prin ignorarea existenței și a contribuției românilor.

„Studiul istoriei patriei și a națiunii – atrăgea atenția Barițiu – este pentru națiunea românească una din condițiile esențiale de viață... este acel mijloc minunat prin care se manifestă viața sa națională... românii sunt datori să probeze acele fapte cu istoria lor, bune sau rele, mari sau mici, înțelepte sau eronate, să nu fie scufundate în mormântul uitării, precum din

nefericire s-au scufundat”¹⁷. Sub titlul *O națiune fără istorie este moartă*, în paginile revistei Barițiu sublinia că „între armele moderne ce le vedem uzitate la toate popoarele culte în apărarea lor, istoria națională ocupă primul loc; aceasta este lancea și scutul lor și cu această armă trebuie să se apere și românul dacă crede și dorește realizarea aspirațiilor sale”¹⁸.

Concepția care străbatea conținutul revistei în tot decursul apariției sale e expusă în articolul *Culegere de documente istorice*, apărut în primul număr, scris de G. Barițiu, care îi va dirija pe un pătrar de veac activitatea pe terenul istoriei.

Sfera de preocupare a revistei nu s-a limitat la viața spirituală a românilor din Transilvania, ci a avut în vedere realizările literare, culturale și științifice în general, „ce apar în orice parte a României”, observându-se clar intenția colaborării ample cu românii din celelalte teritorii românești; de asemenea, revista deschidea coloanele sale „productelor... din literatura tuturor popoarelor”.

Cu privirea mereu ațintită spre „fântânile curat moldo-românești de la București la Iași”, *Transilvania* publica informații ample asupra *Tezaurului de monumente istorice* al lui Al. Papiu Ilarian, asupra *Arhivei istorice a României*¹⁹.

Ca urmare, George Barițiu și-a atras critici în legătură cu conținutul și limba folosită în revistă. Mai mult, din motive financiare de această dată, apar propuneri ce puneau în pericol însăși existența revistei *Transilvania*. Revista provoca în fiecare an un mare deficit (în 1875 ajungea la câteva mii de florini). Astfel, la adunarea generală de la Făgăraș, din 1871, avocatul Ioan Popa, susținut și de Iosif Pușcariu, era de părere că: „prin edarea foaiei *Transilvania*, până acum nu numai că nu s-a adus nici un venit fondului, ba din contră pre tot anul deficit, și apoi de altă parte, foaia cum derigează de prezent, încă se citește prea puțin și prin urmare nu avem nici folos spiritual de la ea”²⁰.

Aceste reproșuri la adresa sa și a revistei, deși n-au fost împărtășite de comitetul sau de adunările generale ale *Astrei*, au sporit mâhnirea lui G. Barițiu, care, la adunarea generală de la Făgăraș (7-8 august 1871), și-a prezentat demisia, ce nu a fost însă acceptată. Dimpotrivă, această adunare a apreciat meritele sale deosebite în conducerea revistei, în special prin cuvintele laudative ale lui Visarion Roman, Ion Codru Drăgușanu, I. Roman și I. Rusu. Ultimul a menționat „câștiguri intelectuale” obținute prin apariția revistei, ce nu trebuia privită ca o „bancă de câștig material”²¹.

Vasile Ladislau Pop a apărut permanent, justificat, revista și redactorul ei. Într-o scrisoare din 1/13 decembrie 1868 către Barițiu îi spunea acestuia: „Publicarea documentelor? Vai, Doamne, bine sunt venite. Cum să nu se publice, numai să fie cât mai multe! Ce daună și durere că nu avem bărbați care să pulberească în arhive, să scoată cât de multe de acele.

Doamne, ce ceață ne-a zăcut pe ochi și ne mai zace în tot ce privește deplorabilul nostru trecut”²². La 10 decembrie 1871, alarmat de înăsprirea politicii de maghiarizare, Pop îl înțețea din nou în această direcție : „documente istorice publicate etc., că mă tem că va veni timpul când nici aceasta nu ne va mai fi iertat [...] Lucrați pentru Dumnezeu cei cărora vă dă mâna în direcțiunea aceasta, până mai aveți timp”²³. La adunarea de la Sebeș din august 1872, președintele Astrei va declara că lui Barițiu i se cuvenea locul cel dintâi în activitatea cultural-literară a *Asociațiunii*, datorită numeroaselor comunicări și prelegeri pe teme diverse, la care se adaugă redactarea revistei *Transilvania*, în care au fost publicate importante documente istorice despre trecutul poporului român²⁴.

Vasile L. Pop a fost reales președinte al *Asociațiunii* la adunarea generală de la Năsăud (8-10 august 1870) și la cea de la Deva (10-11 august 1874). Era o recunoaștere a eforturilor depuse de el pentru îndeplinirea scopurilor *Asociațiunii*. În timpul cât el a fost președinte al *Astrei*, pe lângă înființarea revistei *Transilvania*, o altă decizie de mare importanță pentru activitatea viitoare a *Asociațiunii* a fost cea de a organiza despărțăminte *Astrei*, „arteriile de viață ale Asociațiunii noastre”, și a agenturilor comunale (luată în cadrul adunării generale de la Șomcuta Mare, din 10-11 august 1869). Scopul acestor despărțăminte era „de a servi de mijloace prin cari să se poată ajunge mai ușor scopul Asociațiunii, intrând acelea în mai deaproape atingere cu poporul și răspândind la acelea învățătură în toate direcțiunile”²⁵. De asemenea, a crescut averea *Asociațiunii*, s-a discutat proiectul înființării unei Academii de drepturi (deziderat mai vechi, apreciată drept “o cestiune de viață... pentru națiunea română”²⁶). S-a dezbătut problema secțiilor științifice (trei la număr: filologică, istorică și de științe naturale), a căror înființare fusese decisă în adunarea de la Brașov (1862), dar care în 1874 nu-și începuseră încă activitatea, din cauza lipsei de membri și a insuficientului interes din partea membrilor *Asociațiunii* și a altor cărturari²⁷.

Vasile L. Pop nu va reuși să mai ducă la capăt al treilea mandat de președinte. S-a stins din viață la 17 februarie 1875 la Budapesta. A fost îngropat la Reghin, unde se afla cripta familială. Pentru a-l omagia, Adunarea generală extraordinară a *Asociațiunii*, desfășurată în ziua de 6/17 iulie 1875, a hotărât ca adunarea generală ordinară din acel an să nu se desfășoare la Lugoj, cum se stabilise, ci la Reghin, conform propunerii lui Axente Sever²⁸. Potrivit mărturiei lui Ilie Dăianu, „vestea morții lui a străbătut ca un fulger de durere prin toate inimile românești; așa încât bătrânul străjer al sorții neamului, gazetarul George Barițiu, nu se putu opri de la acest țipet de durere: Până când, Dumnezeule al părinților noștri, greutatea mânei tale peste noi?! Până când râurile de lacrimi să nu se mai șteargă de pe fețele noastre?”²⁹ *Gazeta de Transilvania* îi aducea omagii,

numindu-l „Prometeu român” și „Athletul apărător al dreptului și dreptății”, iar revista *Federațiunea* scria: „Istoria deceniilor din urmă a românilor din Austro-Ungaria îi va rezerva o pagină din cele mai frumoase, spre a ilustra numele lui, trecându-l la posteritatea recunoscătoare”³⁰.

Note:

1. Scurte date privind biografia lui Vasile Ladislau Pop pot fi regăsite în Ilie Dăianu, *Al doilea președinte al Asociațiunii Vasile L. Bar. Pop 1819-1875*, Sibiu, 1925; George Cipăianu, *Basiliu Ladislau Popp (1819-1875)*, în *George Bariț și contemporanii săi*, coord. Ștefan Pascu, vol. IX, București, Editura Minerva, 1993, pp. 71-75; *Baronul L.V. Popp*, în „Șezătoarea”, VI, 1880, pp. 12-13.
2. *Transilvania*, nr. 1 din 1 ianuarie 1868, p. 22.
3. Mihai Sofronie, *Asociația Transilvană (Astra) model de organizare culturală până la 1918*, Sibiu, Editura Caleidoscop, 1996, p. 44.
4. Ștefan Manciulea, *Timotei Cipariu și Astra*, Blaj, Editura ASTRA, Despărțământul „Timotei Cipariu”, 2001, pp. 83, 84.
5. Keith Hitchins, Liviu Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu (1861-1892)*, Cluj, Editura Dacia, 1970, p. 153.
6. Keith Hitchins, *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, Editura Dacia, 1972, pp. 67-71.
7. *** *Actele privitoare la urdirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1862, p. 3.
8. *Transilvania*, nr. 9 din 15 aprilie 1868, p. 188.
9. *George Bariț și contemporanii săi*, vol. IX, pp. 81-82; *Răvașul*, VII, aprilie 1909, pp. 220-221.
10. *Transilvania*, nr. 9 din 15 aprilie 1868, pp. 197, 200.
11. *Ibidem*, nr. 10 din 1 mai 1868, pp. 233-235. Revista a fost publicată mai întâi la Brașov, între anii 1868-1878 (în 1879 nu a apărut, iar în 1880 au apărut doar *Analele Asociațiunii*), iar din 1881 la Sibiu.
12. *Ibidem*, p. 239.
13. *Ibidem*, nr. 12 din 1 iunie 1868, p. 282.
14. *George Bariț și contemporanii săi*, coord. Camil Mureșanu, vol. X, București, Editura Enciclopedică, 2003, pp. 380-382.
15. Ioan Lupaș, *Înființarea Asociațiunii și conducătorii ei*, în *Transilvania*, nr. 3, mai-iunie 1911, p. 330; *George Bariț și contemporanii săi*, vol IX, pp. 84, 85 (scrisoarea VII).
16. *Transilvania*, nr. 20 din 1 octombrie 1868, p. 466.
17. *Ibidem*, nr. 1-2 din 1/15 ianuarie 1881, p. 2.
18. *Ibidem*.
19. *Ibidem*, nr. 12 din 1 iunie 1868, p. 272; nr. 18 din 1 septembrie 1868, p. 422-423.
20. *Ibidem*, nr. 18 din 15 septembrie 1871, p. 210.
21. Pamfil Matei, *Asociațiunea în lumina documentelor*,

Sibiu, Editura „Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2005, pp. 38, 208.

22. *George Bariț și contemporanii săi*, vol. IX, p. 98.

23. *Ibidem*, pp. 110-111.

24. *Ibidem*, p. 118.

25. *Transilvania*, nr. 8/octombrie 1897, p. 134.

26. *Ibidem*

27. Pamfil Matei, *op. cit.*, pp. 38-40.

28. *Ibidem*, pp. 40-41.

29. Ilie Dăianu, *op. cit.*, p. 4.

30. Tudor Sălăgean, *Vasile Ladislau Pop, românul transilvănean care a ajuns „de-a dreapta împăratului”*, în *Adevărul*, articol disponibil la adresa web https://adevarul.ro/cultura/istorie/vasile-ladislau-pop-romanul-transilvanean-ajuns-de-a-dreapta-imparatului-1_5bd6149cdf52022f75f38628/index.html.

Bibliography:

*** *Actele privitoare la urdirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român / Acts regarding the founding of the Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People*, Sibiu, 1862, p. 3.

Dăianu, Ilie, *Al doilea președinte al Asociațiunii Vasile L. Bar. Pop 1819-1875 / The Second President of the Association Vasile L. Bar. Pop 1819-1875*, Sibiu, 1925.

George Bariț și contemporanii săi / George Bariț and his contemporaries, vol. IX, București, Editura Minerva, 1993, vol. X, București, Editura Enciclopedică, 2003.

Hitchins, Keith, *Cultură și naționalitate în Transilvania / Culture and nationality in Transylvania*, Cluj, Editura Dacia, 1972, pp. 67-71.

Hitchins, Keith; Maior, Liviu, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu (1861-1892) / The correspondence of Ioan Rațiu with George Barițiu (1861-1892)*, Cluj, Editura Dacia, 1970, p. 153.

Lupaș, Ioan, *Înființarea Asociațiunii și conducătorii ei / Establishment of the Association and its leaders*, în *Transilvania*, nr. 3, mai-iunie 1911.

Manciulea, Ștefan, *Timotei Cipariu și Astra / Timotei Cipariu and Astra*, Blaj, Editura ASTRA, Despărțământul „Timotei Cipariu”, 2001, pp. 83, 84.

Matei, Pamfil, *Asociațiunea în lumina documentelor / The Association in the light of documents*, Sibiu, Editura „Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2005.

Sălăgean, Tudor, *Vasile Ladislau Pop, românul transilvănean care a ajuns „de-a dreapta împăratului” / Vasile Ladislau Pop, the Romanian Transylvanian who got „to the right of the Emperor”*, în *Adevărul*, articol disponibil la adresa web https://adevarul.ro/cultura/istorie/vasile-ladislau-pop-romanul-transilvanean-ajuns-de-a-dreapta-imparatului-1_5bd6149cdf52022f75f38628/index.html.

Sofronie, Mihai, *Asociația Transilvană (Astra) model de organizare culturală până la 1918 / The Transylvanian Association (Astra) model of cultural organization until 1918*, Sibiu, Editura Caleidoscop, 1996, p. 44.

Transilvania / Transylvania Periodical, 1868-1875.

Mircea Eliade în Italia. Influențe și interferențe culturale în contextul istoriei religiilor

Sabina – Teodora LUNGU

Universitatea „Lucian Blaga”, din Sibiu, Facultatea de Științe Socio-Umane
Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences
Personal e-mail: lt.sabina@yahoo.com

Mircea Eliade in Italy. Cultural Influences and Interferences in the Context of the History of Religions

Part of a larger work, this article aims to briefly expose *Mircea Eliade's*, by analyzing his memoirs and journals. I opted for an approach from the perspective of cultural history since it shows us more clearly the influences and cultural interferences between personalities of the Romanian cultural elite and Italian intellectuals. At a time when France was seen as the center of latinity in Europe, attracting the majority of students who wanted to study abroad, Eliade managed to take another path, that to the Italian language and culture, and under the influence of Italian Orientalists such as Giuseppe Tucci, becoming himself a historian of religion and an Orientalist, his books being read all over the world.

Keywords: intellectual, traveler, Italy, history of religion, orientalism, memoirs, cultural influences, Italian orientalists

Făcând parte dintr-o lucrare mai mare, acest articol are scopul de a expune pe scurt experiența lui Mircea Eliade în Italia, analizându-i memoriile și jurnalele. Am ales abordarea subiectului din perspectiva istoriei culturale, întrucât acest tip de abordare ne oferă o imagine mai clară asupra influențelor pe care le-au avut intelectualii italieni asupra elitei culturale românești. Într-un moment în care Franța era considerată centrul latinătății în Europa, atrăgând majoritatea tinerilor doritori să studieze în străinătate, Eliade a reușit să urmeze o altă cale, spre limba și cultura italiană, și sub influența orientaliștilor italieni precum Giuseppe Tucci, devenind el însuși orientalist și istoric al religiilor, cărțile sale fiind citite în întreaga lume.

Mircea Eliade este un „uriaș”, scrierile sale având importanță atât din punct de vedere filosofic și istoric, cât și din punct de vedere memorialistic, dată

fiind perspectiva descriptivă în contextul călătoriilor întreprinse: America, Marea Britanie, Elveția, Franța, Suedia, Italia, Portugalia, Spania, Grecia, Japonia, etc, în unele dintre aceste țări locuind pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă de timp. Mulți ar crede și acest lucru ar fi cu siguranță eronat, că șederea îndelungată în afara granițelor țării a avut efecte nefaste asupra raportului său cu România. Dacă privim prin prisma noului regim dictatorial al lui Carol I și mai apoi prin cea a comunismului, privarea de libertate a unui intelectual călător ar fi o pedeapsă de neîndurat, însă prin prospectul culturii române unde cercetările în arii precum istoria religiilor și orientalistica nu se aflau nici măcar în stadiul embrional, Eliade a încercat să păstreze o relație strânsă cu țara, fără însă a renunța la aspirațiile sale: *Mă hotărâsem să scot „Zamolxis”, în speranța că, pe de o parte, voi încuraja studiile de istoria*

religiilor în România¹. Odată cu trecerea timpului, Eliade realizează că situația din România nu o să se schimbe prea curând: *Evident, foarte puțini români cunoșteau această activitate științifică, datorită, poate, și indiferenței mele: căci nu trimiteam extrase din studiile publicate decât măștrilor și colegilor mei din străinătate, în țară, mă mulțumeam să le dau lui Nae Ionescu și câtorva prieteni*².

Devenit cunoscut peste hotare, din Europa până în Asia și mai apoi în America, ocupă un loc deosebit în spațiul cultural italian după cum relatează chiar el în scrisorile trimise rudelor apropiate³, lucrările sale fiind traduse în diverse limbi străine, reprezentând un subiect central în critica americană⁴. Mari savanți străini ajung să contribuie la publicațiile lui (exemplu: Raffaele Pettazzoni – *Le culte de la mandragore en Roumanie*⁵), primind în același timp invitații de la Giuseppe Tucci și Ananda Coomaraswamy pentru a se stabili în Italia, respectiv în S.U.A.⁶.

Eliade nu a călătorit fiind călăuzit de „sindromul călătorului”, ci a fost atras de pofta de cunoaștere. Iar dacă nu ar fi avut cunoștință de acești titani orientaliști și istorici ai religiilor, probabil că ar fi ajuns în Italia și India mult mai târziu sau nu ar fi ajuns deloc.

Italia era un mediu academic tentant atrăgându-l inclusiv pe profesorul și filosoful indian Surendranath Dasgupta care lua serios în considerare mutarea în Italia⁷. Gândindu-ne la Nicolae Iorga, care a avut contacte cu Italia înaintea lui Eliade, rămânând atașat de această țară pe tot parcursul vieții, pentru generația sa, Italia era „în vogă”, alegerea acestei țări pentru studii fiind un lucru firesc, pe când generația lui Eliade era atrasă de fenomenul francez, el reușind să spargă această barieră și să se îndrepte într-o direcție total diferită față de cea a colegii săi.

Eliade a întreprins multe călătorii în această țară, înainte și după experiența din India, majoritatea deplasărilor datorându-se conferințelor la care era invitat, fie să prezinte un articol, fie să își expună ideile și teoriile despre un anumit subiect cu privire la istoria religiilor sau orientalistică.

După cum precizează el însuși, întâlnirea care și-a lăsat amprenta puternic asupra primului său roman, *Romanul adolescentului miop*, a fost cea cu Giovanni Papini, scriitor cu care se identifica la început fizic și pe care îl asemena cu Goethe⁸, cu o personalitate prin care se regăsea, împărtășind aceleași experiențe din copilărie, realizând apoi că asemănările nu erau într-atât de numeroase precum credea. Pasiunea pentru scrierile lui Papini a persistat, fiind socotit de unii ca fiind „papinist”, acceptând însă foarte ușor acest pseudonim⁹, dorința de a-i putea citi cu ușurință cărțile reprezentând motivul pentru care a decis să învețe italiana (1923-1925)¹⁰, *limbă aspră și colorată*, pe care a aprofundat-o cu ajutorul profesorului Nedelea Locusteanu¹¹.

Prin intermediul său, a descoperit alți scriitori, norocul surându-i atunci când primește răspuns la scrisoare, în 1927¹², iar în 1951 Eliade îi acordă titlul de membru de onoare al Centrului Român de Cercetări¹³.

Răspunsul lui Papini marchează începutul unei lungi prietenii între cei doi, materializată prin corespondență. Chiar și după trecerea multor ani, Eliade încă păstrează admirația pentru Papini, continuând să îi citească lucrările pe toată durata vieții¹⁴ și să țină cont întotdeauna de părerile acestuia.

Întâlnirea dintre cei doi, prin intermediul romanului *Un uomo finito*, a cărților și scrisorilor a fost mai degrabă virtuală, adevărata întâlnire având loc în 1927 odată cu prima călătorie, de 3 săptămâni în Italia, împreună cu alți câțiva studenți și profesori. După cum își amintește, această primă călătorie a fost *cea mai luxoasă și cea mai perfectă călătorie din tinerețe*. În mod firesc, tânărul Eliade este impresionat de orașe, muzee, librării, parcuri și cafeenele, însă întrevederile cu cei pe care îi aprecia a reprezentat punctul culminant al călătoriei sale¹⁵: cu Papini la Veneția, cu Vittorio Macchioro la Napoli, cu Alfredo Panzini și cea mai însemnată cu filosoful religios Ernesto Buonaiuti la Roma¹⁶.

Fascinat de subiecte puțin abordate în cultura română (orientalism, filosofie indiană, misticism, istoria religiilor, hermetism, alchimie)¹⁷, legătura cu Papini i-a stimulat interesul: *Mă interesează mult mișcarea mistică a noii Italii. Am citit cărțile de credință și cele de istorie religioasă. Îi cunosc pe domnii Buonaiuti, Macchioro, Giulioti, Bonavia (ce spuneți despre negările sale ale cărților Storia di Cristo și Ora di Barraba?)... Pregătesc acum un studiu despre trei cărți mistice: „Storia Dizionario”, „Pane e Vino” și un articol despre „Memorie d’Iddio”*¹⁸.

Lucrările italianului au jucat un rol important în apropierea de Italia și de cultura italiană, într-o perioadă în care Franța este văzută ca centrul latinității pentru celelalte țări cu populații vorbitoare de limbi romanice, existând impresia conform căreia cunoașterea limbii franceze deschidea poarta spre toate valorile lumii latine, România nefiind excepție: „Îi mai sînt recunoscător lui Papini și pentru faptul că, prin el, m-am familiarizat încă din liceu cu literatura și cultura italiană, izbutind astfel să mă eliberez de tutela librăriei franceze; m-a ajutat, indirect - relevîndu-mi alte preocupări, nutrindu-mă cu alte izvoare-, să mă orientez altfel decît majoritatea intelectualilor generației mele, care citeau și discutau în primul rând cărțile și autorii accesibili în limba franceză”¹⁹.

Diferențele dintre societatea italiană și cea românească de la acea vreme au constituit premisa apropierei lui Eliade de intelectualii italieni. Pasiunea pentru istoria religiilor și curentele misteriozofice au fost întreținute de studiile de specialitate italienești²⁰, cu atât mai mult cu cât cercetătorii italieni își deschid

larg orizonturile depășind aria istoriei religiilor²¹. Primele materiale din Italia²² și încă din cea dintâi călătorie a sa, profita de librăriile și bibliotecile de acolo care abundau în cărți și documente. Reușea să găsească acolo ceea ce nu reușea să găsească în țara natală: „Aș fi vrut să văd tot, să citesc tot, să transcriu tot. Luam note în neștire, neîndurându-mă să las netranscrisă o pagină care știam că nu-mi va mai cădea sub ochi.”²³ Cele ce-am aflat în biblioteca lui Giovanni Papini – sunt prea interesante și prea numeroase ca să poată fi pomenite în paginile acestea. Poate le voi scrie altădată²⁴. “

Papini a fost pentru Eliade deschizătorul drumului spre Italia, însă nu a fost singurul intelectual italian cu care acesta a avut conexiuni. Exemplul cel mai elocvent este Giuseppe Tucci, având o valoare mai mare decât Papini, care în realitate nu era o mare personalitate. Președintele ISMEO (Institutul de Studii Orientale) din Roma²⁵, orientalist, istoric al budismului, explorator desăvârșit și probabil cel mai mare tibetolog, *un geniu lingvistic* specializat inclusiv în sanscrită, a fost o personalitate valoroasă pe plan mondial datorită cercetărilor sale în Asia (Nepal, Tibet, Kașmir). Atât Tucci, cât și Eliade împărtășeau o serie de caracteristici comune printre care și cercetările cu privire la istoria religiilor²⁶ și pasiunea pentru tehnica mandalei²⁷.

Eliade alege ca subiect de licență *Filosofia Renașterii Italiene*, necesitatea de materiale pentru lucrare împingându-l să întreprindă o a doua călătorie în Italia, mai exact la Roma (1928)²⁸, călătorie care îi deschide drumul spre India: [...] *faptul că, în Italia, și studiind Renașterea italiană, mă decisesem să aleg India ca principalul meu câmp de cercetări*. Mai târziu, avea să recunoască faptul că motivul plecării în Italia pentru a doua oară nu se datora în totalitate lucrării de diplomă ci mai mult decât atât: „Îmi completam în același timp informația despre India, și în special despre filozofia indiană”²⁹. “

În aprilie 1928 pleacă la Roma pentru 3 luni³⁰. Corespondența cu orientalistul italian și profesorul de sanscrită al Universității din Roma, Carlo Formichi l-a adus pe Eliade aproape de Tucci³¹, căruia i-a dedicat deja câteva articole de ziar și pe care îl întâlnește mai târziu, acesta fiind plecat în Bengal. Permișiunea de a intra în Biblioteca Seminarului de Indianistică l-a adus în contact cu lucrările lui Surendranath Dasgupta, unul dintre cei mai mari filosofi indieni, care îi devine profesor și în casa căruia Eliade sălășuiește timp de câțiva ani, cultivându-și cunoașterea și pasiunea față de filozofia, limba și cultura indiană și dragostea față de Maitreyi din pricina căreia este forțat să părăsească India, poveste care transpusă pe foi albe, ajunge să fie una dintre cele mai cunoscute, citite și iubite cărți ale sale³².

Nemaiputând fi finanțat de familie, Eliade, cu susținerea lui Nae Ionescu care devenise director la Cuvântul, a Guvernului Român³³ și cu bursa doctorală

pe cinci ani acordată de maharajahul Manindra Chandra Nandy, reușește să ajungă în India³⁴ în 1929 (pentru redactarea lucrării de doctorat despre yoga), an în care îl întâlnește pe Tucci la Calcutta. După ultima întâlnire în India, în anul 1933, Eliade reușește să îl revadă doar în 1950³⁵, deși pe parcursul anilor au colaborat pentru diferite publicații științifice³⁶.

Tucci era ceea ce ar fi putut probabil Eliade să ajungă dacă ar fi rămas o perioadă mai lungă de timp în India. Ideea lui în legătură cu reformarea percepției despre Asia și scoaterea acesteia din *muzee și biblioteci, acolo unde o înfundaseră orientaliștii secolului trecut* a fost susținută de Eliade. Tucci se gândea serios la înființarea unui Institut Oriental care avea ca rol, pe lângă cel de instituție academică, și cel de *șantier* unde să se discute probleme contemporane în legătură cu subiectul abordat de Institut, plănuiind să includă în proiect și savanți asiatici³⁷.

Prin admirația pe care o avea italianul pentru Eliade, acesta din urmă devine un nume cunoscut în cadrul ISMEO, bucurându-se de o apreciere aparte, ținând numeroase conferințe la Roma. Numele său rămâne legat de ISMEO, dovadă în acest sens fiind atitudinea următorului director al Institutului, Gherardo Gnoli, care organizează colocvii și publică articole despre Eliade³⁸.

Papini a fost idolul său încă din adolescență, Tucci a fost omul cu care împărtășea aria de studiu, dar cel care l-a marcat profund ca și om, nu ca și intelectual, a fost Buonaiuti³⁹, pe care îl considera un frate mai mare scriindu-i scrisori în momentele de cumpănă din viață sa⁴⁰.

Buonaiuti este binecunoscut ca istoric al religiilor concentrându-se îndeosebi pe creștinism. Eliade îl vede superior celorlalți colegi de breaslă grație misticismului pe care îl aborda în aceeași măsură ca și studiul creștinismului⁴¹.

Aflând de oportunitatea de a pleca la studii în India, Buonaiuti este „tulburat”, temându-se că se vor îndepărta unul de celălalt: *În rețeaua de simpatie și de solidaritate spirituală care se țese cu entuziasm între aceia care refac o experiență creștină în spiritul virtuții și al fraternității, aveți deja un loc foarte clar definit. Această îndepărtare subită nu va rupe oare legături atât de strânse? Iată temerea mea*⁴². Nu s-au mai văzut niciodată, însă au continuat să corespundă la distanță până în 1939, colaborând în diverse proiecte. Ultima scrisoare pe care i-o trimite Eliade lui Buonaiuti în 1945, primește un răspuns amar: acesta își trăia ultimele zile⁴³.

Articolele scrise la întoarcerea din prima călătorie în Italia, în care povestea fără ascunzișuri experiența, publicând în același timp fără niciun fel de cenzură interviurile, au avut efecte nefaste asupra celor pe care îi aprecia, datorită interpretării greșite, precum și a naivității sale de copil (*Pe vremea aia nu știam ce e aia o dictatură*). Nu știa nici ce este o democrație

dar avea să aflu mai târziu, în urma unei vizite într-un liceu venețian, că este nechipzuit să aducă în discuție subiectul *democrație* cu elevii italieni fasciști⁴⁴.

Interviurile sincere au dus la anchetarea lui Buonaiuti din pricina „disprețului declarat pentru Mussolini”, chiar dacă acesta nu avea *o activitate politică, ci numai una religioasă și culturală*. Din pricina acelorași constatări, Vittorio Macchioro, director al Muzeului de Antichități din Napoli, cu care Eliade corespundea încă din 1926, este anchetat de poliția fascistă, aflându-se pe punctul de a-și pierde postul de director al muzeului⁴⁵. Dauna adusă lui Macchioro din pricina interviului a fost cu atât mai dureroasă pentru Eliade cu cât generozitatea italianului i-a depășit așteptările. Chiar dacă au reluat legăturile, între cei doi a existat o ruptură. Eliade precizează scurt în *Memorii: Am revăzut Napoli, dar nu și pe Macchioro*⁴⁶.

Alte personalități italiene care apar pregnant în viața sa sunt Carlo Formachi și Raffaele Pettazzoni, un alt istoric italian al religiilor, profesor la Universitatea din Bologna și Roma⁴⁷, pasionat de Japonia, pe care îl cunoaște la Paris în primăvara anului 1949⁴⁸, iar în decursul anilor cei doi o să se întâlnească de multe ori, în urma multiplelor invitații pe care acesta i le face lui Eliade, la congrese, conferințe și seminarii⁴⁹.

Personalitatea blândă a lui Pettazzoni l-au transformat într-unul dintre cei mai de nădejde prieteni și colaboratori, admirația fiind reciprocă: *Pettazzoni m-a prezentat în termeni neobișnuți pentru măsura și discreția lui*⁵⁰.

Prin intermediul lui Eliade, și alte personalități românești reușesc să cunoască operele ilustrilor italieni: „M-am apropiat de Stelian Mateescu în anul următor [...]. Îl interesa aproape tot și citea întotdeauna cu o supremă și continuă încordare, îmi aduc aminte că i-am împrumutat un extras din articolul lui R. Pettazzoni „L'origine du monotheisme”. Stelian Mateescu l-a ținut câteva săptămâni deși n-avea decât 30 de pagini⁵¹.”

Florin Țurcanu, făcând parte din generația mai tânără de istorici români, povestește în cartea *Întâlniri cu Mircea Eliade*, despre impactul pe care acesta l-a avut asupra sa. În urma descoperirii la Paris, după 1989, a lucrărilor orientalistului, Țurcanu, care inițial era pasionat de istoria medievală și arheologie, s-a îndreptat spre istoria interbelică a României⁵².

Pentru Eliade, legătura cu spațiul intelectual și savant italian a fost un element esențial care îi va marca întreaga carieră și viață. Preocupările sale nu își găsesc ecou în România, nici după mulți ani când se reîntoarce din India entuziasmat și doritor de reformarea acestui sistem rigid⁵³. Elev fiind, decidea să trimită scrisori intelectualilor italieni cu scopul procurării de cărți, nu doar pentru el însuși dar și pentru mica bibliotecă creată împreună cu câțiva colegi⁵⁴.

Dar cultura și abundența de materiale, dezvoltarea

Italiei în raport cu România în ceea ce privește domeniul cercetării, nu au făcut din Eliade o personalitate străină de spațiul românesc, chiar dacă bibliografia sa constă în multe titluri încă netraduse în limba română. Conștiința unei origini latine comune cu celelalte țări latine, au rezultat în dorința de a păstra *legăturile tradiționale dintre culturile noastre* manifestând *strălucit destinul spiritual european comun*⁵⁵. Pe de altă parte, se poate spune că a găsit în Italia o portiță pentru a studia subiectele care îl interesau; istoria religiilor orientale și filosofia indiană⁵⁶.

Considerat șeful *noii generații* de după 1918, mărturisește libertatea pe care o au tinerii din perioada interbelică de a studia tot ce ceea ce își doresc, de la istoria românilor, la istorie și literatură universală: *În ce mă privește, am descoperit literatura italiană, istoria religiilor și apoi Orientul*⁵⁷. Odată cu plecarea în India, alegerile sale devin apreciate de către colegii *noii generații*, având în vedere că majoritatea aleseseră să studieze în Franța: *Îți urmărim superba aventură cu angoasă și încredere. Tu ai avut îndrăzneala de a fi cel care îndrăznește să-și trăiască viața*⁵⁸.

Criticile și discuțiile cu privire la lucrările eliadiene în Italia, au fost numeroase: Ernesto de Martino, Furio Jesi, Ugo Bianchi ș.a.m.d.⁵⁹. Datorită dezbatelor legate de historicism, care au făcut pentru mult timp aproape imposibilă interpretarea operei lui Eliade, acești critici au argumente și păreri foarte diferite⁶⁰. În utimele două decenii, traducerea operei eliadiene în Italia a luat avânt, mai ales lucrările științifice, majoritatea fiind republicate, cu câteva excepții⁶¹.

Note:

1. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 338, 452-455.
2. *Ibidem*, p. 323.
3. Florin Țurcanu, *Mircea Eliade, Prizonierul Istoriei*, trad.: Monica Anghel, Dragoș Dodu, București, Editura Humanitas, 2005, p. 156.
4. Mihaela Paraschivescu, *Reading Mircea Eliade in America*, pref.: Rodica Mihăilă, Iași, Institutul European, 2015, pp. 287-288.
5. Mircea Eliade *op. cit.*, p. 338.
6. *Ibidem*, p. 343.
7. *Ibidem*, p. 189.
8. *Ibidem*, p. 427.
9. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, București, 2004, pp. 88-89; Mircea Eliade, *Romanul Adolescentului Miop*, București, Colecția Biblioteca pentru Toți, Editura Jurnalul Național, 2009, pp. 157-158.
10. Mircea Handoca, *Scriitori români comentați, Mircea Eliade*, București, Editura Recif, 1993, p. 5.

11. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 88-91, 127.
12. *Ibidem*, pp. 90, 101.
13. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 433.
14. *Ibidem*, pp. 435-438.
15. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 126-128.
16. *Ibidem*, pp. 128-133.
17. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 128, 132-133.
18. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 430.
19. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 89.; Mircea Eliade, *Jurnalul portughez și alte scrieri*, vol. 2, trad: Mihai Zamfir, București, Editura Humanitas, 2006, pp. 283-284.
20. Roberto Scagno, (Prof. Dr.), Conferință: *Receptarea operei lui Mircea Eliade în Italia: un bilanț critic*, Universitatea din Padova (Italia), p. 2.
21. Ana-Maria Fomin, *Mircea Eliade. Paradigma unui Nou Umanism*, Teză de Doctorat susținută în 2013, coordonator științific Prof. univ. dr. Mircea A. Diaconu, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, p. 32.
22. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 427-432.
23. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 149.
24. Mircea Eliade, *Jurnal de Vacanță*, București, Editura Garamond, 2003, p. 27.
25. *Ibidem*, pp. 188.
26. *Ibidem*, pp. 73, 79.; Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. III, R-Z*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 216.
27. Ana-Maria Fomin, *op. cit.*, p. 105.
28. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 132-133.
29. Florin Țurcan, *op. cit.*, pp. 158-159.
30. Mircea Eliade, *Le promesse dell'Equinozio, Memorie I, 1907-1937*, traduzione dal romeno di Roberto Scagno, Milano, Jaca Book, 1995, p. 155.
31. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 204.
32. *Ibidem*, pp. 149-151.
33. *Ibidem*, pp. 153-159.
34. *Ibidem*, pp. 155-156.
35. *Ibidem*, pp. 169, 213.
36. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. III, R-Z*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 216.
37. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 204-205.
38. Roberto Scagno, *op. cit.*, p. 7.
39. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 100.
40. Florin Țurcan, *op. cit.*, p. 154.
41. *Ibidem*, p. 155.
42. *Ibidem*, p. 165.
43. Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 130.
44. Mircea Eliade, *Jurnal de Vacanță*, București, Editura Garamond, 2003, p. 13.; Țurcanu, Florin, *op. cit.*, p. 152.
45. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 130-135.; Florin Țurcan, *op. cit.*, pp. 152-153.
46. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 151.
47. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 475.
48. Mihaela Gligor (ed.), *Mircea Eliade between the History of Religions and the Fall into History*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2014, 57.
49. Eliade, Mircea, *Memorii 1907-1960*, Humanitas, București, 2004, pp. 422, 448, 498.; Țurcan, Florin, *op. cit.*, p. 181.
50. Eliade, Mircea, *op. cit.*, p. 432.
51. *Ibidem*, p. 111.
52. Mihaela Gligor (coord.); Mac Linscott Ricketts (coord.), *Întâlniri cu Mircea Eliade*, București, Editura Humanitas, 2007, pp. 238-241.
53. Roberto Scagno, *op. cit.*, pp. 1-2.
54. Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. III, R-Z*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 217; Mircea Eliade, *Europa, Asia, America... Corespondență, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004, pp. 111, 432.
55. *Ibidem*, p. 433; Sorin Alexandrescu, *Mircea Eliade, dinspre Portugalia*, București, Editura Humanitas, 2006, pp. 24-40.; Iulian Băicuș, *Mircea Eliade, literator și mitolog, În căutarea Centrului pierdut*, București, Editura Universității din București, 2009, p. 360.
56. Mircea Eliade, *Memorii 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004, p. 132.
57. Ana-Maria Fomin, *op. cit.*, p. 45.
58. Florin Țurcan, *op. cit.*, p. 166.
59. Roberto Scagno, *op. cit.*, pp. 4, 7.
60. Ioan Petru Culianu, *Dialoguri întrerupte, Corespondență Mircea Eliade – Ioan Petru Culianu*, Iași, Editura Polirom, 2004, p. 30.; Mihaela Gligor, (ed.), *Mircea Eliade between the History of Religions and the Fall into History*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2014, p. 172.
61. Roberto Scagno, *op. cit.*, p. 9.

Bibliography:

- Alexandrescu, Sorin, *Mircea Eliade, dinspre Portugalia / Mircea Eliade, from Portugal*, București, Editura Humanitas, 2006.
- Băicuș, Iulian, *Mircea Eliade, literator și mitolog, În căutarea Centrului pierdut / Mircea Eliade, Literator and Mythologist, in Search of the Last Centre*, București,

- Editura Universității, 2009.
- Culianu, Ioan Petru, *Dialoguri întrerupte, Corespondență Mircea Eliade – Ioan Petru Culianu Interrupted Dialogues, Correspondence Mircea Eliade-Ioan Petru Culianu*, Iași, Editura Polirom, 2004.
- Eliade, Mircea, *Europa, Asia, America... Corespondență / Europe, Asia, America... Correspondence, vol. II, I-P*, București, Editura Humanitas, 2004.
- Eliade, Mircea, *Europa, Asia, America... Corespondență Europe, Asia, America... Correspondence, vol. III, R-Z*, București, Editura Humanitas, 2004.
- Eliade, Mircea, *Jurnal de Vacanță / Holiday Diary*, București, Editura Garamond, 2003.
- Eliade, Mircea, *Jurnalul portughez și alte scrieri / The Portugal Journal*, vol. 2, trad: Mihai Zamfir, București, Editura Humanitas, 2006.
- Eliade, Mircea, *Le promesse dell'Equinozio, Memorie I, 1907-1937*, traduzione dal romeno di Roberto Scagno, Milano, Jaca Book, 1995.
- Eliade, Mircea, *Memorii 1907-1960 / Memoirs 1907-1960*, București, Editura Humanitas, 2004.
- Eliade, Mircea, *Romanul Adolescentului Miop / Novel of the Nearsighted Adolescent*, București, Colecția Biblioteca pentru Toți, Editura Jurnalul Național, 2009.
- Fomin, Ana-Maria, *Mircea Eliade. Paradigma unui Nou Umanism / Mircea Eliade. The Paradigm of a New Humanism*, Teză de Doctorat susținută în 2013, coordonator științific Prof. univ. dr. Mircea A. Diaconu, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.
- Gligor, Mihaela (coord.); Ricketts, Mac Linscott (coord), *Întâlniri cu Mircea Eliade / Encounters with Mircea Eliade*, București, Editura Humanitas, 2007.
- Gligor, Mihaela (ed.), *Mircea Eliade between the History of Religions and the Fall into History*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2014.
- Handoca, Mircea, *Scriitori români comentați / Romanian Writers commented, Mircea Eliade, Mircea Eliade*, București, Editura Recif, 1993.
- Paraschivescu, Mihaela, *Reading Mircea Eliade in America*, pref.: Rodica Mihăilă, Iași, Editura Institutul European, 2015.
- Scagno, Roberto (Prof. Dr.), Conferință: *Receptarea operei lui Mircea Eliade în Italia: un bilanț critic, / The Reception of Mircea Eliade's in Italy: a Critical Review* Universitatea din Padova (Italia).
- Țurcanu, Florin, *Mircea Eliade, Prizonierul Istoriei / Mircea Eliade, The Prisoner of History*, trad.: Monica Anghel, Dragoș Dodu, București, Editura Humanitas, 2005.

Dotarea cu armament a Sibiului, în prima jumătate a secolului al XVI-lea

Cosmin ROMAN

Academia Forțelor Terestre „Nicolae Bălcescu” din Sibiu
Nicolae Bălcescu Land Forces Academy of Sibiu

Personal e-mail: cosroman@yahoo.com

The Armed Equipment Of Sibiu in the First Half of the 16th Century

The Ottoman danger to Transylvania at the beginning of the sixteenth century caused Sibiu, like many other cities in the province, to take measures to strengthen the defense. In this sense, Sibiu bought numerous firearms or white weapons from the fortress, but also important quantities of gunpowder or lead powder. All this information was very well captured in the economic and consular records of Sibiu and reflects the seriousness of the situation around the events before and after the Mohács moment. More, Sibiu is actively involved in the fight for the crown of Hungary, on the side of Ferdinand of Habsburg in his fight against Transylvania voivode John Zápolya.

Keywords: Transylvania, Sibiu, Mohács, weapons, rifle, gunpowder.

Pericolul otoman a făcut ca orașele săsești din sudul Transilvaniei să-și constituie un arsenal militar care să le permită asigurarea securității lor. Sibiul a fost unul dintre orașele care și-au produs armamentul necesar apărării sale. Nu de puține ori armurierii sibieni au produs unor cantități mari de arme depășind nevoile cetății. Acest surplus a fost comercializat aducând sume importante de bani breslelor armurierilor. Uneori armele nu au fost comercializate numai celor care erau considerați prieteni. Contrabanda cu arme era și ea un factor important de îmbogățire a meșterilor armurieri, chiar dacă exista un control strict asupra producerii și comercializării armelor de către Magistratul Sibiului sau voievodul Transilvaniei. Nu întâmplător, creșterea insecurității în zona țărilor române, după momentul Mohács, a dus la creșterea puterii economice a armurierilor sibieni care ajung să devină, la 1540, una dintre cele mai importante bresle din oraș.

În registrele de socoteli economice și consulare ale Sibiului au fost consemnate, de către villicul orașului, numeroase informații referitoare la îmbunătățirea propriului arsenal. Au fost efectuate achiziții de

armament nou de la meșterii sibieni, iar uneori s-a recurs la repararea celui vechi.

Până în anii 20 ai secolului al XVI-lea magistratul orașului cumpără puține arme de la meșterii armurieri, după această dată se poate constata o explozie a cererilor de acest gen. Fără îndoială, cererile crescute de armament au fost influențate de invazia otomană care se pregătea în anul 1526.¹ Odată cu aceste evenimente autoritățile orașenești au impus restricții la comercializarea armamentului. Se mai poate constata, din registrele orașului Sibiu, faptul că în anul 1526 Magistratul orașului Sibiu cumpără armament pentru apărarea cetății, dar și trimite către armata Transilvaniei și cea regală. Acest fapt nu se mai realizează după înfrângerea de la Mohács a armatei regale și implicarea orașului, în lupta de succesiune la coroană maghiară, de partea lui Ferdinand de Habsburg. Practic, din acel moment Sibiului se vede nevoit să-și producă armamentul necesar apărării făcând față cu bine seriei de asedii la care este supus de adversarii săi. Cele mai puternice confruntări pentru cucerirea Sibiului au avut loc în anii 1527 – 1528. Atacurile au venit din

partea domnilor țărilor române extra-carpătice, dar și a lui Ioan Zápolya, contracandidatul lui Ferdinand de Habsburg la preluarea coroanei maghiare.²

Din acel moment armamentul produs de meșterii sibieni este dedicat exclusiv apărării cetății, dar și pentru apărarea altor cetăți ale susținătorilor lui Ferdinand din Transilvania. Făgărașul a fost una dintre cetățile susținute cu armament de sibieni. Cu toate acestea, cetatea Făgărașului a căzut rapid în mâinile domnitorului moldovean Petru Rareș.³

Dintre armele cel mai des întâlnite în registrele de socoteli ale orașului se numără puștile și arcebuzele. Nu lipseau dintre armele consemnate în registre arbaletelor sau arcurile cu săgeți. Evident, cantitățile erau mult mai mici decât în cazul armelor de foc. Acestea din urmă erau cele mai căutate arme. În registrele de socoteli au fost consemnate cantități importante de pulbere necesară armelor de foc. De asemenea, meșterii armurieri sau lăcătușii produc cantități mari de plumb sau ghiulele din fier necesare armelor realizate în breslele orașului.

Tunuri. Acestea au fost unele dintre armele cele mai căutate pentru arsenalul orașului și nu numai. Mișcarea trupelor otomane la sudul Dunării, la începutul anului 1526, a alertat conducerea Transilvaniei care încearcă să ia câteva măsuri urgente de întărire a arsenalului propriu. Astfel, sibienii sunt rugați de voievodul Transilvaniei să trimită la Sebeșul Săsesc câteva tunuri, acțiune pentru care sunt plătiți cu 10 florini. Nu se face nici o referire la cantitatea transportată de la Sibiu. Tot cu această ocazie, un număr neprecizat de tunuri reparate au fost trimise armatei voievodale, de către judele scaunului Sibiu, primind pentru acest transport suma de 47 florini și 37 denari.⁴

O parte a tunurilor reparate la Sibiu de către meșterii armurieri au luat drumul armatei regale maghiare, fapt specificat de către voievodul Transilvaniei în scrisoarea acestuia către Magistratul orașului. Se specifica, de asemenea, că pentru transportul acestor arme sibienii vor primi suma de 236 florini.⁵

Patru tunuri au fost trimise de către primarul Sibiului, în două rânduri, comunității din Cloașterf (Closdorff) pentru a se putea apăra de pericolul otoman. Pentru ambele transporturi sibienii au fost plătiți cu câte 5 florini.⁶

Trecerea sibienilor de partea lui Ferdinand de Habsburg duce la ruperea legăturilor acestora cu voievodul Transilvaniei care va asedia orașul în câteva rânduri. În anul 1528 are loc cel mai puternic asediu al lui Zápolya asupra orașului. Conducerea Sibiului se aștepta la o astfel de ripostă a lui Zápolya fapt pentru care va dota apărarea cetății cu un numeros armament greu care să facă față asediului.

La 31 octombrie 1528, Magistratul orașului, cumpără 10 tunuri pentru care a plătit suma de 50 florini.⁷ Asta înseamnă că un tun costa 5 florini. Tot

pentru cumpărarea de tunuri notarul orașului strânge, în două rânduri, suma de 28 florini și 50 denari. La achiziționarea tunurilor contribuie și Magistratul orașului cu suma de 29 florini și 99 denari. Această sumă a fost dată la 19 iulie. Din păcate, nu se face nici o specificare în ceea ce privește numărul tunurilor cumpărate. Cum într-o tranzacție efectuată în luna octombrie un tun valora 5 florini, presupunem că pentru suma de aproximativ 30 florini s-au cumpărat 6 tunuri. Din cei 28 florini și 50 denari s-au cumpărat, probabil, alte 5 tunuri.⁸

Pentru anul 1528 Magistratul a înzestrat apărarea orașului cu aproximativ 21 de tunuri. Probabil aceste achiziții noi au fost suficiente din moment ce asediul armatei lui Zápolya nu a reușit să înfrângă rezistența orașului.

De asemenea, au fost transportate numeroase arme apărătorilor cetății, din rezervele arsenalului sibian. După data de 20 februarie au fost aduse 5 tunuri în interiorul orașului, acțiune care a costat 16 denari.⁹ Din păcate nu se precizează care a fost destinația precisă a acestor 5 tunuri în oraș, așa cum este precizată cu o altă ocazie, când au fost mutate 3 tunuri aflate la Poarta orașului în Piața Mare. Acțiunea a fost executată de un anume Marco, pentru care a primit 25 denari. De la Poarta Cisnădiei a fost recuperat, la 27 februarie 1530, un tun care a rămas imobilizat acolo.¹⁰ Probabil era vorba de un tun distrus în urma asediului Sibiului.

În anul 1531 au fost mutate mai multe tunuri în diferitele părți ale orașului. O bombardă mare a fost mutată de la Poarta Cisnădiei la cea a Orașului, acțiune care a costat 12 denari.¹¹ De asemenea, a fost transportat un tun de la Poarta Orașului la Poarta Turnului, acțiune care a costat 6 denari. Tot atât a costat și transportul unui alt tun la Poarta Elisabeta.¹² Aceeași sumă este plătită pentru transportul unui tun în afara podului aflat la una dintre porțile orașului.¹³ O sumă ceva mai mare, de 20 denari, a fost dată pentru transportul unui tun aflat în fața Consistoriului. Transportul a fost efectuat până la fierarul Ladislau, probabil, pentru ca acesta să poată efectua reparațiile de care avea nevoie acel tun.¹⁴

Tot în aceeași perioadă au fost consemnate informații numeroase despre reparațiile aduse unor arme utilizate în apărarea Sibiului. Pentru aducerea cu 4 căruțe a unor tunuri la reparat s-a plătit suma de 70 denari. Acțiunea are loc la 27 martie 1530.¹⁵ Din păcate, nu se face nici o altă specificare referitoare la numărul tunurilor.

O altă acțiune de reparare a unor tunuri are loc în apropierea sfintelor Paști, în anul 1530. Petro Rotarul pentru repararea a 4 roți și a axelor necesare unui tun ușor, a primit suma de 2 florini și 10 denari.¹⁶ Uneori, tunurile erau atât de distruse încât era aproape imposibilă repararea lor. La fel se întâmplă și cu un tun care se pare că a devenit mult prea fragil și a fost necesară distrugerea lui, acțiune pentru care s-a plătit

suma de 1 florin și 2 denari.¹⁷ În anul 1531 au fost adunate și transportate tunuri distruse de la Poarta Cisdădiei, Turnului, dar și de la turnul țesătorilor pentru a fi topite. Acțiunea a costat suma de 82 denari.¹⁸ Este transportat, cu altă ocazie, un alt tun la Albertus lăcătușul pentru a fi topit, acțiune evaluată la suma de 32 denari.¹⁹

Pentru munca prestată la repararea a 4 tunuri pentru oraș, Magistratul Sibiului dă meșterilor breslași armurieri suma de 32 denari. Probabil că reparațiile nu au fost prea consistente la cele 4 tunuri aflate la Poarta Orașului, respectiv la Poarta Cisdădiei. Aceste arme de apărare erau extrem de necesare în aceste vremuri tulburi pentru Sibiu. Frica unei invazii turcești a determinat administrația orașului să trimită la Poarta Orașului și la Poarta Cisdădiei câte 5 tunuri noi. Pentru transportul lor s-a plătit suma de 50 denari.²⁰

Puști ușoare. În cadrul arsenalului orașului Sibiu un loc important l-au ocupat puștile ușoare. Din păcate numărul puștilor cumpărate nu a fost consemnat riguros, acestea fiind amintite sporadic în diferitele registre ale orașului.

În anul 1526 au fost consemnate puține informații referitoare la cumpărarea puștilor ușoare. Voevodul Transilvaniei, Ioan Zápolya cere sibienilor și celor Șapte Scaune să doteze armata sa cu puști ușoare. Nu se face nici un fel de precizare câte arme să fie livrate și nici valoarea acestora.²¹

În anul 1528 situația este radical schimbată. Au fost consemnate sute de puști cumpărate sau mutate spre zidurile de apărare ale orașului de către Magistratul Sibiului. La patru zile după sărbătoarea Sfântului Andrei, 202 puști au fost cumpărate de conducerea Universității Săsești pentru a fi utilizate împotriva lui Ioan Zápolya. Valoarea tranzacției a fost de 606 florini.²²

În cursul anului 1528 a fost cumpărată, de la Cluj, o cantitate neprecizată de puști în valoare de 378 florini.²³ Cu altă ocazie, tot de la Cluj au fost cumpărate 126 de puști în valoare tot de 378 florini.²⁴ Astfel presupunem că și în cazul primei tranzacții este posibil să fi fost vorba tot de 126 de puști. Ulterior au mai fost cumpărate alte 192 puști în valoare totală de 576 florini.²⁵

Au mai fost cumpărate alte 52 de puști, în valoare de 208 florini, destinate apărării Făgărașului. Tranzacția a fost realizată în jurul sărbătorii tăierii capului Sfântului Ioan Botezătorul.²⁶ Administrația orașului Sibiu cumpără alte 40 de puști, în valoare de 40 de florini cu altă ocazie tot pe parcursul anului 1528.²⁷

De asemenea, s-a mai consemnat, printre altele în anul 1528, informații referitoare la cumpărarea unor puști de către meșterii breslași. De altfel, în acele momente de criză întreaga comunitate era datoră să apere cetatea. Cu atât mai mult meșterii care aveau ca obligație, prevăzută în statutele fiecărei bresle, să își procure și întrețină arma pe cheltuiala proprie.

Un astfel de caz este cel al meșterul Ioannis Wagner care a cumpărat cu 16 denari o pușcă, iar la scurt timp acesta a

mai cumpărat încă două puști, în valoare de 32 denari.²⁸

Archebuze. În registrele interne ale Sibiului s-a consemnat achiziționarea, de la meșterii armurieri din oraș, a unor archebuze. Singurele informații referitoare la tranzacțiile cu archebuze au fost consemnate în anul 1528. În acest an, Magistratul orașului cumpără, pentru îmbunătățirea arsenalului propriu, 35 de archebuze care au fost depozitate în clădirea Consistoriului. Nu peste mult timp, la 3 decembrie, un anume Baltisar din partea Magistratului orașului cumpără alte 36 de archebuze în valoare totală de 53 florini și 60 denari. În total a fost cheltuită suma de 105 florini și 60 denari. Ca urmare a acestor informații putem presupune că valoarea unei archebuze, în anul 1528, era de aproximativ 1 florin și 48 denari.²⁹

Tot în anul 1528 alte archebuze în valoare totală de 100 florini au fost date apărătorilor orașului.³⁰ Toate aceste archebuze au întărit arsenalul apărătorilor orașului de pe Cibin înaintea asediului ce urma să se producă în acest an.

Praf de pușcă era un produs foarte necesar armelor de foc, acesta fiind foarte important pentru arsenalul orașului Sibiu. În anul 1526 au fost cumpărate de administrația orașului, în mai multe rânduri, cantități importante de praf de pușcă. În preajma sărbătorii Adormirii Maicii Domnului, au fost cumpărate 7 câble de praf de pușcă de la Turnu Roșu, în valoare de 9 florini și 48 denari.³¹

În preajma confruntării cu otomanii a fost pregătită, de către administrația orașului Sibiu cantitatea de 3 câble de praf de pușcă, în valoare de 36 florini, pentru a fi trimise armatei Transilvaniei.³² Ulterior confruntării, meșterii Ioanne Bombardare cumpără de la poarta orașului o câblă de praf de pușcă, în valoare de 6 florini, iar mai apoi o câblă și jumătate, în valoare de 9 florini și 60 denari.³³ Ulterior, Benedicto Bombardare cumpără o câblă medie de praf de pușcă în valoare de 8 florini și 50 denari.³⁴

Pentru anul 1528 la Sibiu avem consemnată efectuarea mai multor tranzacții cu praf de pușcă. Ioannis Bombarden vinde arsenalului orașului o cantitate de pulbere, probabil a unei măji, necesară tunurilor. Tranzacția a fost în valoare de 6 florini.³⁵

Pentru apărarea Făgărașului au fost realizate 6 transporturi de praf de pușcă în valoare de 18 florini.³⁶ Au mai fost realizate alte două transporturi de praf de pușcă către cetatea Făgărașului în valoare de 3 florini³⁷, respectiv 8 florini și 50 denari³⁸.

Cu 6 zile înainte de duminica Floriilor pentru arsenalul orașului este cumpărată cantitatea de 2 câble și un sfert de praf de pușcă în valoare de 34 florini.³⁹ Tot în această perioadă au mai fost cumpărate alte 7 câble de praf de pușcă în valoare totală de 98 florini.⁴⁰

Alte patru tranzacții au fost efectuate de meșterul Ioanne Bombardare care a cumpărat pentru arsenalul orașului câte o câblă de praf de pușcă în valoare de 6

florini.⁴¹ Toate aceste tranzacții au fost realizate pentru a acoperi necesarul de praf de pușcă al arsenalului orașului Sibiu într-o perioadă foarte grea pentru orașul de pe Cîmbin.

Judele regal al Sibiului decide trimiterea unei măji de pulbere necesară apărătorilor cetății după data de 27 noiembrie 1530. Tot acum, au fost trimise de către judele regal Markus Pempflinger, din rezervele arsenalului orașului pentru apărătorii cetății, alți 17 câble de praf de pușcă, la care se adaugă 34 câble de plumb pentru puști.⁴²

Cupru. Arsenalul orașului cumpără și materiale pentru confecționarea armelor. În registrele de socoteli ale Sibiului regăsim cantități de cupru utilizat pentru turnarea armelor, de plumb pentru ghiulele și gloanțe sau de substanțe componente ale prafului de pușcă – salpetru, sulf, etc.

Unul dintre materialele necesare producerii armelor a fost cuprul. În registrele de socoteli ale Sibiului au fost consemnate foarte puține cantități de cupru cumpărate. Una dintre aceste tranzacții a fost consemnată în anul 1530, la Sibiu. Arsenalul orașului cumpără o măjă de cupru în valoare de 6 florini.⁴³ Este singura tranzacție de acest gen consemnată în registrele Sibiului.

Plumb. Utilizarea armelor de foc necesita și gloanțe sau ghiulele pentru tunuri și arcebuze. Cele mai multe dintre acestea erau realizate din fier, dar și din plumb. Astfel, se fac eforturi de către reprezentanții administrației orașenești pentru cumpărarea unor cantități de plumb suficiente asigurării necesarului arsenalului.

În anul 1530 au fost consemnate primele cantități de plumb cumpărate de arsenalul orașului Sibiu. În principal cantitățile de plumb au fost cumpărate din comunitățile administrate de Sibiu. Astfel, villicul orașului consemnează cumpărarea unui sfert de măjă de plumb în valoare de 1 florin din Vărd, a unei măji de plumb de la Kys Schelk, în valoare de 4 florini și a unei jumătăți de măjă de plumb din Cisnădie, pentru care s-a achitat suma de 2 florini.⁴⁴

Cantități de plumb au fost vândute arsenalului orașului și de către diferite persoane din Sibiu. Prima informație care ne parvine din registrul de socoteli se referă la Mathias Armbrust care vinde cantitatea de 2 măji și jumătate de plumb pentru care obține suma de 10 florini. Dar este foarte puțin probabil ca meșterul amintit să vândă plumb brut, neprelucrat sau plumb pentru armele de foc. Tot pentru arsenalului orașului a fost cumpărată o cantitate de 2 măji de plumb de la Barthlomeo Organiste pentru suma de 8 florini. O cantitate ceva mai mică de plumb a fost vândută de către turnătorii de metal din Sibiu, de doar 6 câble, încasând suma de 30 denari.⁴⁵

Cum o câblă de plumb valora 5 denari, înseamnă că o măjă era egală cu 80 de câble. Astfel, o câblă de plumb reprezenta 0,70 kg. Toate cantitățile de plumb au fost cumpărate de arsenalul orașului într-o perioadă

în care Sibiu se confrunta cu un puternic asediu venit din partea regelui Zápolya.

În anul următor, Sibiu scoate din arsenalul său cantități impresionante de plumb care au fost trimise mai multor comunități aparținătoare Scaunului orașului. În total a fost distribuită cantitatea de 199 câble de plumb, adică 139,3 kg. De asemenea, Sibiu mai trimite o mare cantitate de plumb și orașului Sebeș, din ordinul Universității Săsești. Cantitatea s-a ridicat la 104 câble de plumb, adică 72,8 kg.⁴⁶

Sulf și salpetru. Cele două substanțe erau componente importante ale prafului de pușcă. Pe parcursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, magistratul Sibiului a cumpărat unele cantități de sulf și salpetru pentru a putea prelucra necesarul de praf de pușcă al arsenalului său. Informațiile lacunare din această perioadă de timp ne fac însă, să nu avem o situație completă a cantităților de sulf și salpetru achiziționate.

Au fost consemnate câteva informații referitoare la cumpărarea unor cantități de sulf necesar producerii prafului de pușcă. În anul 1528, Ioannis Bombarden vinde arsenalului orașului, în două rânduri, câte o ferdelă de sulf în valoare de un florin. O dată tranzacția este consemnată la 19 februarie, iar a doua la data de 12 august. Același Ioannis Bombarden vinde o măjă de sulf, probabil tot orașului Sibiu, contra sumei de 6 florini și 50 denari.⁴⁷

De asemenea, pentru producerea prafului de pușcă a fost cumpărat salpetru în două rânduri de Magistratul orașului Sibiu. Prima dată a fost cumpărată o măjă de salpetru pentru care s-a plătit suma de 11 florini. În cea de-a doua tranzacție s-au plătit 5 florini pentru 43,5 libre de salpetru. Ambele acte de comerț au avut loc imediat după data de 12 august 1528.⁴⁸

În anul 1531 pentru arsenalul orașului Sibiu se cumpără foarte puține produse necesare producerii pulberii. Singurele informații provin din tranzacțiile efectuate cu Balthasar Bombardare, de la care s-a procurat un sfert de măjă de salpetru pentru care s-a plătit suma de 2 florini. Ulterior, de la același Balthasar Bombardare a mai fost cumpărat un sfert de măjă de sulf pentru care acesta a fost răsplătit cu 1 florin.⁴⁹

Arcuri și arbalette. Chiar dacă armele de foc au devenit foarte importante în ducerea războiului, la începutul secolului al XVI-lea, arcurile și arbalettele erau foarte căutate de sibieni. În anul 1526 magistratul orașului cumpără diferite săgeți pentru necesitățile de apărare ale cetății în valoare de 54 florini și 25 denari.⁵⁰ Nu este specificată cantitatea, dar este foarte posibil ca acesta să fi fost considerabilă datorită sumei mari plătite. Ulterior mai sunt consemnate alte două tranzacții, una de 6 florini, respectiv de 2 florini și 40 denari.⁵¹

În concluzie, pe marginea informațiilor provenite din diferitele registre ale orașului Sibiu, prezentate mai

înainte, putem face câteva constatări. De la începutul secolului al XVI-lea și până la momentul bătăliei de la Mohács au fost foarte puține informațiile referitoare la mutarea, repararea sau achiziționarea unor arme de foc. Același lucru s-a întâmplat și în preajma bătăliei, chiar dacă negustorii și informatorii aduceau deja oficialilor transilvăneni informații referitoare la pregătirea armatei otomane pentru o eventuală invazie. Practic, din numărul relativ mic de arme cumpărate sau mutate în zona cetăților care puteau fi vizate de otomani demonstrează faptul că posibila invazie ori nu era luată în serios, ori s-a încercat cu bună știință minimalizarea ei. Cert este faptul că armata regală a fost luată pe nepregătite, fapt care a dus la înfrângerea ei catastrofală, iar armata Transilvaniei era la 3 zile distanță de locul bătăliei.

După acest moment și începutul luptei pentru succesiune la tronul Ungariei între voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, cererile de armament, de toate felurile, au crescut exponențial. Armurierii sibieni produc atât pentru apărătorii cetății, cât și pentru dotarea armatei Transilvaniei. După ce Sibiuul trece în tabăra susținătorilor lui Ferdinand, armamentul devine aproape exclusiv destinat apărării orașului. Perioada a fost una dintre cele mai dificile din prima jumătate a secolului al XVI-lea, cetatea de pe Cibin fiind supusă unui asediu aproape continuu venit din partea adversarilor săi.

Datorită dotării cu armament Sibiuul a depășit cu bine numeroasele asedii la care a fost supus orașul, fără a putea fi cucerit de adversari. Însă, cele din urmă a trebuit să se recunoască învins și să accepte supunerea față de regele Ioan Zápolya forțat fiind de molimele și foametea care bântuiau orașul. Să nu mai punem la socoteală efectele dezastruoase ale conflictului asupra vieții comerciale și meșteșugărești a Sibiuului care l-au adus aproape în prag de dezastru.

Note:

1. Octavian TĂTAR, *Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand și Zápolya (1526-1540)*, în *Sargetia*, XXVII, 1, 1997-1998, p. 496.
2. Florentina CĂZAN, *Rolul orașului Sibiu în politica externă a lui Ferdinand de Austria*, în *AUB, seria Istorie*, XXI, 2, 1972, p. 22.
3. Gheorghe BICHICEAN, *Adunările de stări în țările române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998, p. 97; Alexandru HERLEA, *Instituția dietei în Transilvania autonomă, în volumul Studii de istorie a dreptului*, I, Cluj-Napoca, 1983, p. 51.
4. Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, *Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 38, 1526*, fila 70.
5. *Ibidem*, fila 71.

6. *Ibidem*, fila 72, fila 81.
7. S.J.S.A.N., *Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Seria Socoteli economice, Registrul nr. 4, 1528*, fila 6.1.
8. *Ibidem*, fila 6.1.
9. *Ibidem*, fila 27.1.
10. *Ibidem*, fila 27.2.
11. Idem, *Registrul nr. 5, 1530-1531*, fila 27.2.
12. *Ibidem*, fila 67.1.
13. *Ibidem*, fila 67.2.
14. *Ibidem*, fila 68.2.
15. *Ibidem*, fila 28.2.
16. *Ibidem*, fila 29.2.
17. *Ibidem*, fila 42.1.
18. *Ibidem*, fila 70.1.
19. *Ibidem*, fila 72.2.
20. *Ibidem*, fila 40.2.
21. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 38, 1526*, fila 49.
22. *Ibidem, Registrul nr. 41, 1528*, fila 70.
23. *Ibidem*, fila 68.
24. *Ibidem*, fila 80.
25. *Ibidem*, fila 81.
26. *Ibidem*, fila 118.
27. *Ibidem*, fila 121.
28. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli economice, Registrul nr. 4, 1528*, fila 19.1.
29. *Ibidem*, fila 6.1.
30. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 41, 1528*, fila 117.
31. Idem, *Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 38, 1526*, fila 51.
32. *Ibidem*, fila 81.
33. *Ibidem*, fila 124.
34. *Ibidem*, fila 126.
35. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli economice, Registrul nr. 4, fila 27.1*.
36. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 41, 1528*, fila 42.
37. *Ibidem*, fila 40.
38. *Ibidem*, fila 39.
39. *Ibidem*, fila 115.
40. *Ibidem*, fila 117.
41. *Ibidem*, fila 119, fila 122.
42. *Ibidem*, fila 19.1.
43. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli economice, Registrul nr. 5, 1530-1531*, fila 4.1.
44. Idem, *Registrul nr. 5, 1530-1531*, fila 12.2.
45. *Ibidem*, fila 13.1.
46. *Ibidem*, filele 57.1-57.2.
47. Idem, *Registrul nr. 4, 1528*, fila 4.1.
48. *Ibidem*, fila 4.1.
49. Idem, *Registrul nr. 5, 1530-1531*, fila 53.2.
50. S.J.S.A.N., *Seria Socoteli consulare, Registrul nr. 38, 1526*, fila 127.
51. *Ibidem*, fila 127.

Magnificus Johannes De Hunyad, Wayuoda Transylvanus, Validam Potentian Sevissimos Turcorum Debelasset, Triumphum Victorie Reportando

Liviu CÎMPEANU

Academia Română - Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu
Romanian Academy - Sibiu Social and Human Sciences Institute
Personal e-mail: liviucimpeanu@yahoo.com

*Magnificus Johannes De Hunyad, Wayuoda Transylvanus, Validam Potentian Sevissimos Turcorum Debelasset,
Triumphum Victorie Reportando*

Our title paraphrases the charter issued by the Chapter of Arad in July 3, 1444, through which George Branković, Despot of Serbia, donated several estates in Hungary to John Hunyadi, by that time voivode of Transylvania, for the latter's victories over famous Ottoman warlords, like Mezid Beg and Şehabeddin. Hunyadi's victories over the Ottoman must have seemed real miracles at that time when the Ottoman Empire besieged the gates of Europe for over an half of century. The re-examination of the narrative and documentary sources on John Hunyadi's early battles with the Ottomans in the years 1435-1442 is a necessity in the Romanian historiography, since the topic wasn't analysed since the monographs on the hero's life and times, signed by Camil Mureşan (1968) and Mihail P. Dan (1974). The attentive analyse of the sources reveals interesting details on the (at least!) yearly raiding parties in the Ottoman borderlands, so common on the Hungarian-Ottoman frontier in the first half of the 15-th century, as well as on John Hunyadi's victories over Ishak Beg, Mezid Beg and the vezir Şehabeddin. King Wladislas Jagiello wrote about this victories that they raised the moral of the Christians, determining them to retake the offensive against the „cruel Turks”. And indeed, Hunyadi's military success led to the great anti-Ottoman Crusades of 1443-1444 and 1444.

Keywords: John Hunyadi; Ishak Beg; Mezid Beg; Şehabeddin; The Realm of St. Stephen; medieval Hungary; Ottoman Empire; Hungarian-Ottoman border; Hungarian-Ottoman wars; Transylvania; Battle of Sântimbru; Battle of Vaskápu; Poarta de Fier a Transilvaniei; Battle of Ialomiţa.

Titlul prezentului studiu este o parafrază din diploma emisă de Capitlul din Arad în 3 iulie 1444, prin intermediul căreia Gheorghe Branković, despotul Serbiei, dona lui Iancu de Hunedoara mai multe posesiuni în Ungaria, pentru victoriile repurtate de acesta din urmă împotriva otomanilor¹. Victoriile lui

Iancu de Hunedoara asupra unor comandanţi otomani renumiţi, ca Ishak Beg, Mezid Beg şi Şehabeddin trebuie să fi părut adevărate minuni într-o vreme în care puterea otomană părea de neoprit. După zdrobirea coaliţiei sârbe de sub conducerea cneazului Lazăr Hrebelianovici la Kosovo Polje, în 1389, Imperiul

Otoman aflat în plină expansiune a atins Regatul Sf. Ștefan. Deși regele Sigismund de Luxemburg (1386-1437) a avut inițial o atitudine ofensivă față de noii inamici de la granițele sudice ale regatului său, după eșecul cruciadei de la Nicopol (1396) a trecut la o tactică defensivă, sprijinită pe un adevărat „limes” care se întindea din Dalmația, la Marea Adriatică, de-a lungul râului Sava și al Dunării, până la Banatul de Severin, continuând cu Transilvania, „bastionul” natural care apăra sud-estul regatului. Timp de aproape jumătate de secol, luptele dintre creștini și otomani s-au desfășurat de-a lungul acestei frontiere fortificate. Caracteristic este că acțiunile militare de amploare au fost relativ puține: campania lui Mehmed I în Țara Românească și Transilvania, în anul 1420, încercarea regelui Sigismund de recuperare a cetății Golubac și retragerea precipitată la apropierea sultanului Murad al II-lea (1428), cele două invazii ale aceluiași sultan în Transilvania (1432 și 1438), cucerirea Semendriei și, totodată, a despotatului Serbiei, de către sultan (1439) și primul asediu otoman al Belgradului, apărut cu succes de János Tallóci (1440). În schimb, căpitani și nobili unguri și sârbi atacau cu cetele lor teritoriile otomane, întocmai cum beii otomani de margine (*uc-beğler*) și akângii lor atacau ținuturile creștine de margine. Aceste confruntări mărunte erau, așadar, o realitate permanentă a frontierei ungaro-otomane². În acest context și-a început cariera militară Iancu de Hunedoara, ale cărui victorii împotriva otomanilor, din perioada 1435-1442, au dus la schimbarea tacticii regatului medieval al Ungariei față de Imperiul Otoman, trecând la ofensivă. Primele confruntări ale lui Iancu de Hunedoara cu otomanii, fac obiectul prezentului articol.

Tatăl eroului, Voicu Românul, era un boier din Țara Românească, refugiat în Transilvania și intrat în slujba lui Sigismund de Luxemburg, în calitate de cavaler al Curții. Regele i-a acordat domeniul regal Hunedoara, desprins din comitatul omonim și alipit comitatului Alba în secolul al XIV-lea. De precizat că domeniul nu cuprindea nici târgul nici castelul din Hunedoara, pe care Iancu de Hunedoara l-a primit abia în 1439, în circumstanțe pe care o să le evocăm mai jos. Iancu, născut în jurul anului 1405, și-a început cariera la Curtea renascentistă a lui Pippo Spano din Timișoara și Ozora prin 1420, după care îl întâlnim în alaiul lui Evrenosoglu Ali-bei, *uc-beğ*-ul frontierei otomane din Albania, unde a petrecut mai mulți ani în care a învățat limba și tactica de luptă a otomanilor. Prin 1425 s-a refugiat la Curtea despotului sârb Ștefan Lazarevici, la Belgrad, unde a fost ridicat la rang de cavaler și unde, se pare, a întâlnit-o pe viitoarea soție, Elisabeta Szilagy. După moartea despotului (1427), tânărul cavaler a intrat în slujba baronului Dimitrie Csupor de Monoszló, în Croația, alături de care a mers în 1431 la încoronarea ca împărat a lui Sigismund de Luxemburg, în Italia. Ajuns în Lombardia, Sigismund

de Luxemburg, veșnic lipsit de bani, l-a demobilizat pe Iancu de Hunedoara și pe alți curteni, pentru a reduce cheltuielile Curții. Tânărul cavaler a intrat în solda ducelui milanez Filippo Visconti. După doi ani de slujbă la Milano, Iancu de Hunedoara a devenit cavaler al Curții lui Sigismund de Luxemburg, încoronat între timp ca împărat, însoțindu-l pe acesta în Germania, Ungaria și, mai târziu în Boemia. Iancu de Hunedoara a ajuns în Ungaria în vara anului 1435³.

În toamna aceluiași an, oastea de la frontiera sudică a Ungariei a întreprins o campanie pe apă și pe uscat, împotriva teritoriilor otomane. În 14 septembrie pregătirile militare ale ungarilor erau în toi, o lună mai târziu, în 6 octombrie, campania era în plină desfășurare: trupe de uscat și nave înarmate cu tunuri au pornit de la Belgrad spre părțile inferioare, împotriva turcilor⁴. La această campanie s-a alăturat și Iancu de Hunedoara împreună cu oamenii săi de arme, alături de care a întreprins un raid armat în Serbia, unde au jefuit o mănăstire ortodoxă, de la care au capturat bijuterii și pietre scumpe cu care s-au îmbogățit⁵. După această campanie, Iancu de Hunedoara s-a întors în Transilvania unde, împreună cu fratele și companionul său Ioan cel Tânăr, au intrat în slujba voievodului Ladislau Csáky (1427-1437)⁶. În primăvara-vara anului 1436, Iancu de Hunedoara, în calitate de cavaler al Curții, a fost convocat de regele Sigismund de Luxemburg pentru a participa la luptele împotriva ereticilor husiți din Boemia, unde a rămas până în 1439⁷. În schimb, cavalerul Ioan cel Tânăr (*Johannes miles*) a rămas în slujba lui Ladislau Csáky, voievodul Transilvaniei, sub al cărui steag s-a remarcat în lupta antiotomană.

Concret, în toamna-iarna anului 1436, trupele transilvănene l-au sprijinit pe pretendentul Vlad Dracul să ocupe domnia Țării Românești de la Alexandru Aldea, care ducea o politică de echilibru între unguri și otomani⁸. Noul voievod al Țării Românești a întreprins imediat o campanie de jaf și distrugere pe teritoriile otomane din zona Silistrei. Răspunsul otoman nu s-a lăsat așteptat: gaziii lui Ali Firuzbeioğlu au întreprins și ei o incursiune pe teritoriul Țării Românești, pe care au devastat-o și a cărei populație au dus-o în robie⁹. Campania otomană a avut loc în toamna anului 1436 (înainte de 17 noiembrie) și a durat 40 de zile¹⁰. Văzând situația critică a aliatului de la sud de Carpați și anticipând un eventual atac asupra Transilvaniei, Ladislau Csáky a strâns urgent oastea Transilvaniei și a trecut în Țara Românească. În timpul acestei campanii a avut loc (cel puțin) o bătălie crâncenă în timpul căreia Ioan cel Tânăr a luptat vitejește, fiind și rănit. Pentru această faptă de vitejie a fost răsplătit de rege Vladislav Jagiello, în 9 august 1440¹¹. Prin intervenția voievodului Ladislau Csáky, situația în Țara Românească a fost restaurată, dar la scurt timp, în 1438, Vlad Dracul a fost nevoit să se supună sultanului¹².

Cât timp Iancu de Hunedoara a luptat în războaiele

husite din Boemia, unde a fost însoțit de fratele său Ioan cel Tânăr, au avut loc unele schimbări majore: moartea împăratului Sigismund de Luxemburg (9 decembrie 1437) și succesiunea la tronurile Ungariei, Boemiei și al Sfântul Imperio Romano-German a ginerelui său, Albert de Habsburg. La Curtea celui din urmă, Iancu de Hunedoara s-a apropiat de baronul Nicolae Ujlaki și de Frank de Talovac/Francisc Tallóci, căpitan al Belgradului, ban de Severin și comite al mai multor comitate sudice. Influența celor doi a fost decisivă pentru cariera ulterioară a eroului¹³. În primăvara anului 1439, Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr, fratele său, s-au întors în Ungaria, în fruntea unui detașament de 50 de „lănci”, circa 200 de călăreți¹⁴. Înainte de 9 mai 1439, cei doi Hunedorești au luat într-un fel de „antrepriză privată” întreținerea și apărarea cetăților Severin, Gureni, Orșova și Mehadia, împreună cu frații Ladislau, Mihail și Filip, fii lui Mihail de *Katha*, precum și cu prepozitul Iacob și arhidiaconul Nicolae de Borosd, ambii canonici de Eger și frați ai celor de mai sus. Sumele cheltuite cu întreținerea și apărarea cetăților din Banatul de Severin, erau „decontate” de rege și de regină cu moșii, acordate ca zalog¹⁵.

Astfel, Hunedoreștii au fost implicați activ în apărarea graniței sudice a regatului împotriva atacurilor otomane. Acestea din urmă nu s-au lăsat așteptate: după cucerirea otomană a Semendriei circulau deja zvonuri despre un nou atac otoman asupra Timișoriei și a Severinului¹⁶. Zvonurile s-au dovedit a fi întemeiate, întrucât sultanul Murad a poruncit un atac asupra cetății Mehadia. Evrenosoglu Ali Beg și akângii săi au atacat cetatea, provocând creștinilor daune importante: „12000 de necredincioși au fost trecuți prin sabie și un număr de paisprezece renumiți bani unguri au fost aduși, cu armele, cu zalele și cu steagurile lor, la norocosul prag al sultanului Murad”¹⁷. Printre „bani” unguri capturați pare să fi fost și Francisc Tallóci, „părintele” lui Iancu de Hunedoara (cf. lui Bonfini). După capturarea acestuia, regele Albert de Habsburg i-a numit pe frații Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr în demnitatea de bani ai Severinului și, totodată, baroni ai regatului¹⁸. Întrucât demnitatea de baron era condiționată de posesiunea de cetăți, regele le-a donat noilor bani ai Severinului cetățile Hunedoara, Geoagiu și Șoimuș¹⁹. În legătură cu cetatea Hunedoara, este vorba despre ruinele castrului regal (abandonat în sec. XIV), situate pe dealul Sânpetru, în proximitatea castelului actual. Iancu de Hunedoara a început construcția castelului mai târziu (1442), după ce a dobândit demnitatea de voievod al Transilvaniei și, deci, capacitatea economică de a construi un astfel de monument²⁰.

În calitate de bani ai Severinului, Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr s-au văzut nevoiți să asigure în continuare întreținerea și apărarea cetăților aflate subordinea lor, din resurse proprii. Ca și mai înainte, regele „deconta” aceste cheluieli prin donații de bunuri

imobile, cu titlu de zalogire. O astfel de zalogire a avut loc în 27 septembrie 1439, când regele Albert le-a donat Hunedoreștilor mai multe moșii în schimbul sumei de 4000 de florini-aur, cheltuiți pentru întreținerea timp de trei luni a 200 de călăreți în cetățile Severin, Gureni, Orșova, Mehadia și Pecs²¹. În toamna aceluiași an, Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr au lansat o campanie de jaf și distrugere în Bulgaria otomană, ca răspuns la *akân*-ul lui Evrenosoglu Ali Beg, de la sfârșitul verii. Această acțiune militară este documentată de un singur izvor: diploma de danie a regelui Vladislav pentru frații Hunedorești, din 9 august 1440. Din păcate, nu se cunosc detalii de ordin militar, diploma descrie jafurile și distrugerile provocate de banii de Severin în „sălașul diavolilor” (*nidus..draconum*) și amintește doar luptele crâncene în care Hunedoreștii au fost răniți și mulți dintre familiarii lor uciși²². Astfel de incursiuni erau însă rutină la frontiera ungaro-otomană.

Anul 1440 a fost unul critic: pe plan intern, Regatul Sf. Ștefan a fost zguduit de un sângeros război civil între Elisabeta, văduva lui Albert de Habsburg și mamă a regelui-copil Ladislau Postumul, și Vladislav Jagiello, candidatul „partidei” războinice de la Curte²³; în plan extern, în vara anului 1440, sultanul Murad al II-lea a asediat puternica cetate a Belgradului, apărată cu succes de căpitanul ei, János Tallóci, cavaler iohanit și prior de Vrana²⁴. În același timp, sultanul a poruncit begilor de margine să întreprindă o incursiune de jaf în Ungaria²⁵, care a afectat comitatele Caraș și Cuvin, ale căror nobilime s-a refugiat în interiorul regatului²⁶. Este sigur că în timpul acestor confruntări, Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr au făcut față invadatorilor otomani, așa cum reiese din diploma de danie a lui Ladislau Postumul pentru Iancu de Hunedoara, emisă în 30 ianuarie 1453: în textul diplomei citim că acesta din urmă era ban de Severin *vbi et gloriosa tandem auersus Teucros, eotunc illis partibus oppiso infestos, prelia, ipse et egregius condam alter Johannes de ipsa Hwnyad miles, sibi sanguie frater, fortissimaque strenuitate par et socius, victorioso semper fine, sepius confecerunt*²⁷.

Mult mai bine documentate sunt luptele ungaro-otomane din vara anului 1441. Iancu de Hunedoara, devenit voievod al Transilvaniei (ianuarie) și căpitan al Belgradului (iunie)²⁸, s-a confruntat cu o ivăzie otomană masivă, care a vizat părțile inferioare ale regatului. Cu permisiunea sultanului, aflat în tabăra de vară²⁹, Ishak Beg din Semendria (cetate otomană din 1439), împreună cu ceilalți begi de margine au strâns o oaste formată din spahii și trupele neregulate de akângii de pe cuprinsul stăpânirilor lor³⁰, și au invadat regiunile sudice ale Ungariei până la Tisa (la nord de Dunăre), regiunea dintre Sava și Drava, precum și banatul Slavoniei (la sud de Dunăre). Cea mai afectată a fost regiunea din jurul Belgradului, fiind devastate inclusiv suburbiile orașului, unde otomani au acționat cu cea mai mare ferocitate³¹.

Între timp, Iancu de Hunedoara, aflat la Timișoara³², și-a mobilizat în secret oastea, pentru a porni împotriva inamicului³³. Oastea voievodului era formată din banderiu propriu, compus din mercenari și familiari, precum și din nobilimea și miliția portală din zonele aflate sub jurisdicția sa și afectate de invazie (banatul de Severin, comitatul Timiș și căpitanatul de Belgrad)³⁴. Se pare, chiar, că regele Vladislav a decretat mobilizarea generală³⁵. Sub steagul voievodului luptau catafractari (majoritatea mercenari), lăncieri călări (majoritatea din rândurile nobilimii, atât familiari ai voievodului cât și membrii ai insurecției nobiliare din comitatele afectate de invazie), arcași călări (majoritatea din rândurile miliției portale, înarmați astfel cf. decretului lui Sigismund de Luxemburg din 12 martie 1435), infanterie grea (probabil mercenari boemi, care luptau ca atare) și arcași pedestri (din rândurile slujitorilor care însoțeau steagurile). La toate aceste categorii de ostași enumerate de Antonio Bonfini s-a alăturat și banderiu lui Nicolae Ujlaki, cel de-al doilea voievod al Transilvaniei, companionul și aliatul lui Iancu de Hunedoara³⁶. Oastea celor doi voievozi a repurtat o serie de victorii asupra contingentelor otomane care devastau regiunile sudice ale Regatului Ungariei³⁷. În cele din urmă, oastea creștină a ajuns față în față cu contingentul principal al otomanilor, comandat de Evrenosoglu Ishak Beg. În timp ce acesta se apropia de Belgrad în fruntea spahiilor și akângiilor săi, vrând să pună la încercare curajul lui Iancu de Hunedoara, oastea creștină a trecut pe malul sudic al Dunării și și-a întins tabăra între Belgrad și Semendria, la 70 de stadii (cca. 14 km) de inamic. Bătălia este descrisă de Antonio Bonfini, cronicarul umanist al regelui Matia Corvinul, cel mai probabil pe baza mărturiilor unor veterani: la apropierea akângiilor lui Ishak Beg, Iancu de Hunedoara a stabilit ordinea de luptă: oastea sa s-a aliniat în formă de semilună, cu coarcele spre inamic. Coarcele semilunii erau formate din două steaguri de lăncieri călări, urmați de catafractari și de contingente de arcași călări. Centrul formațiunii de luptă era format din infanterie grea și arcași, meniți să-i sprijine pe catafractari. De asemenea, a fost păstrată o rezervă puternică de cavalerie grea. La ordinul comandantului, toată oastea creștină a pornit în formațiune de luptă asupra inamicului. Nu s-au păstrat informații despre organizarea oștii lui Ishak Beg, se știe numai că otomanii au intrat în bătălie cu tradiționalul strigăt de luptă. Ciocnirea dintre cele două oști a fost foarte violentă iar lupta a fost crâncenă, cu multe victime de ambele părți. Deși, într-o primă fază, otomanii au respins avangarda creștină, formată din steagurile de lăncieri călări, catafractarii din urma acestora și infanteria grea din centru a zdrobit rândurile otomane. Spahii și akângii au fost în parte uciși, în parte împrăștiați iar Ishak Beg a fugit de pe câmpul de luptă, spre Semendria. Oastea creștină i-a

urmărit pe turcii care se retrăgeau în debandadă, până sub zidurile Semendriei. Iancu de Hunedoara și oastea sa au capturat tabăra și bagajele otomanilor și au luat mulți prizonieri, pe care i-au dus în cetatea Belgrad. Vestea victoriei a fost primită cu bucurie la Buda, unde se afla regele Vladislav și curtea sa. Regele a lăudat vitejia lui Iancu de Hunedoara într-o lungă misivă și l-a răsplătit pe voievod cu dani bogate³⁸. Diplomele de danie emise de Vladislav Jagiello pentru Iancu de Hunedoara în 8 octombrie 1441 și 17 aprilie 1443 celebrează victoria voievodului Transilvaniei asupra *serenissimus ille Izak Woywoda*³⁹ și arată că aceasta a ridicat moralul trupelor creștine, însuflindu-le să reia lupta împotriva turcilor⁴⁰.

Această victorie a lui Iancu de Hunedoara asupra otomanilor nu l-a lăsat indiferent pe sultanul Murad al II-lea. În 17 septembrie 1441, raguzanii aduceau la cunoștința regelui Vladislav știrile primite „de curând” de la spioni demni de încredere, că sultanul și-a revnit după o boală îndelungată și că plănuiește o invazie masivă a Ungariei, în martie 1442⁴¹. În 17 octombrie 1441, raguzanii îi confirmau regelui Ungariei veridicitatea acestor știri⁴². Și, într-adevăr, la începutul anului 1442, sultanul Murad al II-lea, aflat la reședința sa din Adrianopol, i-a îngăduit lui Mezid Beg, sangeachei de Kruševac și *mirahor* (emir al grajdurilor imperiale)⁴³, să întreprindă o expediție de pradă (*akân*) în Transilvania⁴⁴. Mezid Beg a adunat o oaste puternică formată din spahii aflați în propria subordine (*tavgi*) și akângii⁴⁵, apreciată de creștini la 16000 de oameni!⁴⁶ Numărul invadatorilor otomani este exagerat, dar sugerează superioritatea numerică a inamicului. Aceste efective cuprindeau și cetele unor bei mai mărunți de la frontiera ungaro-otomană⁴⁷. Expediția a pornit cel mai probabil de la Kruševac, a trecut peste partea vestică a Țării Românești (Oltenia actuală), intrând, prin pasul Poarta de Fier, în sud-vestul Transilvaniei⁴⁸. Odată cu oastea lui Mezid Beg, a venit tot alaiul de nenorociri care însoțea astfel de expediții: robirea populației, ucideri, jafuri, distrugerii și incendieri⁴⁹.

Recent, medievistul maghiar Tamás Pálosfalvi a formulat ipoteza că prima dată, Mezid Beg s-a confruntat doar cu Gheorghe Lépes, episcopul Transilvaniei, însărcinat cu apărarea provinciei. Iancu de Hunedoara ar fi stat în Banat până când a fost sigur de țința atacului otoman și a intervenit pe valea Mureșului, tăind retragerea lui Mezid Beg, căruia i-a provocat o înfrângere categorică⁵⁰. Teoria este inteligent formulată și bine argumentată, dar este contrazisă de un document contemporan: diploma de donație a regelui Vladislav pentru Iancu de Hunedoara, din 17 aprilie 1443, care menționează fără echivoc două bătălii ale voievodului cu Mezid Beg⁵¹. Dacă cronicarii Johannes de Thurocz și Antonio Bonfini ar putea fi contestați, pe motiv că au scris cu câteva decenii mai târziu (dar totuși, folosind documente și mărturiile unor contemporani!),

textul diplomei lui Vladislav Jagiello are la bază chiar mărturia lui Iancu de Hunedoara, revenit la Curte după 2 ani de absență⁵². Totuși, autorul în cauză consideră că Iancu de Hunedoara a pretins doar că a participat la prima luptă cu Mezid Beg, pentru a nu fi sancționat pentru neglijență cu suspendarea demnității de voievod⁵³. Dar o așa manipulare a adevărului este puțin probabilă și, până la proba contrarie, considerăm diploma regelui Vladislav un izvor demn de încredere.

Cu puțin timp înainte de invazia otomană, Iancu de Hunedoara a ajuns în Transilvania și s-a stabilit la Alba Iulia, reședința episcopului Gheorghe Lepes, prietenul și aliatul său. De aici a dispus mobilizarea generală, anunțată printr-o spadă însângărată purtată prin toată țara⁵⁴. Adunarea la arme a nobililor, sașilor, secuilor și a miliției portale era un proces anevoios și cerea timp. Devastarea sud-estului Transilvaniei și apropierea năvălitorilor otomani de sediul episcopal al Transilvaniei (cronicarii scriu că fumul incendiilor provocate de inamic se vedea deja din Alba Iulia!) l-a determinat pe Iancu de Hunedoara să întreprindă un contraatac cu oastea pe care o avea la îndemână: banderiu propriu și banderiu episcopului Gheorghe Lepes, suplimentat cu alți oameni de arme adunați în grabă. Voievodul a fost conștient de inferioritatea numerică a trupelor sale, de aceea a dispus alcătuirea unui careu compact. În această formațiune de luptă, oastea a pornit din Alba Iulia, mărșăluind de-a lungul Mureșului, spre nord-est. Între timp, Mezid Beg, războinic încercat, și-a ascuns unitățile de cavalerie ușoară, din rândurile spahiilor proprii (*tavgi*) și ale akângiilor, pe văile laterale ale Mureșului. În 18 martie 1442, careul de luptă comandat de Iancu de Hunedoara și de episcopul Gheorghe Lepes a ajuns pe câmpul de lângă satul Sântimbru, pe Mureș⁵⁵. Atunci s-a declanșat ambuscada pregătită de Mezid Beg: cavaleria ușoară otomană a ieșit „pe neașteptate” din ascunzători și s-a năpustit asupra creștinilor, copleșindu-i numeric. Luată prin surprindere, oastea creștină a fost învinsă, împrăștiată și pusă pe fugă. Supraviețuitorii măcelului au fugit în debandadă înapoi spre Alba Iulia, cu akângii otomani pe urme. În timpul retragerii, calul de luptă a lui Gheorghe Lepes s-a împiedicat la trecerea unui pârâu și l-a aruncat pe călăreț la pământ. Ajuns din urmă, episcopul Transilvaniei a fost ucis de akângi. Iancu de Hunedoara, rănit în luptă, a reușit să ajungă în cetatea Alba Iulia, împreună cu supraviețuitorii din banderiuul său și din cel al episcopului⁵⁶. Nimic nu părea să mai poată opri jafurile otomanilor. Mezid Beg a dispus reluarea jafurilor și „a dat învoire akângiilor să se împrăștie în toate părțile”⁵⁷. Această primă bătălie a avut loc în data de 18 martie 1442⁵⁸.

După această dată, în tabăra voievodului de la Alba Iulia s-au adunat în grabă toți oamenii de arme, nobili (lăncieri călări), secu (lăncieri călări, arcași călări și pedestre ușoară) și sași (majoritatea

pedestrași înarmați cu lănci, arbaletе și puști), care au putut fi recrutați într-un timp atât de scurt. Aceștia și supraviețuitorii bătăliei de la Sântimbru au format o nouă oaste, cu care Iancu de Hunedoara a pornit împotriva lui Mezid Beg, ale cărui trupe erau încă împrăștiate după pradă⁵⁹. Când vestea despre regruparea creștinilor a ajuns în tabăra otomană, Mezid Beg a întâmpinat-o cu dispreț și s-a lăudat comandanților săi că o să-i învingă încă odată pe ghiauri și o să le ucidă comandantul, ale cărui semne distinctive (blazon, arme, culoarea calului) le-a aflat. În tabăra otomană se afla un spion a lui Iancu de Hunedoara, după Bonfini chiar solul care i-a adus lui Mezid Beg vestea despre noua oaste a creștinilor, care a auzit laudele comandantului otoman și a mers degrabă cu acestea în tabăra voievodului. Voievodul a luat în considerare avertizările spionului și și-a schimbat însemnele, armele și calul cu cele ale cavalerului Simon Kamonay, unul dintre nobilii fideli din anturajul său. De asemenea, i-a dat spre protecție un detașament format din cei mai viteji și puternici cavaleri (catafractari). După ce a rânduit oastea în formațiune de luptă, Iancu de Hunedoara a pornit împotriva inamicului, aflat în retragere spre Poarta de Fier a Transilvaniei⁶⁰.

Încărcată de robi și de prăzi, oastea otomană se deplasa spre sud-vestul Transilvaniei. Încercându-se în forțele proprii, Mezid Beg nu și-a rechemat detașamentele de cavalerie ușoară împrăștiate după pradă⁶¹. Corpul principal al oștii otomane a fost ajuns din urmă și atacat pe neașteptate de creștini la Poarta de Fier a Transilvaniei, a cincea zi de la prima confruntare, adică în 22 martie 1442⁶². Formațiunea de luptă încropită în grabă de Mezid Beg a fost atacată cu deosebită violență de oamenii de arme aflați sub steagurile voievodului. În timpul celei mai crâncene încăleștări, detașamentul otoman însărcinat cu uciderea lui Iancu de Hunedoara și-a croit drum spre cavalerul Simon Kamonay, care purta însemnele și armele voievodului, și, cu tot eroismul său și a cavalerilor din jurul său, a fost ucis în luptă. Această acțiune nu a avut însă efectul scontat de Mezid Beg, iar creștinii au continuat lupta și mai aprig, împrăștiind și punând pe fugă oastea otomană. Când luptătorii lui Iancu de Hunedoara au ajuns în tabăra otomană, i-au eliberat pe creștinii capturați în bătălia de la Sântimbru, care au pus mâna pe arme și li s-au alăturat camarazilor lor. Văzând măcelul oștii otomane, Mezid Beg și fiul său au încercat să fugă, dar au fost prinși și uciși, „găsind acolo o moarte de martir” (Orudj bin Adil). Odată cu tabăra otomană, creștinii au capturat prăzi bogate și i-au eliberat pe prizonierii luați în timpul raidului. *Tavgi* și *akângii* care au supraviețuit bătăliei, dar și cei care erau încă împrăștiați după pradă, au fost urmăriti de oastea creștină mai multe zile la rând, unii dintre ei fiind ajunși din urmă și uciși pe pantele abrupte ale munților⁶³. Prin această victorie, voievodul Transilvaniei „a adus în

dar Domnului o răzbunare glorioasă”⁶⁴.

În urma bătăliei a rămas un peisaj macabru: un câmp plin de trupurile mutilate ale celor căzuți în luptă⁶⁵. În semn de victorie, Iancu de Hunedoara a trimis regelui său un „trofeu” la fel de macabru: un car mare, tras de zece cai, plin cu capete de turci, deasupra cărora se aflau capul lui Mezid Beg și cel al fiului său, alături de steaguri, arme și alte însemne militare. Regele Vladislav și despotul Gheorghe Brankovici, împreună cu prelații și baronii Ungariei, au primit cu uimire și bucurie „darul” lui Iancu de Hunedoara. Victoria acestuia din urmă a fost anunțată prin epistole monarhilor și principilor lumii, iar papa a dispus să se înalte rugăciuni de mulțumire în toate bisericile Creștinătății⁶⁶. Chiar și otomanii au trebuit să recunoască faptul că „incursiunea nu a izbutit și oastea noastră a fost înfrântă în 845 al Hegirei”⁶⁷.

La Înalta Poartă se zvonea că Iancu de Hunedoara a beneficiat de ajutor militar din partea lui Vlad Dracul, voievodul Țării Românești. Cronicile otomane consemnează acest zvon destul de confuz, fie că domnul Țării Românești s-a alăturat „ungurilor” și împreună l-au nimicit pe Mezid Beg, fie că a stat ascuns în munți de unde a prins în ambuscadă rămășițele oștii otomane care se întorcea învinsă din Transilvania⁶⁸. Chiar dacă acestea au fost simple zvonuri, atitudinea duplicitară a lui Vlad Dracul a provocat suspiciunea otomanilor. Astfel, imediat după bătălia de la Poarta de Fier a Transilvaniei, sultanul Murad al II-lea l-a convocat pe Vlad Dracul, pe fii săi Vlad și Radu, și pe boierii Țării Românești la Înalta Poartă, la Adrianopol. În ciuda salvconductului dat muntенilor, sultanul a dispus arestarea lor (despre voievod se zvonea chiar că ar fi fost omorât). Imediat, domnia Țării Românești a fost dată unui pașă otoman iar pământurile confiscate de la boierii arestați au fost împărțite turcilor (ca timaruri?). Pașa, al cărui nume nu este menționat de izvoare, a pornit de urgență cu o aște de 12000 de ostași, pentru a în primire Țara Românească⁶⁹. În această situație critică, boierimea Țării Românești a cerut ajutorul lui Iancu de Hunedoara⁷⁰, care a intervenit în forță cu oastea „ungurilor” și, cu ajutorul celor din „țara Valahiei”, au învins oastea de ocupație a otomanilor din Țara Românească⁷¹. Iancu de Hunedoara l-a învins și decapitat pe „voievodul vrășmaș al acelor părți” (*inimico earundem partium wayuoda*), adică pe pașa otoman care ținea domnia Țării Românești, înlocuindu-l cu Basarab al II-lea, adevăratul moștenitor al tronului⁷². Astfel, Țara Românească a intrat din nou în sfera de hegemonia a regatului medieval al Ungariei, la scurt timp fiind atrasă și Moldova, pe calea diplomației⁷³. Această campanie a lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească a avut loc în vara anului 1442 și, din păcate, nu se pot stabili alte detalii legate de ea.

În vara aceluiași an, tentativa de reglementare a situației tensionate dintre Regatul Sf. Ștefan și Înalta

Poartă pe cale diplomatică a eșuat. Astfel, sultanul Murad I-a trimis pe Șehabeddin, beglerbegul Rumeliei, să restaureze dominația otomană în Țara Românească și să răzbune înfrângerea lui Mezid Beg. Oastea lui Șehabeddin cuprindea spahii și akângii rumelioți, precum și un puternic corp de ieniceri⁷⁴. La sfârșitul verii anului 1442, otomanii au trecut în Țara Românească, pe la Turnu. Imediat, cetele de akângii s-au împrăștiat de-a lungul și de-a latul Țării Românești, prădând și luând populația în robie. Șehabeddin a rămas în tabără, cu spahii rumelioți, begii de margine și ienicerii⁷⁵.

Situația la sud de Carpați era acum la fel de primejdioasă ca în 1436, când Ladislau Csáky, voievodul Transilvaniei, a mers în ajutorul lui Vlad Dracul, voievodul Țării Românești (vezi supra!). La sfârșitul verii anului 1442, Iancu de Hunedoara a mers în ajutorul aliatului său, Basarab al II-lea. În condiții necunoscute, voievodul Transilvaniei a decretat mobilizarea generală a provinciei⁷⁶, chemându-i sub arme pe nobili (lăncieri călări), secui (lăncieri și arcași călări și infanterie ușoară) și pe sași (infanterie înarmată cu lănci, arbaletе și puști), precum și miliția portală (arcași călări). Pe lângă aceștia, Iancu de Hunedoara dispunea de banderiuл propriu (catafractari și lăncieri călări), precum și infanterie grea husită, înarmată cu arme de foc și însoțită de care de luptă⁷⁷. Cu această oaste a trecut în Țara Românească⁷⁸ unde a făcut joncțiunea cu oastea lui Basarab al II-lea⁷⁹.

În tot acest timp, oastea otomană era încă împrăștiată după pradă iar Șehabeddin își petrecea timpul cu zaiăfeturi, în tabăra principală. Begii otomani l-au avertizat pe beglerbegul rumeliot să fie cu băgare de seamă iar iscoadele au adus vestea despre apropierea și țăria oștii lui Iancu de Hunedoara⁸⁰. A fost însă prea târziu, în 2 septembrie 1442, oastea creștină se afla deja față în față cu otomanii, pe cursul superior al Ialomiței, la nord de Târgoviște⁸¹.

Ordinea de luptă a celor două tabere, precum și desfășurarea bătăliei este descrisă doar de Antonio Bonfini, pe la 1490, pe baza mărturiilor unor veterani „care atunci se aflau în solda lui Corvinus”⁸². Potrivit cronicarului, Iancu de Hunedoara și-a alcătuit formațiunea de luptă în formă de semilună, coarneau erau formate din două careuri de catafractari ale căror ariegardă era formată din arcași călări. În fața fiecărui careu era câte un detașament de lăncieri călări, în formă de triunghi, cu vârful spre inamic. Centrul era format din două careuri de catafractari, între care se afla infanteria grea, înarmată cu lănci lungi, arcuи și arbaletе. Cele două aripi ale oștii erau apărate de carele de luptă husite.

Șehabeddin a încropit în grabă formațiunea de luptă, după metoda tradițională a otomanilor, în formă de semilună. Călărimеa (formată din spahii și akângii) și pedestrimеa neregulată (azabii) formau coarneau iar centrul a fost alcătuit din corpul de ieniceri.

La un semn au sunat trompetele de luptă și cele două oști s-au năpustit una asupra celeilalte⁸³. Prima

dată au atacat lăncierii din cele două flancuri ale oștii creștine dar, după un prim succes, otomanii i-au respins. Cavaleria ușoară s-a retras în spatele cuirasierilor de pe flancuri, care au intrat apoi în luptă, rupând cu lăncile lor lungi și cu spadele grele rândurile călăreților otomani. În același timp, cuirasierii din centru i-au atacat pe ienicerii din centru, înscându-se un măcel groaznic: ienicerii cu săbiile și iataganele lor au ucis caii cuirasierilor și pe călăreții căzuți la pământ dar și din rândurile lor au fost uciși mulți. După patru ore de luptă, beglerbegul Șehabeddin a încercat o nouă strategie: a poruncit cavaleriei de pe flancuri să încerce o manevră de învăluire. Iancu de Hunedoara a înțeles capcana lui Șehabeddin și a poruncit carelor de luptă să-i învaluiască, la rândul lor, pe călăreții otomani care atacau flancurile creștine. Astfel, flancul drept al otomanilor a fost prins într-o adevărată capcană a morții, spahii și akângii fiind atacați din carele de luptă cu săgeți și proiectile de pușcă și de tun dar și de cavaleria din flancul stâng al creștinilor. Călăreții otomani din flancul stâng, văzând măcelul flancului drept, au fugit în debandadă de pe câmpul de luptă. Victoria de pe flancul stâng al creștinilor i-a înșuflețit pe aceștia din urmă, nimicindu-i și pe ienicerii din centrul formațiunii de luptă a otomanilor. Bătălia crâncenă a durat până la lăsarea serii. Nu mai puțin de 15 begi au rămas pe câmpul de luptă. La adăpostul nopții, Șehabeddin a reușit să fugă peste Dunăre însoțit doar de gărzile sale⁸⁴. Cronicarii otomani recunosc în unanimitate înfrângerea lui Șehabeddin, pe care îl portretează (aproape caricatural) ca fiind îngâmfat, delăsător, bețiv și laș⁸⁵.

Creștinii au ocupat tabăra otomană și au capturat armele și bogățiile rămase în urma otomanilor, luând totodată și o mulțime de prizonieri. Veteranii care i-au relatat lui Bonfini detaliile bătăliei susțin că Iancu de Hunedoara și-a oprit oastea de la urmărirea otomanilor fugari, pentru a nu continua măcelul. După sfârșirea campaniei, voievodul învingător și-a făcut o intrare triumfală în Buda, unde a fost așteptat și celebrat de regele Vladislav și de popor. Steaguri și alte trofee de război au fost dăruite regelui și apoi atârinate în semn de victorie în biserici⁸⁶.

Potrivit izvoarelor documentare, „nu mult după aceea” Iancu de Hunedoara a strâns o oaste nouă cu care a invadat Bulgaria otomană, cucerind orașul Vidin și împrejurimile⁸⁷. Dincolo de incendierile, distrugerile și jafurile inerente oricărei campanii militare, oastea creștină a eliberat, cu acest prilej, populația dusă în robie de otomani, în anii precedenți⁸⁸. Cu altă ocazie, Iancu de Hunedoara și Nicolae Ujlaki, voievozii Transilvaniei, au lansat o campanie de jaf, distrugere și intimidare în Serbia otomană și în zona *Vzura*⁸⁹ (!?). Se pare că, în timpul acestei campanii, cei doi voievozi au învins o oaste de 15000 de otomani, comandată de temutul Turahan Beg, *uc-beğ* de Trikala (Grecia)⁹⁰. Din păcate, diplomele de danie care menționează aceste campanii nu oferă niciun fel de indiciu cronologic,

geografic sau militar. Sunt simple mențiuni ale unor succese antiotomane pentru care Iancu de Hunedoara era răsplătit, dar ele sunt deosebit de importante pentru completarea biografiei eroului.

Reexaminarea surselor documentare și narrative privitoare la primele lupte ale lui Iancu de Hunedoara cu otomanii (1435-1442) a fost un deziderat în istoriografia română, întrucât subiectul nu a mai fost reluat de la lucrările de popularizare despre viața eroului, semnate de Camil Mureșan (1968) și Mihail P. Dan (1974)⁹¹. Reconstituirea în detaliu a tuturor luptelor (cunoscute!) purtate de Iancu de Hunedoara cu otomanii în perioada 1435-1442 s-a lăsat așteptată. Scrutarea cu atenție a izvoarelor a scos la iveală detalii interesante atât despre raidurile de jaf anuale în teritoriile otomane, atât de obișnuite la frontiera ungaro-otomană în prima jumătate a secolului al XV-lea, cât și asupra victoriilor lui Iancu de Hunedoara asupra vestiților Ishak Beg, Mezid Beg și Șehabeddin. Regele Vladislav Jagiello considera că aceste victorii au ridicat moralul trupelor creștine, înșuflețindu-le să reia ofensiva împotriva „preacruzilor turci”⁹². Într-adevăr, succesul militar a lui Iancu de Hunedoara a dus la marile campanii antiotomane din 1443-1444 și 1444⁹³.

Note:

1. DL 13785 și DL 13786; *Documenta Romaniae Historica*, seria D. *Relații între Țările Române*, vol. I (1222-1456), ed. Ștefan Pascu et alii, București, 1977, 379-383, nr. 274 (în continuare: DRH. D., I).
2. Despre confruntările ungaro-otomane de la sfârșitul secolului al XIV-lea până la marile campanii ale lui Iancu de Hunedoara din 1443-1444 și 1444, vezi Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston: Brill, 2018, p. 51-105 (în continuare: Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*); Ferenc Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae”, XXXIII (1), 1979, p. 73-97; Leopold Kupelwieser, *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*, Viena-Leipzig, 1899, p. 7-67.
3. Pentru cariera timpurie a lui Iancu de Hunedoara vezi Liviu Cîmpeanu, „*Ex bono tirone miles fortissimus, ex milite imperator optimus emersit*”. *Reflections on the beginnings of John Hunyadi's career*, în *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe. 13-th – 16-th Centuries*, ed. Zoltan Iusztin, Cluj Napoca, 2019, în curs de apariție (în continuare: Cîmpeanu, *Ex bono tirone miles fortissimus*).
4. Wertner Mór, *Magyar hadjáratok a XV. század első felében*, în *Hadtörténelmi közlemények*, vol. XII, 1911, p. 542.
5. Antonius de Bonifis *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. Fögel, B. Ivány, L. Juhás, tomus III. Decas III, Lipsiae, 1936, liber IX, p. 219 (în continuare: Bonfini, *Decades*, III).
6. *Ibidem*; pe larg la Cîmpeanu, *Ex bono tirone miles*

fortissimus, în curs de apariție.

7. *ibidem*.

8. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, vol. I, secolele XIV-XVI, București, 2001, p. 92-93.

9. Așik-Paşa-Zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. I sec. XV – mijlocul sec. XVII, ed. Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 85-86; Mehmed Neşri, *Djihannuma, Tarih-i Al-i Osman*, în *ibidem*, p. 118; Idris Bitlisi, *Heşt Behiş*, în *ibidem*, p. 165-166; Anonimele *Tevarih-i Al-i Osman*, în *ibidem*, p. 182; Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *ibidem*, p. 239; Mehmed Paşa Küciük Nişandji, *Tarih-i Nişandji*, în *ibidem*, p. 292; Sa'adeddin, *Tadj-Üt-Tevarih*, în *ibidem*, p. 309; Mehmed bin Mehmed, *Nubbet-Ül-Tevarih Ve'l-Ahbar*, în *ibidem*, p. 403-404; Kodja Husein, *Beda'l Ul-Vekat*, în *ibidem*, p. 448-449 (volumul se va cita în continuare: *Cronici turcești...*, I).

10. Raportul din Constantinopol a lui Ioan Raguzanul către părinții Conciliului de la Bazel, din 17 noiembrie 1436, la Nicolae Iorga, *Acte și fragmente cu privire la Istoria Românilor*, vol. III, București, 1897, p. 82-83; Ilie Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928, p. 82-83 (în continuare: Minea, *Vlad Dracul*).

11. DL 13577; Costin Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I, Cluj-Napoca, 2016, p. 101-105 (în continuare: Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, I).

12. Minea, *Vlad Dracul*, p. 96-97.

13. Cîmpeanu, *Ex bono tirone miles fortissimus*, în curs de apariție.

14. Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr se aflau în fruntea acestui detașament de 50 de „lânci” deja în 21 septembrie 1437, vezi DL 13088; *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. I, partea 2, București, 1890, p. 627-628, nr. 523 (în continuare: Hurmuzaki I/2). Istoriografia mai veche considera că o „lance” era formată din 10 oameni de arme dar de curând s-a demonstrat în mod convingător că această unitate era formată din 3-4 oameni, vezi Attila Barany, *King Sigismund of Luxemburg and the preparations for the Hungarian crusading host of Nicopolis (1386-1396)*, în *Partir en croisade à la fin de Moyen Âge. Financement et logistique*, ed. Daniel Baloup și Manuel Manuel Sánchez Martínez, Toulouse, 2015, p. 159. Un argument în plus pentru această interpretare este că în 1439 Iancu de Hunedoara și Ioan cel Tânăr aveau sub steagurile lor tot 200 de oameni, vezi infra!

15. DL 13376; *A Szörényi Bánság és Szörényi Vármegye története*, vol. III (*Oklevéltár I. kötet*), ed. Pesty Frigyes, Budapesta 1878, p. 35-36, nr. 47 și p. 39-41, nr. 49.

16. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 84.

17. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53.

18. Diploma lui Ladislau Postumul pentru Iancu de Hunedoara, din 30 ianuarie 1453: DL 37618; Gróf Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*, vol. X, Pesta, 1853, p. 347-356, nr. 174 (în continuare: Teleki, *Hunyadiak kora*, X); istoricul Engel Pál consideră că Francisc Tallóci a fost

capturat de otomani prin martie-aprilie 1439 și că Iancu de Hunedoara a devenit ban înainte de 9 mai 1439, vezi Engel Pál, *Hunyadi pályakezde*, în *Nobilimea românească din Transilvania-Az erdélyi román nemesség*, ed. Marius Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 102. Problema este că diploma regelui Albert din acea dată nu îl atestă pe Iancu de Hunedoara în calitate de ban, ci menționează numai că cele patru cetăți din Banatul de Severin se aflau „în mâinile” sale și ale fratelui său Ioan cel Tânăr, vezi DL 13376.

19. Diploma de donație nu s-a păstrat dar acordarea celor trei cetăți de către Albert de Habsburg lui Iancu de Hunedoara, este atestată de diploma de împăcare dintre Ladislau Postumul, fiul regelui Albert, și Elisabeta Szilagy, văduva guvernatorului, din iunie-iulie 1457, vezi *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. II/2, ed. N. Densușianu, București, 1891 p. 89, nr. 77 (în continuare: Hurmuzaki II/2); aceeași informație au transmis-o atunci și dregătorii Ungariei magistratului din Bardejov (Slovacia), vezi Georgius Fejér, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris*, Buda, 1844, p. 231—233, nr. 81 (în continuare: Fejér, *Genus*).

20. Cîmpeanu, *Ex bono tirone miles fortissimus*, în curs de apariție.

21. DL 13438; Hurmuzaki I/2, p. 657-658, nr. 558.

22. DL 13577; Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, I, p. 101-105, nr. 30

23. Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006, p. 303-305.

24. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 90-92.

25. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53.

26. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 92.

27. DL 37618; Teleki, *Hunyadiak kora*, X, p. 347-356, nr. 174.

28. Engel Pál, *János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440-1444*, în *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. János M. Bak, Béla K. Kiraly, New York, 1986, p. 103-123 (pentru urmările războiului civil asupra carierei lui Iancu de Hunedoara, mai ales p. 116-119).

29. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, vol. I, p. 53.

30. Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht - die Osmanen (1300-1401)*, ed. a 3-a, Berlin, 1978, p. 111-112; John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, Leiden-Boston, 2012, p. 96-102 (în continuare: Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad*).

31. Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum I. Textus*, ed. Erzsebet Galantai, Gyula Kristo, Budapesta, 1985, p. 245 (în continuare: Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I); Bonfini, *Decades*, III, liber IV, p. 103-104.

32. *Ibidem*; cf. documentul din 9 iunie 1441, când Iancu de Hunedoara se afla la Timișoara, vezi DL 55237; *Diplome privind istoria Comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. I kötet II 1430-1470, culese de/Anyagát gyűjtötte Pesty Frigyes,

ediție, note comentarii/Magyarázó jegyzetekkel kiadta Livia Magina, Adrian Magina, Cluj-Napoca, 2014, p. p, 123, nr. 91.

33. Bonfini, *Decades*, III, liber IV, p. 104.

34. Călăreții mercenari din slujba lui Iancu de Hunedoara sunt atestați deja în 1437 și 1439, vezi *supra*! În ceea ce privește familiarii din banderiu voievodului, vezi decretul lui Sigismund de Luxemburg în 12 martie 1435, care prevede că prelații și baronii regatului trebuiau să întrețină banderii proprii, care să opereze alături de armata regală sau să intervină acolo unde armata regală nu putea ajunge. Banderiile prelaților și ale baronilor erau formate din mercenari și din membrii ai micii nobilimi (*familiares* sau *servientes*), care se aflau în slujba lor. Nobilimea mică și mijlocie, care nu se afla în serviciul prelaților sau a baronilor, era obligată să meargă la arme sub steagul comitatului de care aparțineau. Separat, era recrutată miliția portală: nobilii trebuiau să recruteze câte un arcaș călare pentru fiecare 33 de iobagi deținuți, nobilii care nu aveau 33 de iobagi trebuiau să se asocieze pentru a recruta un arcaș călare în aceeași cheie. Miliția portală opera fie în banderiu unui prelat sau baron, fie sub steagul comitatului de care aparținea stăpânul/stăpânii lor. În ceea ce privește mobilizarea nobilimii și a miliției portale, cf. aceluiași decret, regiunile de graniță afectate de invazii erau obligate la mobilizare generală pentru a respinge atacul, vezi art. 1 și 2 ale Decretului, în *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary/Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, vol. II 1301-1457, ed. János M. Bak; Pál Engelm James Ross Sweeney, Salt Lake City, 1992, f. 77-78.

35. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 96.

36. Bonfini, *Decades*, III, liber IV, p. 104.

37. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 243-244.

38. Bonfini, *Decades*, III, liber IV, p. 104-105; în cazul acestei campanii Bonfini nu își menționează izvoarele, dar când descrie campania lui Iancu de Hunedoara împotriva lui Șehabeddin, în Țara Românească (septembrie 1442), cronicarul arată fără echivoc că știe efectivele enorme ale otomanilor de la cei care au participat la campanie, iar finalul bătăliei i-a fost descris de veteranii care se aflau atunci în solda voievodului, vezi *ibidem*, liber V, p. 119 și 125: *ex his, qui prima sub eo [= Corvini] stipendia fecerunt, audivimus...*

39. Diploma din 8 octombrie 1441: DL 44323; Hurmuzaki, I/2, p. 677-680, nr. 574.

40. Diploma din 17 aprilie 1443: DL 13718; DRH. D., I, p. 372-373, nr. 269 (fragment).

41. József Gelcich, Lajos Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887, p. 437-438.

42. *Ibidem*, p. 439.

43. Pentru demnitatea de sangeachei de Kruševac János Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, translation by Frank Mantello, Foreword and Commentary by Pál Engel, Bloomington, Indiana, 1991, p. 126, nota 323; demnitatea de mirahor este atestată de cronicarul Mehmed Neşri în *Djihanuma. Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 121; alt contemporan, Orudj bin Adil, îl numește

simplic „bei de margine”, fără a specifica numele beilăcului său, vezi *ibidem*, p. 53, iar Idris Bitlisi, tot contemporan, îl numește „unul dintre emirii cei vestiți”, *ibidem*, p. 169.

44. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53.

45. *Tavgii* și *akângii* atestați în *ibidem*, p. 54; *akângii* sunt atestați și în cronică lui Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, în *Cronici turcești...*, I, p. 311.

46. DL 13718; DRH. D., I, p. 372-373, doc. 269.

47. *Ibidem*, p. 379-383, doc. 274: În diploma de danie a despotului Gheorghe Brankovici pentru Iancu de Hunedoara, este menționată victoria voievodului Transilvaniei împotriva lui *Mysithbeg, capitaneum ipsius potentie Turcorum, cum aliis multis wainodis...* (subl. n.).

48. Izvoarele oferă foarte puține detalii privitoare la itinerariul invadatorilor otomani. Propunem acest traseu pornind de la premisa că baza de acțiune a otomanilor a fost Kruševac, sangeacheilăcul lui Mezid Beg, și că aceștia au trecut prin Țara Românească (cf. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53), pe cea mai scurtă cale spre Transilvania, adică prin Oltenia actuală. Presupunem că au intrat în Transilvania prin același pas prin care au încercat să iasă, adică pe la Poarta de Fier, unde au și fost înviși de trupele lui Iancu de Hunedoara. Un argument în plus pentru intrarea otomanilor prin Poarta de Fier a Transilvaniei este zona afectată de invazie, adică sud-vestul provinciei.

49. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 244; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 107.

50. Tamás Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz*, în „Történelmi Szemle” XLIII (2001), 1-2, p. 43-54 - mulțumim pe această cale colegei Julia Derzsi pentru traducerea acestui material (în continuare: Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat*); reluat pe scurt în Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 98.

51. DL 13718 DRH. D., I, p. 372-373, doc. 269.

52. Cf. Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat*, p. 44-45.

53. *Ibidem*, p. 51.

54. Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 107-108: Bonfini plasează mobilizarea generală a țării după bătălia de la Sântimbru (18 martie 1442), dar e imposibil ca oastea să se fi mobilizat și pregătit de luptă în numai patru zile, când a învins asupra lui Mezid Beg la Poarta de Fier (22 martie 1442). E sigur, deci, că ordinul de mobilizare a fost dat înainte de prima bătălie cu turcii și că oastea s-a adunat chiar în timpul bătăliei, în timpul căreia voievodul Transilvaniei a avut la dispoziție doar un mic contingent.

55. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 244-245: *ad campum ville Sancti Emerici prevenerunt*; pentru locația și data bătăliei vezi Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat*, p. 46.

56. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 244-245; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 107-108 (aici apare detaliul despre careul de luptă al creștinilor, aflat de cronicare cel mai probabil de la veterarii bătăliei); DL 13718 DRH. D., I, p.

- 372-373, doc. 269 (documentul confirmă detaliul despre atacul „pe neașteptate” al otomanilor).
57. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, vol. I, p. 53.
58. Thuróczy, *Chronicle of the Hungarians*, p. 127, nota 326.
59. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 245; J. Teleki, *Hunyadiak kora*, vol. X, p. 347-356, doc. CLXXIV: în diploma de dănie a regelui Ladislau Postumul pentru Iancu de Hunedoara, din 30 ianuarie 1453, sunt menționate luptele voievodului Transilvaniei cu turcii, inclusiv bătălia cu Mezid Beg, împotriva căreia i-a avut alături pe *illarum parciun* [Transiluanas] *gentibus* (p. 350); la fel și în diploma similară, emisă în aceeași zi, vezi: *ibidem*, p. 356-363, doc. CLXXV (p. 359).
60. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 245; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 108; Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53.
61. *Ibidem*.
62. DL 13718; DRH. D, I, p. 372-373, doc. 269; cf. locația și data bătăliei, stabilite cu exactitate în istoriografia maghiară de Ottokar Székely în 1919, la Pálosfalvi, *Az 1442. márciusi török hadjárat*, p. 47; sub nicio formă nu poate fi acceptată interpretarea cf. căreia a doua bătălie dintre Iancu de Hunedoara și Mezid Beg a fost lângă Sibiu! vezi Emanuel Constantin Antoche, Güneş İşiksel, *Les batailles de Sibiu et de la rivière de Ialomița*, în *Between Worlds 2. „Extincta est lucerna orbis”: John Hunyadi and his Time*, ed. Ana Dumitran, Loránd Madly, Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2009 p. 413-414 (în continuare: Antoche-Işiksel, *Les batailles*).
63. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 245-246; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 108-110; Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 53-54.
64. DL 13718; DRH. D., vol. I, p. 372-373: ... *gloriosam dono domini ultionem revexit*.
65. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 246.
66. Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 110.
67. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 54.
68. Idris Bitlisi, *Heşt Behişt*, în *ibidem*, p. 169 (expunere destul de confuză); Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, în *ibidem*, p. 312; Mehmed bin Mehmed, *Nubet-üt-Tevarih ve l'-Ahbar*, în *ibidem*, p. 404 (expunere confuză); Kodja Husein, *Beda'I UL-Veka'I*, în *ibidem*, p. 449-450;
69. Izvorul principal al evenimentelor petrecute în Țara Românească în primăvara-vara anului 1442 este raportul franciscanului *Barthelemy de Jennes* către priorul Ordinului Sf. Ioan din Ierusalim, emis 3 februarie 1443, vezi Nicolas Iorga, *Les aventure „sarrazines” des français de Bourgogne au XVe siècle*, în „Mélanges d'histoire générale”, tirage à part, Cluj, 1926, p. 35-36 (în continuare: Iorga, *Les aventure „sarrazines”*); cf. Jehan de Wavrin, *Anciennes Chroniques d'Angleterre* (fragmente traduse în engleză), în Colin Imber, *The Crusade of Varna, 1443-1444*, ASHGATE, 2006, p. 107-109 (în continuare: Wavrin, *Anciennes Chroniques*); suspiciunea otomanilor și arestarea lui Vlad Dracul și a fiilor săi la Așik-Paşa-Zade, *Tevarih-I Al-I Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 88; Mehmed Neşri, *Djihannuma. Tevarh-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 121; Idris Bitlisi, *Heşt Behişt*, în *ibidem*, p. 169; Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, în *ibidem*, p. 311
70. Wavrin, *Anciennes Chroniques*, p. 107-109.
71. Iorga, *Les aventure „sarrazines”*, p. 35-36 (raportul lui *Barthelemy de Jennes*).
72. DL 13718; DRH D, I, p. 372-373, nr. 269 (diploma regelui Vladislav din 17 aprilie 1443).
73. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 246; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 110.
74. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 100-102; pentru componența oștii lui Șehabeddin vezi cronicile otomane citate în nota următoare.
75. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 247; Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 119; Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 54; Așik-Paşa-Zade, *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 88-89; Mehmed Neşri, *Djihannuma. Tevarh-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 121-122; Idris Bitlisi, *Heşt Behişt*, în *ibidem*, p. 170-171; anonima *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 182; Lütü Paşa, *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 239-240; Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, în *ibidem*, p. 312-313; Mustafa Ali, *Künh-ül-Ahbar*, în *ibidem*, p. 344-345; Mehmed bin Mehmed, *Nubet-üt-Tevarih ve l'-Ahbar*, în *ibidem*, p. 404; Kodja Husein, *Beda'I UL-Veka'I*, în *ibidem*, p. 450.
76. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 247.
77. Toate aceste categorii de oșteni sunt enumerate de Bonfini, care și-a cules informațiile de la veteranii bătăliei, vezi Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 120 și 123.
78. Nu se poate stabili locul prin care oastea lui Iancu de Hunedoara a trecut în Țara Românească. De curând s-a presupus, fără sprijin documentar, că oastea creștină s-a concentrat la Sibiu și a trecut prin pasul Turnu Roșu, vezi Antoche-Işiksel, *Les batailles*, p. 419.
79. Idris Bitlisi, *Heşt Behişt*, în *Cronici turcești...*, I, p. 171; Kodja Husein, *Beda'I UL-Veka'I*, în *ibidem*, p. 450 (Basarab al II-lea este confundat cu Vlad Dracul).
80. Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 54; Așik-Paşa-Zade, *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 88-89; Mehmed Neşri, *Djihannuma. Tevarh-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 121-122; Idris Bitlisi, *Heşt Behişt*, în *ibidem*, p. 170-171; anonima *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 182; Lütü Paşa, *Tevarih-I Al-I Osman*, în *ibidem*, p. 239-240; Sa'adeddin, *Tadj-üt-Tevarih*, în *ibidem*, p. 312-313; Mustafa Ali, *Künh-ül-Ahbar*, în *ibidem*, p. 344-345; Mehmed bin Mehmed, *Nubet-üt-Tevarih ve l'-Ahbar*, în *ibidem*, p. 404; Kodja Husein, *Beda'I UL-Veka'I*, în *ibidem*, p. 450; iscoadele (*exploratores*) lui Șehabeddin sunt menționate de Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 120.
81. Antoche-Işiksel, *Les batailles*, p. 420; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 103.
82. S-a considerat recent că descrierea lui Bonfini, scrisă la jumătate de secol după evenimente, este anacronică și că prezintă, mai degrabă realități militare de la sfârșitul

domniei lui Matia Corvinul, vezi Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 103; totuși, narațiunea lui Bonfini nu poate fi ignorată, cronicarul arată fără echivoc, de două ori, că despre aceste evenimente a auzit de la cei care au participat la luptă: Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 119 și 125

83. Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 247.

84. Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 120, 123-125; pe scurt, victoria este prezentată și de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p. 247; despre formațiunea de luptă a creștinilor, cu pedestrima grea în centru și cavaleria înzăuată pe flancuri dar și despre luptele crâncene pe flancuri, vezi și Orudj bin Adil, *Tevarih-i Al-i Osman*, în *Cronici turcești...*, I, p. 54; despre distrugerea liniilor de luptă ale otomanilor și lupta care a durat până la lăsarea serii DL 13718; DRH D, I, p. 372-373, nr. 269 (diploma regelui Vladislav din 17 aprilie 1443).

85. Vezi trimiterile de la nota 80.

86. Bonfini, *Decades*, III, liber V, p. 125.

87. DL 13718; DRH D, I, p. 372-373, nr. 269 (diploma regelui Vladislav din 17 aprilie 1443).

88. DL 13785 și DL 13786; DRH D, I, p. 379-383, nr. 274.

89. DL 13718; DRH D, I, p. 372-373, nr. 269; editorii identifică *Vzura* cu *Ozora*, care este în centul Ungariei!

90. Raport raguzan către senatul Veneției, din 16 decembrie 1442, vezi Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*. Troisième série, Paris, 1902, p. 105-106, nota 2; cf. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad*, p. 291, nota 189; despre begul Turahan, *ibidem*, p. 98.

91. Camil Mureșan, Iancu de Hunedoara, ed. a II-a, București, 1968, p. 68-80; Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, 1974, p. 99-104.

92. DL 13718; DRH D, I, p. 372-373, nr. 269.

93. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, p. 105 ff.; Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad*, p. 292.

Bibliography:

Antoche, Emanuel Constantin, Işiksel, Güneş, Les batailles de Sibiu et de la rivière de Ialomița [The Battles of Sibiu and on the River Ialomița], in *Between Worlds 2. „Extincta est lucerna orbis”: John Hunyadi and his Time*, eds. Ana Dumitran, Loránd Madly, Alexandru Simon, Cluj-Napoca, 2009, p. 405-426.

Barany, Attila, King Sigismund of Luxemburg and the preparations for the Hungarian crusading host of Nicopolis (1386-396), in *Partir en croisade à la fin de Moyen Âge. Financement et logistique*, eds. Daniel Baloup and Manuel Manuel Sánchez Martínez, Toulouse, 2015, p. 153-178.

Cîmpeanu, Liviu, “Ex bono tirone miles fortissimus, ex milite imperator optimus emersit”. Reflections on the beginnings of John Hunyadi's career, in *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe. 13-th*

– 16-th Centuries, ed. Zoltan Iusztin, Cluj Napoca, 2019, in print.

Dan, Mihail P., Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara [A Standard-Bearer of the Anti-Ottoman Fight. John Hunyadi], Bucharest, 1974.

Engel, Pál, János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440-1444, in *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds. János M. Bak, Béla K. Kiraly, New York, 1986, p. 103-123.

Engel, Pál, Hunyadi pályakezdése [The Early Career of John Hunyadi], in *Nobilimea românească din Transilvania-Az erdélyi román nemesség* [The Romanian Nobility of Transylvania], ed. Marius Diaconescu, Satu Mare, 1997, p. 91-109.

Engel, Pál, Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526 [The Realm of St. Stephen. The History of Medieval Hungary], Cluj-Napoca, 2006.

Jefferson, John, The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444, Leiden-Boston, 2012.

Kupelwieser, Leopold, Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács [The Fights of Hungary with the Ottomans up to the Battle of Mohács], Vienna-Leipzig, 1899.

Minea, Ilie, Vlad Dracul și vremea sa [Vlad Dracul and his Age], Iași, 1928.

Mureșan, Camil, Iancu de Hunedoara [John Hunyadi], 2-nd edition, Bucharest, 1968.

Pálosfalvi, Tamás, Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcaihoz [The Ottoman Campaign of March 1442. Remarks on the first Anti-Ottoman Struggles of János Hunyadi], in „Történelmi Szemle” [„Historical Review”], XLIII (2001), 1-2, p. 43-54.

Pálosfalvi, Tamás, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston: Brill, 2018.

Rezachevici, Constantin, Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881 [The Critical Chronology of the rulers of Wallachia and Moldavia, a. 1324 – 1881], vol. I, secolele XIV-XVI [14-th – 16-th centuries], Bucharest, 2001.

Szakály, Ferenc, Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács, in „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae”, XXXIII (1), 1979, p. 65-111.

Werner Ernst, Die Geburt einer Grossmacht - die Osmanen (1300-1401) [The Birth of a Great Power – the Ottomans], 3-rd edition, Berlin, 1978.

Wertner Mór, Magyar hadjáratok a XV. század első felében [Hungarian campaigns in the first half of the 15-th century], in „Hadtörténelmi közlemények” [„Quarterly of Military History”], vol. XII, 1911, p. 63-76, 251-276, 410-448, 537-574.